دوکتۆر عیززەدین مستەفا ڕەسوول

ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی

لێکۆڵینەوە

هەواڵنامەی کتێب

بەغدا / ١٩٧٠

بەیاریدەی وەزارەتی کاروباری شیمال لە چاپ دراوە

دوکتۆر
عیزەدین مستەفا رەسوڵ

ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی

لێکۆڵینەوە

لە چاپخانەی (دار الجاحظ) لە چاپ دراوە
بەغدا ـ ١٩٧٠

دراسة عن ادب الفولكلور ألكردي
بقلم
الدكتور عز الدين مصطفى رسول

A Study in Kurdish Folkore
By
Dr. Izzadin Mustafa Racyl

فەرهەنگی هەندێ ووشەی لاتینی

ڕۆل : دەور

ئیستاتیك : جوانیناسی ، علم الجمال

فۆرم : شێوە ، روخسار ، شكل

ژانر : بابەتی ئەدەبی ، النوع الادبي

ستیل : شێوەی تایبەتیی هونەرمەند لە نووسینا ، اسلوب الاديب

تیكست : متن ، نص ، تیكستە لۆژی : تیكست ناسی

ببلۆگرافیا : تەرجومەی حاڵ

دیالێكت : شێوە ، زاراڤە ، لهجة

ئیپۆسیا : داستان

لیریك : هەستبزوێن ، غنائي ، عاطفي

تراگیدیا : كارەسات ، مأساة

ئۆبرەز : ئەدگار ، وێنە ، صورة ، نموذج

پۆڤێست : چیرۆكی ڕاستەقینە

ئۆبجەكتیڤی : مەوزوعی

ڕۆمان : چیرۆكی درێژ ، رواية

فاكت : شتیڕوودا و ، یا ڕاستەقینە ، وقائع

نێگیتیڤ : سلبي ، منفي

ئەرگیناڵ : ئەسڵ

بێ گومان ناتوانین بلێین تا ئێستا زۆر لێ کۆڵینەوەمان دەربارەی ئەدەب و زمانی کوردی هەیە . بەڵکو بە پێچەوانەوە ، ئەتوانین بلێین ــ لەم بارەیەوە تا ئێستا زۆر کەم نووسراوە ، گەر بێینە سەر باری راستی ــ ئەوا تا ئێستا لەم بارەیەوەو لە هەر مەیدانەشدا لە چەند کتێبێك و چەند ووتارێك زیاترمان نی یەو ئەوانیش زۆر کەم و کووڕیان تێدایەو هێشتا تەواو نەچوونەتە سەر بناغەی لێ کۆڵینەوەی زانستی تازە . نەتەوەی کورد خاوەنی گەنجینەیەکی نەتەوایەتیی بە نرخ و فراوانی فۆلکلۆرو ئەدەبی میللی و ئەدەبی کلاسیکی یەو ئەدەبیاتی هاودەمیش بە ڕێگەی بەرەوپێش چووندا هەر ڕۆیشتوە . زمانی کوردیش یەکێکە لە **زمانە** کۆنەکانی هیندۆ ئەورووپی . بەڵام لێ کۆڵینەوەی زانستیی ئەم ئەدەب و زمانە لە ڕادەی ئەدەب و زمانەکە خۆیدا نی یە .

بەشی زۆری ئەو شتانەی نووسراون هەوڵی جوامێرانەی تاقەکەسین ، زۆرتریش تاقەکەسی ئەوتۆ کە هەلی وایان بۆ هەڵ نەکەوتووە کە لە لێ کۆڵینەوەی ئەدەب و زماندا ، لەسەر شێوەی زانستی تازە شارەزای پەیڕەوی گەلانی تر بین ، بە تایبەتی گەلانی ڕۆژئاوا .

ئەم هەوڵە تاقەکەسی یانە ، بە کەرەسەی خاوی ، نرخ و بایەخی خۆیان هەیەو مایەی سەربەرزی و سەرفرازیی خاوەنەکانیانن . بەڵام وا ووردە ووردە خوێندەواری کوردیش تواناو هەلی ئەوەیان بۆ هەڵ کەوتووە کە ئەم لێ کۆڵینەوانە لەو سنوورە بێننەدەرێ و ئاسۆیەکی زانستیی تازەی فراوانی بۆ دروست بکەن .

ئەم کتێبەو ئەوانی لەمەودوای ئەم زنجیرەیە هەوڵدانێکی سەرەتایی و دیسان تاقەکەسین ، بۆ لەو سنوور چوونە دەرەوەیەو بۆ ئەو بەرەو ئاسۆ چوونە .

ئەم لێکۆڵینەوەیە لـــە جیهانی ئەدەبیاتناسیدا ئـــەچێتە ریزی مێژووی ئەدەبەوە ، هەرچەندە لە هەندێ شوێندا هەوڵی ئـەوە دراوە کە بناغەی تیۆری (نظری)ی باسەکە روونبکرێتـــەوەو دەربارەی هەندێك بەرهەمیش هەڵویستی ڕەخنەیی دەربڕ-راوە • جا بۆ ئەوەی ئەم مەبەسە ڕوونبکریتەوە ، چەند دێرێك دەربارەی ئەم سێ جـۆرە زانستە پێویستە •

لە جیهانی زانستی ئەمڕۆدا ئەدەبیات‌ناسی بە زانستێك ئەڵێن کـە هەموو بەشە جیاوازەکانی ئەدەبیاتی هونەرمەندانە بگرێتەوە • مەبەس لە « ئەدەبیات‌ناسی » ئەوەیە کە کەرەسە بنەڕەتی‌یەکانی تیـــۆری‌ی زانستی پیشان‌بدات ، ئەوە دەربخات کـــە تیۆری‌ی زانستی چۆن تەماشای ئەدەبیات ئەکات و لەگەڵ زانست گونجانیا چۆن دەرئەخات‌و چۆن ئەو نرخەی کەرەسەکەی ئەدەبیات بە خوێندەواران ئەناسێنێ کە لەبەردەستایە[1] •

ئەدەبیات‌ناسی سێ بنەڕەتی عیلمی‌ی جیاواز ئەگرێتـــــەوە :

تیۆریی ئەدەب‌و رەخنەی ئەدەبی‌و مێژووی ئەدەب •

تیوریی ئەدەب ــ زانستێکە تەماشای ئەدەبیاتی هونەرمەندانـــە (واتە ــ نووسین‌و هۆنراو) ئەکات‌و ئەوە هەڵئەسنگێنێ کە چۆن ئەو ئەدەبیاتە ، وەبەکام‌شێوە نـــەخشەی‌ژیـــان ئەکێشێ‌و چۆنی لێ تێ‌ئەگات • بە کورتی پڕ بە پڕ گرتنەوە (استیعاب)ی هونەرمەندانەی ژیانە •

تیۆریی ئەدەب ــ زانستێکـــە لە رۆڵ و گرنگی‌ی بەرهـــەمی هونەرمەندانە ئەدوێ ، لە رێڕەوی گەشەسەندنی کۆمـــەڵدا • زانستێکە دەربارەی جـــۆرو شێوەی هونەرمەندانەو ڕێگـــەکانی دەربڕینیان‌و پێش هەموو شت لە یاسا گشتی‌یەکانی گەشـــەسەندنی ئەدەبیاتی هونەرمەندانەو خاسیەت‌و سروشتی کۆمەڵایەتی‌و ئـــەرکی کۆمەڵایەتی‌و شێوەو پەیوەندیی ئەدەبیات لەگـــەڵ ژیاندا ئەدوێت •

بۆیــە بە شێوەیەکی بەیەکداچـــوو بەستراوە بە ئیستاتیکەوە کــە ئەویش ئەو زانستەیە کەوا لە شتی جوانی سروشتو کۆمەڵو یاسا گشتی‌یەکانی گەشەسەندنی هونەر ئەکۆڵیتەوەو هـەموو تەجروبەی مێژوویی گەشەسەندنی هونەری مرۆڤایەتی ئەگرێتەوە لە هەمـــوو جیهـــــاندا •

تیۆریی ئەدەب تەماشای ئەو جیهان بینینە ئەکات کــە پێوەندیی بە گەشەسەندنی ژانرو زمانو ستیلو « باس »و نموونە هەڵبژاردنەوە هـەیــــە •

تیۆریی ئەدەب بنەڕەتی لێکۆڵینەوەو نرخ‌پێ‌دان ، بۆ ڕووداوی ئەدەبیو کەرەسەی ئەدەب دائەنێ ، رادە بۆ سروشتی ئــــەدەبی هونەرمەندانە ، واتە بۆ بەرهەم دائەنێ ، کە ئەویش بەشێکــــە لە فۆرمەکانی سەرخانی بیروباوەڕ •

تیۆریی ئەدەب توانای ئەوەمان ئەداتێ کە زۆر قوولتر لـــە سروشتە گشتی‌یەکانی خاسیەتی ئەدەبیاتی هونەرمەندانەو ڕێڕەوی ئەدەبیاتو شتە تایبەتی‌یەکانیو لە خاسیەتی هەموو بەرهـــــەمێکی ئەدەبی بگەین •

تیۆریی ئەدەبی ڕاستەقینە لەوەدا دیاری‌ئەدا کە پــەیوەندیی بەتینی نێوان ئەدەبیاتو ژیانی گەل یەکئەخات ، تا ئەدەب پاڵ بـــە گەلەوە بنێت بۆ سەرکەوتنی تازە دەست‌خستن لە بنیات‌نانی کۆمەڵێ بەختیاردا •

مەبەسی هەرە گەورەی تیۆریی تازەی ئەدەب ، خزمەتی گەلو هەوڵدانە بۆ گەشەپێدانی ڕۆشن‌بیریی هونەرمەندانەی کۆمەڵ ، بـۆ گەشەپێدانی پراکتیکی (تطبیقی)ی هونەرمەندانەی ئەدەبی نوێ •

تیۆریی ئەدەبی تازە ، زۆر لە مێژووی ئەدەبەوە نزیکــە • باری گشتیی تیۆریی ئەدەب ، لە خۆیدا خزمەتی مێژونووسانی ئــەدەب ئەکاتو ڕێگاو پەیڕەوی لێکۆڵینەوەی بەرهەم دائەنێ •

تیۆریی ئەدەب لە زۆر لە بنەڕەت و لێکۆلینەوەکانیدا پشت بە باشترین دەستکەوتی بیری رەخنەگریو شـــتە بەنرخەکانی لێوورد بوونەوەی ڕەخنەگری ئەبەستێ •

مێژووی ئەدەب بێ تیۆریی ئەدەب نابێ و تیۆریی ئـــەدەبیش بێ مێژووی ئەدەب نابێ • ئەم دوو پەڕەوە زانستییە زۆر تونـــە بەیەکەوە بەستراون •

ئەمڕۆ ئێمە زۆر فرمانی مەزنمان لەبەردەمدایە بەرامبەربە پەـ روەردەکردنی گیانی ئیستاتیکی لەلای خوێندەواران و هونەرمەندان و بۆ بەجێهێنانی ئەرکە هاوچەرخەکانی مێژوو لەم بارەیەوە • ئـــەبێ گرنگیی تیۆریی ئەدەب بۆ فراوانترین کۆڕی هونـــەرمەندان و خوێندەواران دەربخەین •

تیۆریی ئەدەب لە بنەڕەتە گشتییەکانی خۆیدا پشت بـــەو راستییانەوە ئەبەستێ کە لەگەڵ دارشتنی ئەدەبدا تێکەڵ ئەبن • هەر وەك پشت بـــە دەستکەوتـــەکانی مێژووی ئەدەوە ئەبـەستێت • بیر ڕوناکە دیموکراتییە شۆڕشگێرەکانی سەدەی نۆزدەهەم ، هــە وەك رۆلیکی گەورەیان لە رووی بیر روناکییەوە بینی ، ئـــەو نووسەرانەشیان پەروەردەکرد کە ڕەخنەیان دەربارەی بەرهەمەکانی ئەنووسیو کۆمەلێکیش لە خوێنەرانیان پەروەردەکرد •

ڕەخنە یاریدەی خوینەران ئەدات بە ڕاستی لەو بەرهەمانە بگەن کە ئەیخوێننەوەو پڕ بە پڕی خـــۆیان بایەخیان بدەنێ ، لـــەلایەکی ترشەوە ڕوانینە پلەی بلندبوونەوەی رادەی نووسینی ئـــەدەبی ، یەکێکە لە ئەرکەکانی رەخنەی ئەدەبی ، کە ڕوخساری رێك و نارێکی بەرهەمێکی ئەدەبی دەستنیشان بکات • ڕەخنە لە داچـــەسپاندنی توانای هونەرمەندیاو لە نەهێشتنی هەڵەو ناتەواوی بەرهەمـــدا یاریدەی نووسەران ئەدات •

ڕەخنەی هاوەدەمیشمان لەلای گەلێك لە گەلانی جیهـــان

ڕۆڵێکی گەورەی هەیە لە گەشەسەندنی ئەدەبدا • ئەبینین ئەمڕۆ لە هەموو وولاتاندا ڕەخنەگران بایەخی خۆیان بە بەرهەمی نووسەرو شاعیرانی پایەبلند ئەدەن و ڕێگانیشیانی ئەدیبانی لاوئەدەن و کەم و کووڕی بەرهەمیان ئەخەنەروو •

بەم جۆرە ، تیۆریی ئەدەب و مێژووی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی ، بەشی بنەڕەتی و گرنگترین بەشی ئەدەبیات ناسین • سەرەڕای ئەمانەش ئەدەبیات ناسی چەند مەیدانێکی یاریدەدەری تریش ئەگرێتەوە ، کە یارمەتیی ئەو سێ بنەڕەتە ئەدەن بۆ ساغ کردنەوەی سەرچاوەو گەیشتنە سەر کانی هەڵقوڵینی زۆر بەرهەم • ئەم مەیدانە یاریدەدەرانەش بریتین لە مێژوو نووسینی ئەدەبیات ناسی و تێکستەلۆژی و بیبلۆگرافیا(٢) •

ناوەڕۆکی ئەم کتێبە وەك ووتمان ئەچێتە خانەی مێژووی ئەدەبەوە ، بەڵام ناچاری وای کردوە کە هەندێ جار خۆی لە بەشەکانی تری ئەدەبیاتناسی لانەدات • چونکە مەبەسی گەورە خزمەت کردنی گەنجینەی نەتەوایەتیمان و قووڵ کردنەوەی لێکۆڵینەوەیەتی لەم پلە مێژوویی یەی ژیانی نەتەوەیی و ئەدەبی و بیرڕوناکیماندا و لە توانادا هەوڵ دراوە کە ئەم باسە لە ڕادەیەکی عیلمیی قووڵدا بێت و نیشانەیەکی دیاربێت لەسەر ڕێگەی کاروانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبەکەماندا • وەك ئەزانین فۆلکلۆری کوردی کۆنترین بەرهەمی ئەدەبیمانەو بناغەیەکی پتەوی گەشەپێدانی ئەدەبی ئەمڕۆمانە ، بۆیە بەرگی یەکەمی ئەم زنجیرەیە بۆ ئەو سامانەی نەتەوەکەمان تەرخان ئەکەین •

فۆلکلۆر چی یە ؟

تا ئێستا ـ لە کوردیدا لە چەند شوێن و کتێب و سەرچاوەیەکدا لەم بارەیەوە نووسراوە • بۆیە لێکدانەوەی ئەم ووشەیەو ڕەگەزو

مانای دووباره ناکەینەوەو بۆ ئەوەی ڕێگــــە بۆ چوونـــە ناوباسی فۆلکلۆری کوردی‌یەوە خۆش بکەین بە چەند ووشەیەك لەم مانایـە ئەدوێین • هەرچەندە ئەمڕۆ ووشەی لاتینی‌ی فۆلکلۆر زۆر مەیدانی کەلەپووری نەتەوەیی ئەگرێتەوە ، هەر لە پاشماوەکانی جل‌و بەرگی میللی‌ی کۆن‌و ئێستاوە تا ڕایەخ‌و هۆی خواردەمەنی تیاخـــواردن (قاپ‌و قاچاغ‌وکاسەو کـــــەوچك)و تا نەقش‌و نیگـــارو جۆری خواردەمەنی‌و گەلێك شتی‌تر کە شەقڵی تایبەتی‌ی کۆنی میللەتێك لـە بەرهەمێکی دەست‌کرد یا بەرهەمی بیردا بهێڵێتەوە بەڵام لـــە کۆڕی ئەدەبدا فۆلکلۆر پڕبەپڕ بۆ ئەوە بەکار ـ ئەهێنرێ کە ئەدەبیاتناسانی هەندێ ووڵات بە بەرهەمی سەر زاری خۆڵقێنەرانەی گەلی ناوئەبەن •

ئەم بەرهەمە خوڵقێنەرانەیە ئەوەیە کە دەماودەم وپشتاو پشت ، کوڕ لە باوکەوە منداڵ لە دایکەوە ئەیبیستی‌و ئەمێنێتەوە • هەر لەبەر ئەمەیە کە ئەدەبی فۆلکلۆر بە بەرهەمی تاقەکەسێك دانانرێ‌و ئەدرێتە پاڵ هەموو میللەت‌و بە بەرهەمی خوڵقێنـــــەرانەی گەل ئەناسرێ‌و ڕوخساری ئاشکرای بریتی‌یە لە سادەیی ـ چ لە ڕووی زمـــان و چ لە ڕووی دەربڕینەوە ، شەقڵی تایبەتی‌ی ئەو گەلـــــە یا ئەو زەمان‌و دەورەی خۆیی پێوەیە ، نەخوازە لە وێنەو بیردا •

خاسیەتێکی تری فۆلکلۆر ئەوەیە کە لەناو خەڵکدا ئێجگار زۆر بڵاوە ، لە ووڵاتانی ڕۆژهەڵاتدا ، بە تایبەتی لای ئێمە ، وەتـا دەوری بڵاوبوونەوەی خۆیندەواری‌و شارەزابوونی خەڵك لەگەڵ ئـەدەبی نووسراودا ، کەم‌کەس هەیە شتێك لە فۆلکلـــۆری گەلەکـــەی خۆی‌نەزانێ‌و لەبەری نەبێ‌و بە ووتن‌و گێڕانەوە دەری نەبڕێ •

فۆلکلۆر کەرەسەیەکی فراوان‌و دەوڵەمەندە بۆ لێکۆڵینـــەوەی ژیان‌و زمان‌و مێژووی هەموو میللەتێك ، تەنانەت کەرەسەشـــە بۆ زانایانی کۆمەڵ‌و کۆمەڵایەتی‌و ئەتنۆگرافیاش • ئەدەبیاتنــاساز بایەخێکی گەورەیان داوە بەفۆلکلۆر ـ گۆرکی ئەڵێ : « لـە ڕووی

بەرهەمەوە یەکەم فەیلەسووف و شاعیر میللەت خۆیەتی ، هـــەر ئەویش بەرهەمهێنەرو خولقێنەری ئەو هەموو هۆنراو و داستانەیـــە کە لە کەلچەری[3] جیهاندا هـــەیە »[4] • چێرنشێڤسکی ئـــەڵێ : « هۆنراوی گەل و گۆرانی یەکانی ، ژیان و مێژوو رەسم و عـــادەتی خەلکی پاراستوە »[5] • هە روەك گۆرکی ئەلێت « بناغەی ئەدەب لە فۆلکلۆر ـ واتە ـ لە ئەدەبی خەلکدایە ، فۆلکلۆر کەرەســەیەکی خاوی مەزن و کان و سەرچاوەیە بۆ هەموو شاعیران و نووســەران • گەر بە باشی لە رابوردوو بگەین ، بەرهەمی ئـــەمڕۆمان زۆر ڕەنگین ئەبێ و ئەوسا زۆر بە ووردی لە گرنگیی فۆلکلۆر ئەگەین »[6] •

ئەم ووتانە بەسەر فۆلکلـــۆری هەموو گەلاندا دێتـــەدی • زانایانی ڕۆژهەلاتناس ، دەربارەی فۆلکلۆری کوردیش گـــەلێك ووتەیان هەیە کە شایانی تۆمارکردنن •

ڕۆژهەلاتناس و بیر رووناکی گەورەی ئـــەرمەنی ئەبۆڤیـــان ، کـــە لە ســـەدەی نوزدەیەمـــدا بە یەکێك لە ڕۆشن بـــیرە پێش کـــەوتن خـــوازە مەزنەکـــانی ڕۆژهـــەلات ناســراوە نووسیوی یە : « هەموو کوردێك ، تەنانـــەت پیرەمێـــــــردە نەخوێندەوارەکانیش گیانی شاعیرانە وا لـــــە ناخی دەروونیاندا ، هەموویان لە گۆرانی ووتنا خـــاوەنی توانان ، زۆر بـــە سادەیی ، لەسەرخۆ ، گۆرانی ئەلێن • بە دۆڵ و چیاو تافگـــەو روبارو گوڵ و چەلك و ئەسپ و ئازایەتی و کچی جـــوانی خۆیان و بـــە ئازداریاندا هەلئەدەن ، ئەمانە هەمـــــوو لە قوولایی هۆش و دەروونیـــانەوە دێتەدەرەوە »[7] •

مار ، کە زانایەکی گەورەو زمانەوان و ڕۆژهەلاتناسێکی ناسراوە ، لە ووتارێکدا کە سالی ١٩١١ نووسیوی یە ، ئەو ڕاستی یە دەرئەخات کە فۆلکلۆری کوردی تەنیا لەناو کورد خۆیدا بلاونی یە ، بەلکـــو لەناو گەلانی تری ڕۆژهەلاتیشدا ، وەك عەرەب و فارس و ئازربایجانی و

ئەرمەنیو ئاسووریدا باوە[٨] •

لەم بارەیەوە ـ مێنۆروسکی ئەڵێ :

« لای ئاسوورییەکانی چیا گۆرانیی کوردی ووتنو چیرۆکی کوردی گێڕانەوە ، بۆتە عادەتێکی گشتلایی »[٩] •

ڤاسیلی نیکیتین نووسیوی‌یە : « ئـەدەبی کوردی ـ لە پلەی یەکەمدا ، فۆلکلۆری کوردی‌یە ، لەو فۆلکلۆرەدا هەر تەنیا پاشماوەو میراتی نەوەو پشتەکانی پێشوو نابینرێ ، بەڵکو ئـەمڕۆش ئـەو فۆلکلۆرە بەڵگەیە بۆ بە توانایی لـە ژیانداو بۆ ڕەنگینیی هێزی بەرهەمهێنان ، کـە ڕۆژ بەڕۆژ دەوڵەمـەندیی ئەو بەرهەمـە تازەئەکەنەوەو فراوانترو زیاتری ئەکەن ، ئەوەش دەگمەن نی‌یە ، کـە ڕەگەزی بەرهەمی گەلانی هاوسایە بە گۆرانی بووترێو لـە قاڵبی کوردیدا داڕێژری »[١٠] •

ئەبۆڤیان دەربارەی گۆرانیی کوردیش ووتوەتی : « ئـەم گۆرانی‌یانە گەیشتوونەتە سنووری پڕیو تەواوی »[١١] •

گومان لەوەدا نەماوە کە نەتەوەی کورد لە فۆلکلۆردا یەکێکـە لە نەتەوە هەرە دەوڵەمەندەکانی جیهان ، هۆی ئەمەش تەنیا ئەوە نی‌یە کـە ئەدەبیاتی نووسراو نەختێك درەنگ لەناو کورددا پـەیدا بوویێت[١٢] • بەڵکو ژیانی تایبەتیی گەلی کوردو وێنەی جیـاوازو گۆڕانی زوو بە زوو لـەم وێنانـەدا ، بوونەتە هۆی ئـەم دەوڵەمەندی‌یە ، هەر وەك بوونی چـەند دیالێکتێك هێنـدەی‌تر دەوڵەمەندی کردووە • هەروەها زروفی تایبەتی وای کردووە کە بەشی زۆری ئەدەبی میللی بەناوی خاوەنەکەیەوە • بلاونەبێتەوەو ئـەوەش دەماودەمو پشتاوپشت بمێنێتـەوەو بچێتـە سەر گـەنجینەی فۆلکلۆرمان •

بەشەکانی ئـەدەبی فۆلکلۆری کوردی :

ئەدەبی فۆلکلۆری کوردیش هەر وەك ئەم ئەدەبـــە لەلای زوربەی گەلانو بە تایبەتی لای گەلانی ڕۆژهەلاَت • بریتی‌یە لـــە چەند جۆرێکی بنەڕەتی‌ی وەك : ئەفسانە ، ئیپۆسیا ، کە هـــەندێ جۆری لە کوردی‌دا پێ‌ی ئەووترێ « بەیت » • ئەمیش ئەبێ بـــە دوو بەشەوە : بەیتی قارەمانی گێڕانەوەو بەیتی بەسەرهاتی دلداری‌و ئەڤین گێڕانەوە • وە وەك چیرۆك ، واتە (حیکایەت) ، کە لە هەندێ لا « نەقل ــو ــ مەتەڵوك »یشی پێ‌ئەڵێن ، وە هۆنراوی لیریك ، کـە هەموو بەشەکانی گۆرانی ئەگرێتەوە ، وەك لای‌لایەی منـــداڵ‌و لاوانەوەش ئەگرێتەوە • هەروەك ئەدەبی فۆلکلـــۆری کوردی گەنجینەیەکی دەولەمەندی پەندی‌پێشینان‌و قســـەی‌نەستـــەق‌و گالتەو گەپ‌و مەتەڵیشی هەیە •

ئەفســـــانە :

هەندێ لە زانایان ناوی « میتۆ لۆژیا » یان بۆ عیلمێکی تایبەتی داناوە کە لە ئەفسانە ئەدوێ[١٣] • بەلاَم « میتۆ لۆژیا » ئەوەیە کە لە ڕێگەی ئەفسانەوە بە دوای باوەڕو ئاینی کۆن وتازەی گـــەلاندا ئەگەرێت‌و بە چاویلکەی ئەدەب نارِوانێتە ئەفســانە • بۆیە زانایان‌و ڕۆژهەلاتناسانی وەك مارو نیکیتین‌و مینۆروسکی‌و ســـمینوڤ‌و ڤیلچێیفسکی‌و لاسکو ، هەروەها نووسەری گەورەی کورد عـەرەب شەمۆ ، بگرە (ئەبۆڤیان)یش ، ئەفسانەیان کردوە بە کەرەســـەیەك بۆ ساغ‌کردنەوەی هەندێ بیروباوەڕی ئاینی‌ی ــ کـــۆن‌و تازەـی کورد[١٤] • ئەمانە زۆر لە وێنەی « دێوو درنج‌و پەری‌و ڕۆژو مانگ‌و بەردو درەخت‌و هەندێ جانەوەر ، بە تایبەتی لە وێنـــەی مار دواون لە ئەفسانەی کوردیدا • ئەفسانە ــ لە فۆلکلۆری گەلاندا ، بـــە شتێکی کۆن ئەژمێرێ ، چونکە بەرهەمی ئەو کاتەیە کە ئادەمیـزاد

دەستەوسانو بێدەسەڵات ڕووبەڕووی سروشت ئەوەستاو هیچ ڕووداوێکی سروشتی بە ڕێکی بۆ لێك نەئەدرایەوەو تێی نەئەگەیشتو دەسەڵاتیشی بە سەریا نەبوو ، بۆیە دەرگای بۆ بیرکردنەوەو خەیاڵ ئەخستە سەرپشتو بەو جۆرەی کە ئەم ئەفسانانەی لێ هاتەبەرهەم ، هەموو شتی لێك ئەدایەوە • واتە شێوەیەکی سادەی لێکدانەوەی ڕووداوەکانی سروشت ئەخاتەبەردەست • هەندێ زانا لایان وایە ــ چونکە ئەم ئەفسانانە بەرهەمی سەرەتای ژیانی ئادەمیزادن ، واتە سەردەمی منداڵیی ژیانی مرۆڤایەتی ، بۆیە لە هەستی منداڵەوە نزیکنو منداڵ حەز لەم چیرۆکانە دەکەنو لە یادیان ناچێت •

گەر لە کونجی فەلسەفەوە بڕوانینە ئەفسانە ، ئەتوانین بە جۆرێکی هوشیاریی کومەڵایەتیی دابنێین • هەر وەك بە هەوڵدانێکی سەرەتایی مرۆڤ ئەزانرێ بۆ ئەوەی لە جیهان بگاتو جیهان بناسێت•

لە ئەفسانەی یۆنانی‌یەکانی کۆندا هەر شتە خوای تایبەتیی خۆی هەبوو ، وەك خوایجوانیو خوای هونەرو شیعرو بارانو گەلێك ڕووداوی تری سروشت • بەلام دیمەنێکی ئەفسانەی کۆنی یونان ، لە ئەفسانەی گەلێك میللەتی تریشدا بەدی‌ئەکرێ ، بە تایبەتی لە ئەفسانەی کوردیدا • ئەویش ئەوەیە کە ئادەمیزاد ــ یا بڵێین مرۆڤ یا ئینسان ، لە ئەنجامدا خۆی قارەمانی سەرکەوتووی ئەفسانەیە • جاروبار لە ئەفسانەی کۆنی یونانیدا کێشە ــ ئەکەوێتە نێوان قارەمانی تراگیدیاو نێوان خواکانی یۆنانی خۆیانەوە • هەر وەك لە « تراگیدیا »ی پرۆمیتیۆس[١٥] دایە ، کەوا ئەفسانەی یۆنانی بە باپیرەگەورەی ئادەمیزادی ئەزانێو لەو تراگیدیایەدا ئەفسانەکە ئەڵێ ، پرۆمیتیۆس پارچەیەك لە ڕۆژی لەگەڵ خۆیدا هێنابوو • خاوەن بیرەکان ئەم وێنەی « ڕۆژ »ە بە دوو جۆر لێك ئەدەنەوە • هەندێکیان بەو شێوەی دائەنێن کە ئاینە ئاسمانی‌یەکان ئەڵێن ،

« ئادەم » خواردیو بەو هۆیەوە لە بەهەشت دەرکرا . هەندێك ئــەم پارچە ڕۆژە بە وێنەی « زانیاری » دائەنێن .

ئەفسانەکە ئەڵێ : (زیۆس)ی خوداوەندی گــــەورەی یۆنان ، بۆیە لە پرۆمیتیۆس تووڕەبوو ، چونکە ئەو پارچـــــە ڕۆژەی دزیبوو بەڵام هەندێك ئەڵێن ، زیۆس خۆی لە هەموو شت زیاتر لە «زانیاری» ئەترسا ، چونکە مێشکی ئادەمیزادی ڕوون ئەکردەوەو وای ئەکرد کە لێی یاخیبن ، بۆیە زیۆس « فەرمانی » بە (هیڤایستۆس)ی خـوای ئاسنگەرانی یۆنان دا کە پرۆمیتیۆس لە چیاکانی قەفقاسدا بە بەردێکی داچەسپیوەوە ببەستێتەوەو بزمار بە دەستو قاچیشیدا داکـــــوتێ .

زیۆس پاش ئەمە هەموو ڕۆژ ــ هەڵۆ ــ یـــــەکی ئەنارد بە درێژایی ڕۆژ جگەری پرۆمیتیۆسی ئەخواردو بە شەو بەجێی ئەهێشـــــت ، بەڵام جگەر لەخۆیەوە پەیدا ئەبۆوەو سەر لە بەیانی هـــــەڵۆ دەستی ئەدایەوە کاریخۆی ، خواوڕاستان لە ئەنجامدا قارەمانێك کە لـــــە « ئادەمیزاد » بوو ناوی « هەرقل » بوو توانی پرۆمیتیۆس لـــــەم ئازارە ڕزگاربکات . تیرێکی نا بە هەلۆکەوە، خستیو پێــــوەندی دەستو پێی ئەو لاشە ئازاردراوەی کردەوە(١٦) .

ئەم جۆرە وێنەیەی ئەفسانەی کۆنی یۆنان لە ئەفسانـــــــەی کوردیشدا زۆر بەدی ئەکرێ زۆرجار ئەبینین قارەمانی ئەفسانە ، کە لە ئادەمیزادە ئەکەوێتە داوی دێوو درنجەوەو هەر ئادەمیـــــزادو پیاوچاك رزگاری ئەکەن ..

ئۆبرەزی ــ گەورە لە ئەفسانەی کوردیدا ، ئۆبرەزی «دێو»ە ، بەڵام قارەمانی سەرکەوتوو لە ئەنجامدا هەر ئادەمیزادە .

ئەفسانەی کوردی وێنەی کێشەی نێوان دێوودرنجو ئادەمیزاد ئەکات بە نیشانەی ئەو کێشەیەی لە زۆر کۆنەوە لە کۆمـــــــەڵی ئادەمیزاداو لە نێوان هێزی چاکەو خراپەدا ، یا هێزی خێرخـــــواو هێزی خراپەو بەدیدا بەرپابووە .

لەم کێشەیەدا هێزی خێرخوا کە بریتی یە لە ئادەمیزادو ئەمە وێنەی میللەتە ، هەموو شوێنێکی گرتۆتەوە ، لە هەموو شوێنێکدا هەیەو بێ ترس لە ژێر تیشکی ڕۆژدا ئەژی و هەر چاکەو خۆشەویستی ی بنیادناوە بەلام هێزی خراپەو بەدی ، کەمەو لە تاریکیدا ئەژی ، لە ئەشکەوت و کۆلانی تاریکدا ، لە کەلاوەی کۆن و وێرانەدا ، لە تیشکی ڕۆژ زۆر ئەترسی و هەر ڕۆژهەلهات ئەو وون ئەبێت ، واتە لەو پارچە ڕۆژی «زانیاری»یەی ئەفسانەی کۆنی یۆنان ئەترسێت •

ڕوخساری ئەم هێزی خراپەیە لە ئەفسانەی کوردیدا وەك خۆی نەماوە ، بەلکو هەندێ شتی ئاینی تازەیشی تێکەل کراوە ، بۆ نموونە : لە ئەفسانەی کوردی دا ئەلێ : کەوا گیانی بەد ـ دێو و درنج و خێو ـ لە مانگی رەمەزاندا هەموو لەو دێو کێوی «قاف»ەوە ئەبەسترێنەوە ، تاوەکو لەو مانگەدا خەلکی لە خراپەیان ڕزگاربن و ئاسوودەو بەختیار ، دوور لە گیانی بەدیان بژین • کێوی «قاف»یش لێرەدا دیارە کە هەر چیای « قەفقاس »ەکەی ئەفسانەی یۆنانە ، کە ئەو دەمە ئەوپەڕی زەمین بووە لە زانینی گەلدا •

هەروەها ، وێنەی « مار » لە ئەفسانەی کوردیدا وێنەیەکی تری هێزی خراپەیە ، زانایانی « میتۆلۆژیا » ئەمە ئەبەستن بە باوەڕی کۆنی ئاینەوە • وا دیارە ئەم وێنە خراپەی مار لە ئەفسانەی کوردی دا هەر ئەو وێنە کۆنەیە کە ئەفسانەی کۆنی یۆنان دەربارەی ئەو مارەی ئەگێڕێتەوە کە (ئەهریمەن ـ یا ئیبلیس)ی بردە بەهەشتەوە تا ئادەم هەلخەلەتێنێ •

وێنەی «مار» لە فۆلکلۆری کوردی یاو لە چیرۆکی بەناوبانگی «ئەژدەهاك» یا « زوحاك »یشدا هەر ئەو وێنەیەی خراپی و بەدی یە ، وە لە وێوە دێتە حیکایەتیشەوە ، وەك حیکایەتی مارەکەی شێخ هۆمەر ، کە پەندی « چاکە لەگەل ناکەس بەچە مەکە»ی لێوە پەیدابووەو ڕەنگە « شەرعی مار بەدار »یش هەر لەوێوە هاتبێ •

له ئەفسانەی کوردیدا قارەمانی سەرکەوتوو هەمیشە لە ئادەمیزادە ، زۆرتریش لە هەژارو ڕەنج کێشە • ئەم قارەمانە سەری « دێو »ی ئەفسانە ئەپلیشێنێتەوە ، بەڵام زۆرجاریش ئەوە ئەزانێت کە «دێو» هەر ئەو لاشەیە نی یە ، بەڵکو « کولەکەی رۆح »ی هەیە ، واتە هێزی بەد بناغەیەکی هەیە لە ژیانی کۆمەڵایەتی داو ئەبێ ئەو بناغەیە نەهێڵرێ • بۆیە قارەمانی ئەفسانە هەمیشە هەوڵی ئەوەیەتی کە « کولەکەی رۆح »ی « دێو »ەکە بشکێنێ و بەو جۆرە لەناوی بەرێت •

هێزی خراپە ــ لە ئەفسانەی کوردیدا جاروبار ئادەمیزاد هەڵئەخەڵەتێنێ و ئەو مرۆڤە بە هەموو هێزی یەوە هەوڵی ڕزگاربوون ئەدات لەو داوەی کە تێ ی کەوتووە ، بەڵام ئەو دێوەکەمتر چاکەی لە دەستدێت •

لە ئەفسانەی کوردیداو تەنانەت لە حیکایەتیشدا ، هێزی خراپە هەر ڕووەو نەمان ئەڕوات • بۆیە ئەبینین کە هێزی خراپە گەر لە وێنەی « دێوو درنج »یشدا نەبێت ، ئەوا لە وێنەی پیرێژنێکی رەموزنی ئێستکقورسدا دێتەکایەوە • ئەنجامی پیرێژنی « فەرهاد کوژ »یش هەر مردنە •

لەپاڵ ئەم هێزی خراپەیەشدا ئەبینین کە وێنەی تر هەیە • وێنەی هێزی چاکەو خێرخوا • کە ئەمیش ئەفسانەی کوردی « پەری »ی ناولێ ئەنێ و پەری چاکە لەگەڵ ئادەمیزادا ئەکات • هەر لە ئەفسانەدا جاروبار ئادەمیزادی خراپیش دێتەکایەوە بەڵام ئەو پیاوخراپەیە ، هەمیشە لە شێوەی زۆرداروپادشای بەجەزرەبەدا خۆی ئەنوێنێ •

لە تاقە ئەفسانەیەکی درێژی کوردیدا کە لە « مێژووی ئەدەبی کوردی »دا تۆمارەکراوە ، ئەبینین کچی شای پەریان ڕوو ئەکاتە یەکێك لەم پاشا خراپەکەرانەو ئەڵێ :

« شاڕوخشا ، ئادەمیزاد هەرشتێکیان لەگەڵ بکەی بەخۆڕایی

ئەڕوا • چونکە شتیان لەبەرچـــاو نی‌یەو کە کەوتن بەســـەرئیشی، خۆیانا ئیتر هیچیان لەبەرچاو نامێنێ »[١٧] •

لەم ئەفسانانەدا هێـــزی بەد دەگمەن لە ئادەمیزادە • بـــەڵام پیاوچاك زۆرجار لە نزیك ئادەمیزادەوە لە گەنجینەی ماڵدا یا لـــە کووچەیەکی خانوودا ئەژی‌و خاوەن ماڵ ئومێدی چاکەی پێ‌یەتی •

لە ئەفسانەی کوردیدا ئۆبرەزی دێو هەر بۆ بەدخواهی‌یـــە ، گەر لە هەندێ ئەفسانەی کوردیدا دێو ببێتە ئۆبرەز بۆ چاکـەکردن ، ئەوە تەواو ئەو وێنەیە پاشماوەی کۆنی ئەفسانەی پێش ئیسلامـــەو کەوتۆتە کوردی‌یەوە • تەنانەت لەم ئەفسانانەشدا هەر ئادەمیـــزاد ئەبێتەوە بە قارەمان • چونکە لەوێدا دێو بە زەبری دانایی«سولەیمانی حەکیم » هاتۆتە ژێر ڕکێفی چاکەکردنەوە • ســـولەیمان کـــە ئادەمیزادێکی دانایە ، بە زیری‌و توانایی‌و دانایی خـــۆی سەری پێ‌شۆڕکردوون‌و خستوونی‌یە کەمینی خۆیەوەو کرداری چاکـــەیان پێ‌ئەکات • گەر ئەو نەبێت ئەوا ئەچنەوە سەرکرداری بەدی خۆیان‌و خراپە لەگەڵ بەرەی ئادەمیزادا ئەکەن •

بەرامبەر بەم وێنەیە ، لە ئەفسانەی کوردی‌دا وێنەیەکی چاکـــەو خێرخواهیش ئەبینین کە « خدری زیندەیە » • ئەفســـانەی کوردی ئەم پیاوچاکە لە وێنەی ئادەمیزادا پیشان‌ئەدات •

پیرێکی نەمر کە تا ئاسمان‌و زەوی مابێت هەر ئەمێنێ ، واتـــە هێزی چاکەو خێرخوا هەر ئەمێنێ‌و فەوتانی بۆنی‌یە ، کـــەچی هێزی خراپە هەر لەنەمانە •

« خدری زیندە » نامرێ ، لە هەموو شوێنێك هەرمو و هەلکڕوزێنیت ئامادەیە ، بە دەم لێ‌قەوماوانەوە دێت • یاریدەی هەژاران ئـــەدات ، ڕێگا نیشانی گومڕایان‌و سەر لێ‌شێواوان ئەدات • زۆرجار ڕێگـــەی ڕاست ، ڕێگەی چاکەکردن‌و واز لەزۆرداری هێنان نیشـــانی میرو پادشایان ئەدات •

ئەم وێنەیەی خێراخوایی هەر بە ناوی « خزر »ەوە لای گەلێك نەتەوەی ڕۆژهەڵات هەیەو هەندێ لە فۆلکلۆرناسان ئەیبەنەوەسەر ئاینەکانی پێش ئیسلام . هە رچەندە زۆر لەوانەش کە تەفسیری قورئانیان کردووە ، بەو پیاوچاکەی دائەنێن کە لە سورەتی (کەهف)دا باسی کراوەو،کەوا لە گەڵ حەزرەتی موسادا یەکیان گرتوەو چیرۆکێکی سەیر لە نێوانیانا ڕووی داوە ، کە بە یەکێك لە چیرۆکەکانی قورئانی پیرۆز ئەزانرێ، ئایەتەکەی کە بە بوونی خدری زیندە لێك ئەدرێتەوە ئەوەیە کە ئەفەرموێ « فوجدا عبدا من عبادنا آتیناه رحمة من عندنا وعلمناه من لدنا علما »(١٨) .

لە داستانی « مەمی ئالان » دا ، کە سێ براکەی میری « باژاری مەغریب »(١٩) لەتاو ئەوەی کە هیچیان کوڕێکیان نی یە جێگەیان بگرێتەوە ، سەری خۆیان هەڵئەگرن و لە جەژنی قوربانا دیوەخان بەجێ ئەهێڵن و بەرگی دەروێشی ئەپۆشن و ئەڕۆن . خواوڕاستان ئەو پیاوچاکەی ئەفسانەی کوردی دێت بەپیریانەوە :

... هەر سێ برا روونیشتنو دلێوان بوان شەوتیو ژ خوەرا گریانە .

رەبی ئالەمێ خۆجەیی خدر لە وان کر بەیانە .

جارەکی نێری کو ئەلیبەگ ، ئەمەر بەگو ئەلمازبەگ ژ خۆرا رۆنشتنەو گریانە .

دلی وی ب وان شەوتی .

سێفەکی ژ پاشلا خۆ دەردخە دە دەستی ئەلیبەگی مەزنی برانە .

دبێ : گەلی برا مەگرین ، رەبی ئالەمێ دەلیلی هەیریانە . ئێرۆ رۆژا جەژنا قوربانێیە . وە دەف ژ قۆناغێن خۆ بەردانە . گەرەك ژلامێ مێنا وە فەکرانا دەڤی خەزیناو دەفینی گرانە ، وە پەرە بررژانەنا ، گەلی برا لکۆلاناو لکووچانە . ژ بۆنا خاتری فەقیرو فوقەرانا .

ئەفسا کو برچییە ، گەرەك وە تێربکرا ، وە پەیا کو تازییە گەرەك وە ب جل بکرا .

هوون هاتنە کەتنە چۆڵو کەربەلانە .

وە لە خۆ کرییە جلی دەرویشانە .

وە ڕابن بەری خۆ بدەن بازاڕی مەغریبێو خانیێن خۆیی گرانە .
هەڕن بازاڕی مەغریبێ ، فەکەن دەڤی خەزێناو دەڤینانە .
پەران بڕژێنن لە زوکاکاو لکووچانە .
سەر ژێ بکەن قوربانو دەهیانە .
ژ بۆ خاتری فەقیرو فوقەرانە[٢٠] .

ئەوە بوو هەر سێ برا گەڕانەوە « بازاڕی مەغریب »و بە قسەی ئەویان کرد ، کوڕێکیان بوو ، لەسەر داواکەی خۆی ناویان نەنا تا « خدر »ی پیاوچاك خۆی هاتەوە لایان ، ناوی نا « مەمی ئالان »و بەو جۆرە چیرۆکەکە دەست پێ ئەکات .

لە ئەفسانەی کوردیدا ، گەر ئەم وینەی چاکیەو ئەو سێوی پاشـلە لای خدری زیندەش نەبێت ، ئەوا وێنەکە هەر ئادەمیزادەو ، دەروێشێکی هەژارو بەرگ شڕەو کەشکۆڵو عەسایەکی هەلگرتووەو کرداری چاك ئەکات .

چیرۆك ، سەرگوزەشتە :

چیرۆك ـ کە لە ناو کورددا حیکایەت یا « نەقل »ی پێ ئەلێنو لەناو کوردی لوڕدا ـ مەتەلۆك ـ یشی پێ ئەووترێ . بەشێکی گەورەیە لە ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی .

چیرۆك ، بەرەوپێش چوونێکی مێژوویی ئەفسانەیەو لە ڕووی فۆرمو دارشتنەوە لەو ئەچێت . هەرچەندە لە ڕووی کەرەسەو ناوەڕۆکەوە هەندێ جیاوازییان هەیە .

کەرەسەی ئەفسانە لە خەیاڵو پڕوپووچەوە وەرگیراوە ، بەڵام کەرەسەی چیرۆك لە ژیانەوە وەرئەگیرێ . کەرەسەی چیرۆکی کوردی هەر گیان لەبەرە ، ئیتر یا ئاژەلە ، یا مەلو باڵندەیەو ، بەشی گەورەی کەرەسەکەشی ئادەمیزاد خۆیەتی .

چیرۆکیش وەك ئەفسانە ، دەماودەمو پشتاوپشت ئەگێڕێتەوە ، هەر حیکایەتخوانە (چیرۆكبێژ)ە ، ووشەی

تایبەتیی خۆی هەیە لە داڕشتنیا • هەندێ جار لە رووی خەیاڵەوە چیرۆکیش ئەچیتەوە سەر ئەفسانە ، هەرچەندە خەیاڵەکەی چیرۆك زۆر لە ژیان دوورناکەوێتەوە ، یا قارەمانەکەی چیرۆك هەندێ کاریش بکات کە لە وزەی مرۆڤدا نەبێ •

تێکڕا ، کەسانێ کە لە چیرۆکدا نیشان ئەدرێن کەس یا گیان لەبەری خەیاڵی نین • با هەندێ کردەوەشیان دووربێت لەوەی کەلەراستیی ژیان خۆیدا هەیە • ئەمەیان خەیاڵی هێنانەدیی کرداری گەورە گەورەیە ، کە ئاواتی ئادەمیزادە ، ئاواتی گەلە ، کە بەرەو ژیانی بەختیار بڕوات و ژیانی بەختیار بنیادبنێت • جا لەو پلەیەی مێژووی گەلدا کە ئەو چیرۆکانەی تیادا هاتوتەکایەوە ، کە لە ژیانی ڕاستەقینەدا توانای هێنانەدیی ئەو شتانە نەبووە ، ئەوا ئادەمیزاد بە باڵی خەیاڵ بەرەو ئەو ئاواتە رۆیشتووە •

چیرۆك بەرهەمی گەورەبوون و لە خەمڕەخسینی مرۆڤایەتییە • دیمەنی کێشەی ئادەمیزاد لەگەڵ سروشتداو ئادەمیزاد لەناو خۆیاندا ، لە پێناوی ژیانا پیشان ئەدات •

هەندێ چیرۆك باسی ڕووداوێکی مێژوو ئەگێڕێتەوە کە لە لای میللەت و لە یادیا پەیکەرێکی جێ هێشتووە • ئەم جۆرە چیرۆکە خەیاڵی ئەفسانەی لەگەڵدا تێکەڵ ئەکرێ • بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا ، ئێستاش لە ئەدەبی فۆلکلۆری گەلاندا هەر بەرهەم دێت •

لە ڕووی فۆرمی هونەرمەندانەوە ، سەرگوزەشتە ، زۆر درێژ نابێت و شێوەکەی زۆر ئاڵۆز نییە ، هەر وەك ئەو کەسانەی لە چیرۆکەکەدا پیشان ئەدرێن بە ژمارە زۆرنین • هەندێ جار ئەم سەرگوزەشتانە بە هۆنراو ڕووداوی ڕاستەقینەی ژیانی گەل ئەخەنەڕوو •

ئەو چیرۆکانەش کە دەربارەی گیانلەبەری ترن ، ئەوە یا دەربڕینی خەیاڵ و بیرکردنەوەی گەلن ، یا سامبول (نیشانە،رەمز)ن •

گەر نەختێ لەو چیرۆکانە ووردبینەوە کە نووسراونەتەوە یا بیرێك لەوانە بکەینەوە کە لە کاتی منداڵیدا بیستوومانن ، ئەتوانین بڵێین هەر دوو ڕووی ئەگونجێ تیایانا •

ئادەمیزاد لە چەرخێکدا چیرۆکی بەدەم جـــانەوەرو ئاژەڵو باڵندەوە هەڵبەستوە ، کە لێكدانەوەی عیلمیی دووربووە لە جیهانی گیانلەبەرانیتر ، شتێکی دەگمەن نییە کە چیـــــرۆكبێژی کورد سەرگوزەشتەی یەکێك ئەگێڕێتەوە بڵێت : زمانی هەموو گیـــان لەبەرێکی ئەزانی • کەواتە تا ئەو کـــاتە ئادەمیزاد وایزانیوە کـــە گیانلەبەری تر زمانی تایبەتیی خۆی هەیە ، نەڕەی شێرو زیقـەی چۆلەکەو زیڕەی پڵنگو خوێندنی بولبول ، مانای تایبەتییان تیــایەو خۆیان یا ئادەمیزادێ کە زمانی گیانلەبەرانیتر ئەزانێ تێیان ئەگات • بەم جۆرە هەموو ڕووداوێك کە لە ژیانی گیانلەبەرانیتردا ئـەبینرێ کراوە بە ڕەوالەتو ڕاستییەکەی بە زمانی کەسێکەوە ئەگێڕێتەوە کە زمانی ئەو گیانلەبەرانە ئەزانێت •

ئەمە ڕوویەك ــ ڕووەکەیتر ئەوەیە کە ئەم جـانەوەرو ئاژەڵو باڵندەیە تەنیا نیشانەبنو لەودیو پەردەوەو بە ناوی ئـەمانەوە ژیانی ڕاستەقینەی کۆمەڵو ئادەمیزاد بخرێتەروو • ئەم جۆرە چیرۆکانە لە ئەدەبیاتی زوربەی گەلاندا هەن ، چ لە ئەدەبیاتی نووسراوداو چ لە فۆلکلۆردا • « کلیلەو دیمنە » کە بە میراتێك ئەژمێرری بۆ هەموو گەلانی ڕۆژهەڵات ، نموونەی بەرزی ئەم وێژەیەیە •

شێر ــ وێنەی پادشایە ــ زۆر کاتیش هەر دڕندەیەو سروشتی جانەوەرانەی خۆی تێكنادات • ڕێوی ــ وەزیر ــ یا دەســـتو پێوەندی فێڵبازو مەرایی‌کەرەو هەمیشە ڕێگـــای خراپە نشانی گەورەکەی ئەدات •

ئەم چیرۆکانە ئەمڕۆش لە ئەدەبیاتی جیهاندا ، تەنانەت لـــە ئەدەبیاتی ریالیزمی (واقیعی)شدا ئـــەبینرێن • ئەم چیرۆکانە لـــە

بەرگی ئــــەمڕۆیاندا پـــەرەپێدانێکی وێنەی جانـــەوەرو ئاژەڵو باڵندەکەی ئەدەبی فۆلکلۆری گەلە .

بە کورتی ئەم چیرۆکانە شەقڵی تایبەتیی دەورێکیان پێوەیـە کە ئادەمیزاد ووردە ووردە شارەزای ئەم گیــــانلەبەرانە بووەو کەوتۆتە ماڵیکردنیانو نەترسێ لە زوربەیان ماوە ، نە لە پێکهــاتنو پەیدابوونو دروستبوونیان سەریسوورماوە ، واتــە تیۆری زانین لەکۆڕی فەلسەفەی شارەزابوونی جیهانا پلەیەکیتر چۆتە پێشەوە .

بۆ چیرۆکی کوردیش ، وەك ووتمـــــان ئادەمیزاد قارەمانی بنەڕەتییەتی . گەلی کورد ، هەر لە بـــەرگی ئەم ئادەمیـــزادەی ناوچیرۆکدا ، گیانی ڕاستەقینەی خۆی پیشانئەدات . قارەمانەکـە لە ژیاندا مەبەسێکی هەیە ، لە پێناوی ئەو مەبەسەدا کۆڵدان نازانێت. ڕێگەی حەوت شەو و حەوت ڕۆژ ئەگرێتە بەر . حەوت کاڵای ئاســن لە پێیدا ووردو خاش ئەبێت ، تا ئەگاتە مەبەس . مەبەسیش لــە زۆر کاتدا ژیانی بەختیارە . پاروە نانێکە کە بە ڕەنجو ئازار پـــەیداکرابێت نەك بە دانیشتنی سایسێبەر .

هەر بەشە لە ئەدەبی گـــەل ، ڕوخسارێکی سروشتی گـــەل پیشانئەدات . چیرۆکی کوردیش کوڵنەدانو وەفاداریو بە ئەمەگیو ژیریی نەتەوەکەمان ئەخاتەڕوو . بۆ نموونە[٢١] : چیرۆکی بەرگەردو فەرگەرد[٢٢] و چیرۆکی بەختیارو بەدبـــەخت[٢٣] ، هەردووکیـان سەرگوزەشتەی هەوڵدانن لە پێناوی پاروەناندا . خەیاڵی ڕۆمانتیکی قارەمانی چیرۆك بە ڕێگەی نەهـــاتائەبەن ، پاش ئـــەوەی لە ژیانی کڵۆڵیو بێدەرەتانی وەڕسئەبن . کوناوکونو شارەوشار بۆ پارووی نان ـــ بۆ ژیانێکی بەدەرەتان خۆیان فڕێئەدەنە ئاو و ئاگرەوە .

ئەم خەیاڵە لە سەرەتاوە تا ئەنجام ـــ کۆڵەکەی چیروکەکانە ، بۆیە بە ڕێکەوت قارەمانی چیرۆك ئەکەوێ بەسەر کووپە زێڕداو ئەکەوێتــە بەختارییەوە[٢٤] . هەرچەندە ئەنجام ئەمەیە بەڵام ئەم چیرۆکانە هەر

له کۆڕی ڕەنج کێشانەوە هەڵئەقوڵێن و لەو ئەتمسفێرەدا (٢٥) ئەژین و ئەگەنە ئەو ئەنجامەی پەندی پێشینانی بەناوبانگی کوردان « دەستی ماندوو لەسەر زگی تێرە » دەریان ئەبڕێ .

ئەم چیرۆکانە ئەوە دەرئەخەن کە پیاو بە ئیش و هەوڵدان نەبێت ناگاتە بە ئامانج ، وە گیانی سست نەبوون و ورە بەرنەدان لە پیـاودا بەهێز ئەکەن .

لەم چیرۆکانەدا هەمیشە دڵپاکی و خێرخوایی و چـاکە و ژیری و وردبینی بەسەر ناپاکی و پیسی و هەڵەشەیی دا سەرئەکەوێت :

... پیاوەکە کە ئەمەیان لێ ئەبیسێ و چاوی بەو دیمەنە ئەکەوێ ، پەنجەی خۆی ئەگەزێ و لە دڵی خۆیدا ئەڵێ : « لێك نەدانـەوەو دوای کڵاوی بابردوو کەوتن ، کارەساتی لەوە گەورەتریش بەسـەر مرۆڤدا ئەهێنێ . چاك وایە ژیری بە کاربهێنم و بە هەر ڕەنگێ بێ شیوەنەکەیان پێ بەر بدەم و بیان بەمەوە ماڵێ » (٢٦) .

چیرۆکی کوردی تەراو بە ژیانی گەلەوە لکاوە ، لە ژیاندا هەوڵدان ، لە هەوڵدانا کۆڵنەدان ، لە کاردا بەردەوامی و ساردی نەزانین ، لـە ئەڤین و دڵداری دا وەفاداری ، لە مەبەسدا سووربوون لەسەر گەیشتنە ئامانج . ئەمانە سروشتی مێژوویی نەتەوەی ئێمەن و بە سادەیی یەکـەی خۆیان ڕێگەیان بەرەو ئەو بەرهەمە ڕەنگینەی گەل گرتۆتەبەر کـە چیرۆکی پێ ئەڵێن . خوینەرەوەی کوردو بێگانە لە هەموو چیرۆکێکی کوردی دا ئەتوانێ ئەم ڕەگەزە بەدی بکات و لە یەکیان جیـابکاتەوەو بیانکاتە کەرەسەی لێکۆڵینەوەی وێژەیی و کۆمەڵایەتی . ئەم چیروکە کوردی یانە هەر بەرهەمی خەیاڵ نین ، تەنانەت هەر خەیاڵێکیش نین کە لە ژیانەوە وەرگیرابن ، وەك لە زۆر بەرهەمی ئەدەبی نووسـراودا ئەبینرێن . بەڵکو زۆر جار چیرۆك ڕووداوی مێژوویی ئەگێڕێتـەوە ، یا ژیانی ڕاستەقینەی کەسێك یا قارەمانێك یا فەرمانڕەوایەك ئەگێڕێتەوە کە لە مێژوودا ناسراوبێت . وە پێویستیش نی یە ، بەڵکو ناشێ کـە

کتوومت سەرگوزەشتەکە چۆن رووی‌داوە هەروەها بگێڕرێتەوە •
بەلکو خەیالی چیرۆک‌بێژو سەر گوزەشتە گێڕەرەوەکەو ئەو کەسانەی دوای ئەو (پشتاوپشت) ئەیگێڕنەوە، شتی‌تازەی ئەخەنە سەرو خەیالی تێکەڵ‌ئەکەن • بە کورتی دیمەنێکی خەیاڵ‌و لێ‌فراوان‌کردنی میللەتیشی تیایە • بۆیە ئەبینین رووداوێکی مێژوویی، یا سەرگوزەشتەی کەسێك، زۆر زل ئەکریت، وە گەلێك کردەوەی بەئەقلدانەچوو ئەدرێتە پاڵ قارەمانی چیرۆکەکە •

سەرگوزەشتەی قارەمانێتی‌ی کوردی، زۆر لە چیرۆك زیاتر شەقلی تایبەتی‌ی نەتەوەی کوردی پێوەیە • نموونەی بەرزی نووسینەوەو پوختەکردنەوەی ئەم سەرگوزەشتانە «دوانزە سوارەی مەریوان»[٣٧] و«مەحموود ئاغای شیوەکەل‌و»[٣٨] «شەریف هەمەوەند»ی[٣٩] پیرەمێردن، کە وێنەی فۆلکلۆرو ناوخەلکی ئەم سەرگوزەشتانەی هێناوەو خامەی هونەری خۆیی بۆ خستوونەتەکار •

ئەو چەند ووشەیەی پیرەمێرد ـ کە لە ساڵی ١٩٣٥دا کردبوونی بەسەرەتای «دوانزە سوارەی مەریوان» باشترین قسەن بۆ ئەوساو ئێستای چیرۆکی فۆلکلۆری کوردی • پیرەمێرد نووسیویە:

«منال بووم، هەرچەندە بەیتی دوانزەسوارەیان بۆ ئەکردم، بەو منداڵی‌یە خۆم بە پاڵەوانێك دەزانی •

کە داراغا ئەیگووت:

کوڕگەل فیدای هەلمەتی شێرانەتان‌بم، رۆژێکەو ئەمڕۆ رووی خاکەکەتان سپی‌کەن • منیش بە خەیاڵ‌خۆم‌ئەدایێ، ئیجگار کە ئەیانخوێندەوە •

جوامێر ئاغای رەنگینە پلنگی جنگ بەخوێنە

من ئەوەندەی‌تر شەیدای‌ئەبووم، ئینجا زۆر ئاواتەخواز بووم، کە بۆم هەلکەوێ ئەم دوانزەسوارەیە بنووسمەوە، بەلام هیچ بەلگەو بناغەیەکم دەست‌نەکەوت، منیش راستەوڕەوان، باوکم چۆن لە

باپیرمی بیستووەو منیش چۆن لە باوکم بیستووە وا نووسیمەوە ، وە ئەمەش راستی کەیەتی •

ڕۆف شاعیرەکانی پێشین ••• »(٢٠)

داســـــتان

سەرەتایەکی تیۆری :

داستان ، یاخود « پۆیەم » ، یا « ئیپۆس » ، لە ئەدەبی جیهـانداو لە مێژووی درێژی بەرەوپێشچوونی ئــــەم ئەدەبەدا ، جێگەیەکی تایبەتی‌ی هەیە • داستان لە ئەدەبی فۆلکلۆری گەلانداو لە ئــــەدەبی نووسراوەیاندا ، لە زۆر دیمەن‌و روخسارداو لە ناوەڕۆکیشدا ــ زۆر بە ناو یەکدا چوو ــ ون‌و لە یەکتر ئەچن • ئەم ڕاستی‌یە لە ئــــەدەبی فۆلکلۆرو نووسراوی کوردیشدا هەر وەك ئەوی گەلانی‌ترە •

« ئیپۆس » بە جۆرە ئەدەبێکی هونەرمەندانە ئەلێن ، کە کەرەسەی راستەوڕاستی ــ شتێکی مەوزوعی « ئۆبجەکتیف »ە ، راستی‌ی ژیان لە دەرەوونی خاوەن بەرهەمەکەوە ئەهێنێتەدەرەوە •

ئیپۆس ، بەرهەمێکی چیرۆك‌ئامێزە ، لە فۆرمی وێنــــەدا ، باری ژیان‌و بوونی گەل‌و پێوەندیی کۆمەلایەتی‌و نەخشــەی بەرەوپێش ــ چوونی مێژوویی دەرئەخا •

لە بەرهەمی داستانا ، هەر رووداو و باری ژیانی ئادەمیزاد بە تەنیا نی‌یە ، بەلکو ئاواتی ئادەمیزادیش ئەخرێتە بەرچاو • جیــــاوازیی بنەڕەتی‌ی ئیپۆس لەگەل لیریك‌دا ئەوەیە کە کەرەسەی لیریك جیهـانی ناو دەروونی ئادەمیزادە ، ئەو هەستانەیە کە لە ئەنجامی جــوجوولی ژیاندا دروست‌ئەبێ‌و دەرئەپەڕێ ، ئەویش وەك هۆنراوی داســتان ، مەبەستی ئەوەیە لە وێنەیەکدا نەخشەیەکی فراوانی ژیان بخاتە بەرچاو •

ئیپۆس ، لە رێ‌رەوی گەشەسەندنیا مێژوویەکی درێژو دەولەمەندی هەیە • زۆر بەتین بەستراوە بە گەشەسەندنی گەلەوە • بۆیە ئەبێ لەوە

بگەین کەوا ئیپۆس کە لە خۆیدا رووداوێکی مێژوویی‌یە ، لای هەموو میللەتان چوون‌یەك پەرەناسێنێت . گەشەسەندنە فراوانەکەی داستانی یۆنانی کۆن شتێکی دیارە . ئەمڕۆش داستان لە ئەدەبی ئەوروپادا جێگەو دەسەلاتێکی گەورەی هەیە .

ڕۆژهەلات هەمیشە خاوەنی لیریکی ڕەنگین‌بووە . بەلام لە زۆر وولاتی ڕۆژهەلاتدا تا ئێستا لە مەیدانی ئەدەبی نووسراودا[٣١] دان بە داستاندا نەنراوە . وا سەرلەنوێ لە ئەدەبی نووسراودا داستان دێتەوە کایەوە . ئەمەش خاسیەتێکی تایبەتیی داستان خۆیەتی . ئەوەتا ووردە ووردە ئەچێتە بەرگی پۆفێستەوە . وەك گۆرکی ئەلێت ، داستان دوو ڕێگە ئەگرێت : دیالۆگو وەسف کردن . ئەمە داستان لە دراما جیائەکاتەوە ، چونکە دراما تەنیا « ووشەی پوختەکراو » بەکارئەهێنێ . لەگەل ئەوەشدا ، « دیالۆگ »یش‌و وەسفیش هۆیەکن لە داستانا ، بۆ ئەوەی دیمەنی چیرۆك بدەن بەدەستان . لەبەر ئەمەش کە دیالۆگی دراماکە دێتە داستانەوە تەنیا بە فۆرم‌ئەبێت‌و لەڕێگەیەك بەولاوە بۆ گێڕانەوەی چیرۆك ، شتێکی تر نی‌یە .

گێڕانەوە لە ئیپۆسدا ـ بەر لە هەموشت ـ ڕاگەیاندنی سەرگوزەشتەیەکی ڕووداو یا شتی ڕاستەقینەی ئەوتۆیە کە بە جۆری ژیانەوە بەستراوە ، هەلویست‌و پێوەندی‌ی نێوان کەسانی چیرۆکەکە هەمووی ئەبێتە « سوژێت » .

بیلینسکی ئەلێ : سووژێتی داستان بەوە خۆی لە سوژێتی دراما جیاکردۆتەوە ، کەواله داستانا رووداو لە هەمووشت زیاتر دەسەلاتی هەیە ، لە دراما‌دا ئادەمیزاد .

لە ئیپۆسدا بوون‌و ژیان قارەمانە ، لە دراما‌دا خۆیەتی‌ی مرۆڤ . ئەوەشمان لەبیرنەچێت کە لە تواناادا هەیەو ئەشبێ داستان‌و دراما ئالوگۆڕێك لە نێوانیاندا ببێت‌و سوود لە گەشەسەندنی سووژێتی

یەکتربیینن •

دواشت ـ یەکێ لەو خاسیەتانەی سنوور بۆ داستان دائـەنێ ئۆبجەکتیڤیتیی داستان خۆیەتی ، ئەمە بە تـەواوی ئیپۆس لە لیریك و تارادەیەك لە دراماش جیائەکاتەوە •

«ئیپۆس» کە بە یۆنانی مانای «ووشـە»و «چیرۆك»ە لـە ئەدەبی ڕۆژهەڵاتدا بە مانای داستان ، مەسنەوی ، بەیت ، چیرۆك •• هتد ، بەکاردێت • بەڵام هێشتا بە تەواوی سنوور بۆ مانای ئـەم ووشانە دانەنراوە •• لە ئەدەبیاتناسی گـەلێك دەوری جیـاجیای مێژوودا ووشەی ئیپوس بـە مانای پۆیەم و چیرۆکی مێـژوویی و مەسنەوی و ئیپۆپیا بەکار ـ هێنراوە(٣٢) •

بیرڕوناکی مەزنی یۆنان ئەریستۆ لە کتێبی «هۆنراو ـ پۆیەتیکا»دا وەسفێکی پڕبەپڕی ئیپۆسی کردوەو هـەولیداوە سـروشت و خاسیەتەکانی دیاری بکات(٣٣) •

هیگڵ کە تەماشای ئیپۆسی ڕۆژهەڵاتی کردوە ، ووتویەتی ئەوەی لەو ئیپۆسەدا لەبەرچاوە ئۆبرەزی ڕەمزی و رووداوی ئەفسـانە گەری یەکی وایە کە قارەمانی و ئازایەتی ی مرۆڤ پیشان ئەدەن(٣٤) •

باسەکانی ناو داستانی ڕۆژهەڵات ، بە تایەتی ئەوانەی لە سـاڵانی دوایی دا نووسراون ، ئەچنە ناو گیانی ئـەم سەردەمەوەو بـە ناو ناکۆکی ی نێوان بیری خۆیان ئەو بنکەی ژیانەدا تێئەپەڕن کە هەیە ، شاعیر ئەگاتە ئەوەی کە ئەوکەرەسەی فۆلکلۆر یامێژووەی لەنووسیندا بەکاردێت ، ڕێگەی ئەوەی لێناگرێ کە کەم و کوڕیی ژیانی ئـەمڕۆ بخاتە بەرچاو ، نەخشەی ئەو دەورە بکێشێ کە تیایائەژی(٣٥) •

داستانی هۆنراوە :

بەرهەمێکی هۆنراوەی چیرۆك سروشتە • ئەم بەرهـەمە پێی ئەووترێ «پۆیەمی ئیپۆس» و ئەبێ لە «پۆیەم ـ ملحمـە»ی ڕۆمانتیکی جیابکرێتەوە • بنەڕەتی ئەم بابەتە سروشتە چیرۆکایەتی یەـ

کەیەتی • بەڵام ئەرکی « لیریك » دەربڕینی هەستو نەســتو باری دەروونەو لەگەڵ رووداو و سەرەنجامی قارەماندا ئەژی • هەندێ جار « پۆیەمیمیللی » لە پۆیەمی داستان جیائەکرێتەوە ، چونکە ئەمیـان ناوی خاوەنی دیارنییەو پێی ئەووترێ « ئیپۆپیا » نــەك ئیپۆس ، کە ئەویان خاوەنی ناسراوە • ئەم ناوە بۆیە دانەراوە کە ئیپۆسیا بکات بە ژانرێکی تازەی ئەدەبی و لە ئیپۆسی جیابکاتەوە • بەڵکو تەنیـا بۆ ئەوەیە کە داستانی میللی لەو داستانە جیابکرێتەوە کە خاوەنی دیارە •

پۆیەم ــ مێژوویەکی درێژی هەیە • سەرەتاکەی لـە دەورانێکی زۆر کۆنەوە ، هەر لە کۆمەڵی خێلەکەیەوە دەست پێئەکات • وە لـە دەوری کۆیلەیەتیدا گەشەی سەندو لە دەوری دەرەبەگیشدا هەر لـە پەرەسەندنابوو •

پۆیەمی داستان لەم هەموو دەورانەدا ، لە کۆڕی ئەدەبیـاتدا وەك ژانرێکی بە دیمەن جێگەی خۆی هەبووە •

لەم دواییەدا پۆیەم بەتەواوی بوو بە ژانرێکی تازە ، گەورەترین وێنەی رۆمانە ، وە لەم رێگەیەوە پۆیەم جێگا بە دیمەنەکەی خۆی لە کیس نەدا • وە هەر لەم کاتەدا پۆیـــەمی رۆمانتیکی لـــیریك زۆر گەشەیسەندو پەرەسەندنی ریالیزمی رەخنــەگرانە بووە هــۆی بەرزبوونەوەی پۆیەمی داستان ، بەڵام لەسەر بناغەیـەکی تازە ، وەك لای « هاینە »و « نیکراسۆف » ئەبینرێ •

دەورەکانی مێژووی پۆیەمی بە دیمەن ، لەیەك جیان • بۆیە ئەبێ لەسەر بناغەیەکی پتەوی مێژوویی بۆ لێکۆڵینەوەی پۆیـــەم بچین • هەمووجار سنوور بۆ دیمەنی جەوهەری ، خاسیەتی نمـــوونەیی یەك دانێین کە پێوەندیی بەم ژانرەوە هەبێتو بەسترابێت بـە پێوەندیی کۆمەڵایەتییەوە •

هەرچەند هەوڵی ئەوە درابێت کە سروشتی پۆیــــەم لە زروفی کۆمەڵایەتی جیابکرێتەوە ، ئەم هەوڵدانە سەری نەگرتوە •

پۆیەمی یۆنانیی کۆن ـ وەك ئەوانەی هۆمیرۆس ، لـە بنەڕەتدا لە پۆیەمەکانی سەدەکانی ناوەڕاست ، وەك ئەوی « دانتی » جیـایە . سەدەی تازەش مۆری تایبەتیی خۆیی ناوە بە پۆیەمەوە بۆ ئـەوەی سروشتی پۆیەم باش بهێنینە بەرچاو ، پێویستە با بە شـــێوەیەکی تێکراییش بێت ، دوای مێژووی گەشەسەندنی بکەوین و خاسـیەتی جیاوازی هەموو دەورێکی دەستنیشان بکەین .

ئەبێ پۆیەم فۆرمێکی ئاڵۆزی هەبێت و لە گۆرانیی داســتانی لیریکەوە سەری هەڵدابێ .

بە پێچەوانەی هونەری کۆنەوە ، پۆیەم لە پلــەی یەکەمیـدا وێنەیەکی بەرهەمی گەلە . لەبناغەدا ، پۆیەمی گەل گۆرانیـیـەکی میللیی هێناوەتە بەرهەم ، کە گۆرانی بێژی میللی لەگەڵ گـۆرانیی تازەی خۆیدا یەکی خستوە . بەم جۆرە پۆیەمی میللی ، ئـەوی بۆ ڕووداوێکی گەورە تەرخان کرابێت ، وەك ئاوێنەیەکی تایبـەتیی گۆرانیش تەماشائەکرێت .

پۆیەم لە دەورانی ڕژیمی خێڵەکیدا ، لە کاتێکدا کە لــە ژیانی کۆمەڵایەتی یا چاکەی کۆمەڵە خەڵك قازاج و بەرژەوەندیی تاقەکەسی وون ئەکرد و گیانی کۆمەڵایەتی لە هۆشی خەڵکیدا جێگیربوو ، لـەو کاتەدا سەری دەرهانی .

ئەم ئاوێنەیە ، هەر ئاسایی وێنەی ئـەو ڕووداوە گرنگـانە پیشان ئەدات کە خەڵکیان ئەهێنایە جوش . یا وێنەی ئەو کەسانەی تیابوو کە سوودیان بۆ گەل هەبوو ، وە بە کرداری گەورە جێگـای بەرزیان بۆ خویان گرتوە . بەم جۆرە لە یۆنان « ئیلیـادە » لـە فەرەنسە « بەیتی ڕۆلاند » ، لای ئەڵەمان « بـەیتی نیبێلونگ » ، لای فارس « شانامە » لە هیندستان « مەهابەهارتە » و « رامەیانە » و لـە ئیسپانیا « بەیتی سەید » و لە ناو ڕووسدا « ووشەیـەك دەربارەی ئیگۆرۆف » و لە فینلەندە « کەڵەڤالا » هاتەبەرهەم . کە پەیدابوونی

پۆیەم ئەبەستین بە فاکتەوە، یا بە کەسانی مێژووەوە، نابێ ئەوەمان لە بیر بچیتەوە کە پۆیەم تۆمارکردنێکی مێژوو نی‌یە . بەڵکو بەرهەمێکی سەرزمانە، پشتاوپشت ئەووترێتەوەو ئەمێنێتەوە . گـۆرانی‌بێژی، هەر پشتە هەندێکی لی‌ئەگۆڕن‌و هەندێکی ئەخەنەسەر، ئیتر چ لـە رووداوا بێت یا لە کەساندا . بەم جۆرە هەموو پۆیەمێکی میللی بـە هەر سەدەو تیرەیەکدا تێپەڕبوویێت، چەند رووداو و کەسی لـەگەڵ خۆیدا هەڵگرتوە . وە ئەو شتانەشی هێشتۆتەوە کـــە لە کـاتی دروست‌بوونی پۆیەمەکەدا هەبووە . بۆیە لەم جۆرە پۆیەمەدا دیمەنی تاقە کەسێك یا رووداوێك بە تەنیا نابینرێ، بەڵکو گەلێك کـــەس‌و رووداو تێکەڵ بە یەك‌بوو‌ون .

نموونەی کلاسیکیی پویەمی داستان « ئیلیادە » و« ئۆدیسا »ی هۆمیرۆسە . لە رووی کاتەوە، ئەم پویەمانە هەرەکۆنترین بەرهـەمی ئەم‌ژانرە ئەدەبی‌یەن . ئەم پۆیەمانە بەرهەمی سەدەی نۆیەم‌و هەشتەمی (پیش . ز)ن . واتە ئەو کاتەی تازە لە یۆناندا جیاوازی کۆمەڵایەتی‌و چینایەتی پەیدا بووبوو، کە هێشتا ڕژێمی یۆنان لە خێلەکیتی‌یـــەوە نزیك‌بوو . ئا لەو زەوی‌یەدا « ئیلیادە »و ئۆدیسا هاتنە بەرهەم . هەر لە ڕێگەی بەقووڵی روانینە ئەو کۆمەڵ‌و ژیانی کۆمەڵایەتی‌یەوە کـــە « ئیپوپیا »ی تیادابوو، ئەتوانین لەو روخسارە مێژوویی‌یەوە بگەینـە ناوەرووتی قارەمانی داستان‌و لەو شتە بگەین کە دووبارە نایێتەوە .

ئیپوپیا : لە ئەدەبی جیهاندا، ئەمە بە داستانی هـۆنراوەی مێژوو ئەڵێن . ئەمە بەرزترین فۆرمی هۆنراوی داستانە . وە زۆر لە زووەوە دان بەوەدا نراوە کە « ئیپۆپیا » تاجی سەری هونەری کلاسیکی‌یە .

ئیپۆپیا ــ لە رووی (گرێ)وە زۆر ئاڵۆزە . ئـــەو رووداوە گەورانەی مێژوو، کە لە « ئیپۆپیا »دا دەرئەکـــەون، لە روەداوی مێژوویی سەربەخۆوە هاتوون‌و ئاڵۆز بوون، بەڵام ئاڵۆز بوونەکـــە ناگاتە ئەوەی کە « گرێ »ی داستانەکە بپچڕێ‌و هۆنراوەکە ببێتـــە بەشێکی سەربەخۆو یەکێتی‌ی هونەرمەندانەی تیانەمێنێت .

هونەری هۆمیرۆس لەوەدایە کە توانیویەتی دەست بە رووداوێکی دراماتیکی‌یەوە بگرێت‌و شتەکانی‌تر بەوەوە ببەستێ • بۆ نموونە ــ لە « ئیلیادە »دا بە درێژی‌و تەواوی دەست ناداتە خستنەرووی دە ساڵەی ئابلۆقەدان‌و گرتنی شاری « ترا »ی ئاسیای ناوەڕاست لەلایەن یۆنانی‌یەکانەوە ــ بەڵکو تووڕەیی ئاخیلۆس گەورەترین تاوە ــ لە ناو پۆیەمەکەدا •

تاو (لحظة) یا (لووتکەی گرێ)ی ناوەندیی هەڵبژاردووەو زۆر لە سەرخۆو ئاسایی داستانەکەی بەستوە بە بەهانەی گەورەی هێرشەکەی یۆنانەوە ، بەوەوە کە پارس (هێلانە)ی جوان ئەدزێ‌و بە کوشتنی (پاترۆکل)و (هیکتۆر)ەوە •

خاسیەتێکی « ئیپۆپیا » لە هێواش کردنەوەی رووداودایە • ئەبینین کەوا زۆربەی « ئیپۆپیا » کاتی وا هەیە کارەساتەکە لە جێی خۆیدا ئەگیرسێتەوە ، بەلام راگرتنی رووداو زروفێك لە چیرۆکدا پێك‌دێنێ کە یاری سەرنج‌و ئۆبجەکتیڤیتی‌ی بەهێز بکات • لە ئیپۆپیادا ڕێ‌ڕەوی ڕووداو و چیرۆك‌و پەرەسەندنیان ، بێ ئەوەی نووسەر خۆی بچێتە کۆرەوە ، ڕێ ئەگرێتەبەر • تەنانەت یەکسەر بایەخ‌دان بەم یا ئەو رووداو ناخرێتە فۆرمێکی ئاشکراوە ، بەڵکو لە ڕێگەی کەسانی‌ترەوە دەرئەخرێ • وەك نێستۆرو خواکانی یۆنان لە « ئیلیادە »دا •

ئیپۆپیا سروشتێکی مەزنی هەیە ، ئەویش ئەوەیە کە لە قسەیەکی هێواشی ڕێکوپێکی ، لەسەرخۆداو لە ریزە ناۆیکی لەگەڵ یەکدا گونجاو و لە بەراوردێکدا دەرئەکەوێ •

ڕۆشنی‌و پوختەیی زمان‌و هەست‌کردنی تەواو ، ئەوەشاش ئێستاش لەم بەرهەمەدا هەر بینراوەو ئەبینرێ • هۆمیرۆس زۆر بە ڕۆشنی باری هەموو ئەو کارو رووداوانە ئەخاتەرووکە بەسەر یەك بە یەکی قارەمانەکانیا دێن • ئەمە زۆر بە ووردی‌و بە شێوەیەکی

ئاسایی ، لەگەڵ وەسفی ناو دەروونو ئەو کەرەسانەدا یەك ئەگرێت کە دەوری ئادەمیزادیان داوە •

هۆمیرۆس زۆر ژیرانە هێزو ڕوناکیی ڕۆژ ئەخاتەڕوو ، جاروبار لە تاریکیی شەوی جیائەکاتەوە • زۆر بە ووردی توانیویەتی وێنەی تیشکی ڕۆژو گەرداو و ئاگرو بریقەی شیرو ڕم نەخشە بکێشێ •

هەروەها پۆیەمی « مەهابەهارتا »و « رامایانا »ی هیندیش بریتین لە یادگارێکی کۆنی بەرهەمی داستان • پۆیەمی (مەهابەهارتا) لـــە سەدەی پێنجەمی (پیش • ز)دا نووســراوە ، (رامایانا) چـــەند سەدەیەك پاش ئەوە • ئیپۆپیای هیندی لە دەورێکی تردا هاتۆتەکایەوە ، هەندێ شتی تازە هێنایە ناوەوە • هەندێ شتی جیا کـــە بە شوێنی خۆیەوە بەندەو هەندێ شەقلی ئاشکرای تاقەکــــەسی تیایە • ئەم نموونەیەی ئیپۆسی هیندی ـ کەشتێکی گەورەیە لە کەلچەری جیهانا ، باری سەرنج ، لە دەروونی ئەو نەتەوە گـــەورەیەدا ، لە پلـــەیەکی مێژوودا دەرئەخا • پاش ئـــەمانە ، گەورەترین دیمـــەن پۆیەمی « ئینییدا »ی (ڤێرجێل)ە • ئەم پۆیەمە لە سەدەی زێڕینی ئـــەدەبیاتی لاتینیدا ، واتە لە ساڵانی ٢٩ تا ١٩ی سەدەی یەکەمی (پیش • ز)دا هاتۆتەکایەوە • « ئینییدا »وەك پۆیەمەکانی هۆمیـرۆس ، رووداوی گەورەی میللی ئەخاتەڕوو • ئەم ڕوخسارە لەداستانەکانی هۆمیرۆسییەوە نزیك ئەخاتەوە ، بەڵام ئەم لە جەوهەردا لەو نموونە کلاسیکیـــە جیایە • چونکە ئەم مەبەسی ئەوە نییە وەك هۆمیرۆس میللەت بـــە بەرز بگرێ ، بەڵکو مەبەسی گەورەکردنی « ئاگستۆســە » • ئەوەش هەر لە خۆیەوە نەهاتوە کە قارەمانی گەورەی « ئینییدا » بـــە پیری گەورەی ئیمپراتۆرەکان ئەزانرێ •

لێرەدا ئەم پەیڕەوە رەگەزێکی میتۆلۆژی یا بڵێین ئەفسانەیی هەیەو مەرجی مەراسیمی ئاینی بەجێهێنانی بۆ دروست بووە •

قارەمانانی « ئینییدا » هیچ مەبەستێکیان لانییەو گیـــانیان

ئازادنی‌یەو بە جۆرێکی تێگیتیڤیو رەش‌بین ئەڕوانە دوارۆژ • ئەمە هێزو ڕۆشنی‌یان لە ناو ئەدات •

ئەو زمانەی داستانەکەی « ڤێرجێل »ی پێ نووسراوە ، سروشتی بەرزو جوانی هونەرمەندانەی ووشەکاریی تیایە • وە لەگەڵ ئەمانەشدا « ئینییدا » هەر بە بەرهەمێکی ڕەنگینی میللی دائەنرێ ، چونکە بە نەخشەو تابلۆی ڕۆشن ، وێنەی سەدەی خۆی‌و پێوەندیی ناوخەلکی ئەو سەردەمە دەرئەخات • بۆیە بە یادگارێکی بە نرخی ئەدەبیش دائەنرێ •

هۆی جیاوازی سروشتی ئینییدا لەگەڵ داستانەکەی هۆمیرۆسدا ئەوەیە کە پێشکەوتن لەو داستانەدا بەلای شتی تاقەکەسی (شخصی)دا ئەچێت‌و لە زروفی کۆمەلایەتی دائەبڕێ‌و ناچێتە ناو ئەو گۆڕرانە بەتینەوە کە لە دەوری ساوایەتی‌ی مرۆڤایەتی‌دا بەسەر بیری مرۆڤدا هاتوە • لەم سەدانەی دواییشدا هەولی داستان دانان دراوە ، بەلام سەری نەگرتوەو هەر ئەبوو واش بێت • چونکە داستانی یۆنانی سەردەمی ساوایەتی‌ی مرۆڤایەتی‌ی نەخشەکێشاو بەسەرچوو •

مێژوو لەم دوایی‌یەدا هەندێ مەسەلەی هێنایە گۆڕەوە کە پێویستیان بە فۆرمەکەی داستان هەبوو ، بۆیە داستانی وا هاتە بەرهەم کە داستانەکانی هۆمیرۆسیان کردبووە نموونە (وەك داستانە کلاسیکی‌یەکان) • بەلام ئەمانە هەر بە تەواوی جۆرە داستانێکی‌تر بوون • وە هەر چەندە لەم دوایی‌یەدا جۆرەها داستانی جیاجیا پەیدابوو ، بەلام ئەم تازانە بە جۆری داستانە کۆنەکانی یۆنان پەسندنەکراون • چونکە ئەو شێوە میللی یەو ئەو قوولی‌و ڕاستی‌ی ڕووداوەی تیانی‌یە • ئەم دیمەن‌و روخسارانەی داستانی میللی لەم دەورەدا شێوەی مێژوویی دارشتنی خۆی لە چوارچێوەی ڕومانی دیمەن داستانیدا دیوەتەوە • بۆیە « شەڕو ئاشتی »ی تەلستۆی لەگەڵ داستانەکانی هۆمیرۆسدا بەراورد ئەکرێت • ئێستا نموونەی ئەو

داستانە کلاسیکی‌یە بە تەواوی لــە ڕۆمانی ئەدەبی ریالیزمی تازەدا بەرهەم دێت •

یۆنانی کۆن‌و ڕۆژهەڵاتیش گەلێك بەرهەمی داستانیان بووە کـە هەندێکی سروشتی فەلسەفی‌ی هەیە ، هەندێکیـــان بە ووردی ژیری (حیکمەت)ی دەربڕیوەو هەندێ جۆریان وردە وردە ئەچنەوە سـەر ئەفسانە[٣٦] •

ئەم باسە تیوری‌یەی سەرەوە هەرچەندە زۆرتر بەســەر ئەدەبی نووسراودا دێتەدی ، بەڵام لەوەدا کــە کۆن‌و بەستراون بە سروشتی گەلەوە ، زۆر لە فۆلکلۆر جیاناکرێنەوە • هەروەها ناتوانین بڵێین لــە کوردیدا ــ شتی وەك بەشە نووسراوەکەی یۆنان‌و ڕۆمانمان هەیە ــ هەروەك زوربەی گەلانی سەرزەمینش لەو بابەتەیان نی‌یە ، بــەڵام لە فۆلکلۆری کوردیدا گەلێك پۆیـــــەم‌و ئیپۆپیا هەیە کە شـــەقڵە گشتی‌یەکانی داستانی جیهانی‌و داستانی فۆلکلۆریان تیا بەدی ئەکرێ‌و شەقڵی تایبەتی‌ی فۆلکلۆرو بەرهەمی ناو کوردەواریشیان تیـادیارە • هەروەك « سەرچاوەی شیعری کوردی » هەر بەرهەمی میللی‌یە ، ئـــەم سەرچاوەیە هۆی ئازایـــەتی‌و مەردایـــەتی ئەرژێنێتە داســـتانی قارەمانێتی‌یەوە •

داستانی کوردی‌و جــۆرەکانی

سەرەتای ڕێ‌ڕەوی گەشەسەندنی ژانری پۆیەم ــ لە بەرهــەمی خەلکدا ، لە یادگارە نووسراوەکانی زوودا ، پاشماوە دەولەمەندەکەی بەرهەمی سەرزمانی ناو میللەت ، ئەو هەموو داستانـــــەی لە سنگی خەلکدا پارێزراوە ، هەروەها ئەو ئەسەرانەی نووسراونەتـــــەوە ، ئەمانە هەموو بناغەیەکی زێڕینن بۆ گەنجینەی ئەدەبیاتی کوردی •

سەرچاوەی باسەکانی ، وەك لای هەموو گـــــەلانی‌تر ، وا لە

بەرھەمی سەرزمانی میللەت ، لە (فۆلکلۆر)دا ، بەتایبەتی لە داستانی خەیالیی کۆنو لە ئەفسانەدا .

داستانی کوردی ، ھەرچەندە لە دیمەنو سیمای گشتی‌یدا لەو داستانانە ئەچێت کە لە فۆلکلۆرو ئەدەبی نووسراوی گەلانی تردا ھەیە ، بەلام رێڕەوی ژیانی کۆمەلایەتی‌و رێبازی تایبەتی‌ی بەرەوپێش‌چوونی ئەدەبی کوردی خۆی (بە فۆلکلۆرو نووسراوی‌یەوە) ھەندی شەقل‌و دابەش‌کردنی لە جۆرو ناو دیمەنی داستانی کوردیدا دروست‌کردوە کە تایبەتی بە خۆیەتی .

لەسەر بناغەی ئەم ئەنجامە ئەتوانین داستانی کوردی بکەین بە دوو بەشی بنەڕەتی‌یەوە :

١ ــ داستانی قارەمانێتی .
٢ ــ داستانی دلداری‌و ئەڤین .

داستانی قارەمانێتی ئەکرێ بە چەند بەشێکەوە ، یەکەمیان ــ ئەو داستانەیەکە وێنەو دیمەنێکی خەیالی تیایە با کۆلەکەی باسەکەش ئازایی‌و قارەمانێتی بێت . ئەم داستانانە زۆرتر لە حیکایەتەکانی شانامەی فیردەوسی ئەچن ، کە لە کۆڕی داستانی قارەمانێتی‌و لە کۆڕی ئەدەبی فارسیدا ناوبانگی لە سنوور بەدەرە .

بەلام ئایا ئەم داستانانەی فۆلکلۆری کوردی ھەر تەواو ئەوەی شانامەیە یا شتێکی ترە ؟

گەر لە ناوی ئەم داستانانە بگەڕێین ، ئەوا ناوی وەك داستانی « ڕۆستەم » ، « ڕۆستەم‌بەگ » ، « ڕۆستەم‌و زۆراب » ئەبینین[٣٧] . وا دیارە تائێستا تێکستی فۆلکلۆری ئەم جۆرە داستانانە لە کوردیدا چاپ نەکراوە ، وە چەند ھۆنراوەیەك کە بەم ناوانەوە چاپ‌کراون ، وەرگێرانی فارسی‌ی شانامەن .

بەلام گەر داستانی ڕۆستەم‌و قارەمانانی تری حیکایەت لە ڕۆژھەلاتدا بلاوبێت ، بۆچ ئەبێ بەشی کوردیشی پێوە نەبێت ؟

ڕەنگە زۆر لە خوێنەران ئەوەیان لە بیر بێت کە لە ساڵانی کۆندا ، بەتایبەتی شەوانی ڕەمەزان ، لە (قاوەخانە) گەورەکانی شارانی کوردەواری‌دا حیکایەتخوان ، چیرۆکی ڕوستەمی زاڵو زۆراب‌و قارەمانانی تری بۆ خەڵك ئەخوێندەوەو لە دەورێکی کۆتردا خەڵکەکە هەموو هۆش‌و گۆشیان ئەدایە کارەسات‌و ڕووداوی حیکایەتەکە . بەڵکو بە جۆرێك لەگەڵیا تێکەڵ ئەبوون کە هەر کەسە قارەمانێکی لەو حیکایەتە بۆ خۆی هەڵئەبژاردو لە زنجیرەی ئەو حیکایەتەدا کە هەموو شەوانی ڕەمەزانی ئەخایاند ، هەمیشە هیوای سەرکەوتنی قارەمانەکەی خۆیی بوو . تەنانەت لە کاتی حیکایەتخوێندنەوەدا دەستەی هەر قارەمانە لە کونجێکی قاوەخانەکەدا لای یەکەوە دائەنیشتن‌و وەك ئاگاداری شەڕی ڕاستەقینەی نێوان ئەو قارەمانانە بن ، بە دەست‌و بە دەم پشتی قارەمانی خۆیان ئەگرت‌و لە گەڵ ژێرکەوتنیا ماتەم دای ئەگرتن (٣٨) .

ئەو حیکایەتانە لە ڕووی داڕشتن‌و فۆڕمەوە هەر وەك ئەو بەیتی کوردی یە وا بوون کە ئێستا لە کایەدان . وتە حیکایەتخوان بە قسە ــ یا بڵێین بە نووسینی پەخشان ــ ڕووداوی ناو چیرۆکەکەی ئەگێڕایەوەو لە هەندێ شوێندا بە ئاوازەوە دەنگی لێ هەڵئەبڕی‌و دواندنەکەی بە شیعرو گۆرانی‌یەوە ئەگێڕایەوە .

هەندێ کەس ئەوەیان لەبیرە کە ئەو حیکایەتانە فارسی بوون‌و هەندێ کەس ــ تاك تاك ــ بەیتی کوردیی ئەو داستانانەیان لە بیرماوە . لای هەندێك وایە کە ئەمە وەرگێڕانێکی کتوپڕی‌و لە جێگەی خۆیدای « شانامە »بوون ، یا هەر وەرگێڕانێکی نووسراوی شانامە هەبوە ❊

دووەم ــ جۆری داستانی قارەمانێتی‌ی کوردی ئەوەیە کە تەنیا پەردەی قارەمانێتی‌و ئازایەتی‌یەك ئەگێڕێتەوە . زۆر جار داستانەکە دروست‌کراوە ، بەڵام شتی بە ئەقڵدا نەهاتوو و لە باوەڕو توانای

ئادەمیزاد بەدەری وەك داستانەكانی شانامەی تیا نی‌یە • زۆر جاریش قارەمانی داستان كەسانی ڕاستەقینەن ، بەڵام جیاوازیی ئەم جــۆرە داستانە لەگەڵ داستانی مێژوویی‌دا ئەوەیە ، كە ئازایەتی لــەم جۆرە داستانەدا بە مەسەلەیەكەوە نەبەستراوە ، واتە هەر كەسێك لـە كۆڕی ژیانا بە قارەمان ناوی دەركردبێ‌و ئازایەتی‌یــــەكی نواندبێ ئەوا ڕووداوی ئەو ئازایەتی‌یەی لە ناو كــوردەواریدا داستانەو خــەڵك ئەیگێڕنەوە • ئەمە لە ناوەڕۆكدا هەستی خەڵك بەرامبەر بـە ئازایەتی پیشان‌ئەدات‌و ئەوە دەرئەخا كە گەلی ئێمە پیاوی ئازای زۆر خــۆش ئەوێت •

ڕەنگە ئازایەتی‌ی ناو ئەم داستانانە لە ناوەڕۆكی كۆمــــەڵایەتی بەدەر نەبێ • بەڵام ئەوەیە كە لەناو دێڕی داستانەكە خۆیدا ئەبێ بـە زەحمەت بۆی بگەڕێیت • لەم كۆڕەدا ئەتوانین ناوی دەیان ـ داستان بنووسین : وەك بەیتی شەریف هەمەوەند ، بەشاری‌چــــەتۆ و ئەمی گۆزێ ، عەزیزو تەكش ••• هتد •

لەم داستانانەدا تەواو وێنەی قارەمان‌و بەبەرگی‌ی پیشان ئەدرێت•

« سوارۆ » خۆی قارەمانی داستانی (سوارۆ)یە ، لە داستانەكــــەدا تەواو وێنەی نەبەردیی ئەو پیشان ئەدرێت :

سوار مەزنی ، بە منی مەزنی
سەرت لە پۆڵای چنگت لە ئاسنی
هەر قەڵاتەكی دەچی‌بێ ئەتۆی لە بنی
هەر حاكمێكی زەڕەندەیە ئەتۆی لە كنی
شا لەسەر تەختی ئەولایە لەبەر سامی تۆ ناسەكنی
سوار ئەمن ئەوی ڕۆژێم پێ جوان‌بووی

دەستت دەدا شیرێكی فەنەر (٣٩)

داستانی قارەمانی‌ی كــورد ، كەرەسەیەكی دەولــــەمەندە بۆ وردبوونەوە لە گەلێك ڕووی ژیان‌و ئێستاو ڕابوردووی كــورد • لێرەشدا زۆر بە ڕۆشنی كەرەسەی خووڕەوشت‌و ســروشتی كوردان

ئەبینین • ئەم داستانانە هۆیەکن بۆ جێگیرکردنی مێـــژوو و تەختو بەختو ڕابوردوو :

لەوی دەورم دەنۆڕی
لەوی زەمانم دەنۆڕی
لە دەوری (قوبادخان)م دەنۆڕی
لە دەوری شاهی ئەنەوشیروانم دەنۆڕی
هەتا ئەوی زەمانی
هەتا دەوری قوبادخانی
هەتا دەوری شاهی ئەنەوشیروانی
هەتا دەوری جومجومە سولتانی
یەکێکم نەدیت وەکو سولەیمان بەگی میری هەریری
لە دیوانی پیسەڕۆمیان هەڵبستێ بە گرانی
ئەوڕۆکە سەری من دەیێشی
دڵی لەشکری ئاریانی قەت هێدی نابێ
لەبەرگریانو لەبەر ئەوان هوردە گلەیییان
ئەگەر ڕۆژم لێهەڵهاتبا لە هەموو قەدەمو حەوشاران
دەداتێ لەسەری هەریرو هەریریەگیان[(٤٠)]

وەك ئەبینین داستانی قارەمانێتیی کوردی ووردە ووردە لــــە خەیاڵـــەوە بەرەو شتی ڕاستەقینەمان ئـــەبات • لە ئازایـــەتیو قارەمانێتییەکی سادەو تەنیاوە بۆ قارەمانێتیی مەبـــەسدارو لاپەڕەی مێژوو • لێرەدا بەشی سێیەمی داستانی قارەمانێتیی کوردی دێتـــە پێشەوە • کە هەرچەندە لەسەر گەنجینەی فۆلکلور ئەژمێررێ ، بەڵام لە زۆریانا دیمەنی تەواوی « ئیپۆسیا » هەیە • وێنەی تەواوی ڕووداو لە ڕووی مێژووەوە ئەگێڕێتەوە ، تابلۆیەکی مێژووی ئەو سەردەمـــە ئەخاتە پێش چاو •

داستانی « شەریف هەمەوەند » ، هەر وەك وێنـــەیەکی قارەمانیو پەردەیەکی ڕەنگینی کاردساتیش ئەگێڕێتەوەو شەڕێکیش ئەخاتە روو کە برا برای تیا ئەکوشت ، هەروەها لاپەڕەیەکیشە لە مێژووی کورد :

قەڵغانی زەردەماین چۆن دێنێ

هەوری قەسەری با دەی‌شەکێنێ
شەریف مەکوژن لاوی گەرمێنێ
قەلغانی زەردە مایینی شێیە
دەنگی تەپلیان دێ لە میرەدێیە
شەریفی مەکوژن دۆستی چاولێیە
هەوری سلیمانیم پڕ شیوو پردە جارچی جاریان‌دا لەشکرمان گردە
دەڵێن سلیمانی حاکمەکەی کوردە[41]

ئاشکرایە کە ئەم بەیتە شەڕی شەریف هەمەوەند ئەگێڕێتەوە لەگەڵ بابانەکانا ، چونکە شەریف داوای میراتی مێرێتیی ئەکرد :

یاخوا سەربازان پەنجەیان بشکێ گولیکیان دابوو لە گوێ مەمکێ
لە جێی ئەو گوللەی زووخاو دەتکێ
قەلغانی زەردەمایینی بالەبان دەنگی تەپلیان‌دێ لە گردی سەیوان
هاوار وە گەڕێ تالان وە گەڕێ پاش شەریفی کەس با نەکا شەڕێ[42]

ئەم وێنەی قارەمانە ، ئازا ، کوڵنەدەرە ، مەردە ، لە هەموو بەیتە کوردی‌یەکانا هەیە • هەر بەیتە نەخشەی چەند گۆشەو سووچی قارەمانی داستان ئەکێشێت • هەر وەك لە پاڵ ئەوەشدا دیمەنی چەپەڵی « قارەمانی نێگێتیف » یش نیشان‌ئەدات •

لە بەیتی خانزادو لەشکری‌دا ، چیرۆك‌خوان پاش ، ئەوەی تەواو سەرگوزەشتەی خانزادو لەشکری ئەگێڕێتەوە ، ئەوسا دیمەنە ترسناکەکەی ئەو کارەساتەو ئەنجامی ناپاکیی لەشکری‌و لە ناوچوونی تەختی خانزادو میر سلیمان بەگ ئەخاتە روو •

(((قورتی مام لەشکری)) ، بان بێزاوان ، (زەویی چڵ پشکێ) ، لە باشووری قاتمێ لە زەوی‌یەکە بە کوچك‌و کەڵەك ، لە بارەگی تۆزو گەردیان وەردەدا •

هاوار تە لە من ، لە پاشی ئەو ئاغا سولەیمان بەگی کوو بە فنجانەکی ژەهری دەست لە دنیایی بەردەدا)[43]

پاشان چیرۆك‌خوان دێتە سەر تابلۆی سەرەنجامەکەو ئەڵێ :

سەری من دێشێ ، دڵی لەشکری ئاریانم چەندێ بەژانە ، دەچوومە ئەو هۆدەو دیوەخانەی ئاغا سولەیمان بەگی سەراسەر لێی ڕاخرانە •

دەچوومە هۆدەی خولامان شەری (بەنۆیی) بە داری وە دەکرانە •
رمی (نەسیری) سەر سینگۆلان دریژکرانە ، دەچوومە تەویلـــەو
،تەویلەخانە •
چەند بۆرەی خاڵ خاڵ کەویتی قاپڕەش
شیی ئارەبستانێ ناوەناو تێك ئێخرانە (٤٤)

پاش ئەمە لە رووی لاپەڕەی مێژوو و وولاتی میرەوە پەردەیەکمان پیشانئەدات و ئەلێت :

قۆلێکم هەلدەدا لە بۆ (قەمچووغە)ی موبارەك قۆلی دیکەیان لـــە
بۆ شەنەغەو گەزوەشانە •
قۆلی دیکەم هەلدەدا لـــە بۆ زێی زەهاوی هی دیکـــەیان لە بۆ
سەقزو بانە •
قۆلی دیکەم هەلدەدا لە بۆ سلیمانی مەملەکەتی کوردستانە
قۆلی دیکەم هەلدەدا لە بۆ شنۆیێ ، مەملەکەتی جانە
حەیفەو سەد مەخابنێ دنیایی
لە پاشی ئەو ئاغا سولەیمانبەگی
تاژیو توولە ئەگەرێن بە بێ خودانە (٤٥)

وێنەی قارەمان لە داستانی کوردیدا زیندووە ، لە جێگەی خۆیدا ئەمەیی‌وە ، بەلکو لە بزوتنەوەو بەرەوپێش‌چـــوونو پەرەسەندنو گەیشتنە پڕی دایە •

هەر لە داستانەکەی « سوارۆ »دا ئەم جۆرە وێنەیە دیارەو ئـــەو چەند دێرەی سەروو دیمەنی ئەوەن •

ئەم داستانانە بە وێنەی تاقە قارەمانێکەوە ناوەستن ، بـــەلکو تابلۆیەکی تەواوی مەیدانی جەنگیش ئەخەنەروو ، ئەوە دەرئەخەن کە قارەمان لە سوپاکەی دانەبڕاوە بەلکو ژیانو سەرکەوتنی هەر بـــە گەلەوە بەستراوە •

لەشکرێك هەلستاوە لەشکری (شام)و (شیرازان)
پێشی دەشتە سەر عەسکەران دوایی رادەوەستا ،
لەسەرچۆمی (کافوور)و ئارازان •••
دەبەریەوە بە حوکمی کەلەکو گەمیان

کیژ دەڵێ دەستی منوودامێن بۆ زینان بەرنەکێ
سەراجان شیران بەرنەکێ شیرگەران •••
تفەنگان بەربەسەر چەخماخسازان[٤٦] **•**

ئەم دیمەنە لە داستانی « عەزیزو تـــەکش » یشدا بە جـــوانی بەدی ئەکرێ ، لەشکری « مەنمی » لەو داستانەدا گەورەو بێ‌سنوورەو هەرگیز لە بن نایەت :

سوارەل مەنمی سەفبوون وەجەم سەر عەزیزدەرکەن لە لەشکرعەجەم، عەزیز وە لاکەل، تەکش وە هەفتیر ها وەختە بیو حەسەن خو نە شویر مایەنەکەی تەکش لە وەستان نایێ لەشکەری مەنمی هیچ دوایی نایێ[٤٧]

ئەم داستانانە لە وێنەیەکدا تەواو قارەمان ئەبەستن بـــــە خاکی نیشتمانەوە • لە داستانێکی یۆنانیدا قارەمانەکـــــــە (ئانتێ) کوڕی زەمینە ، کەس زەفەری پێ‌نەئەبرد ، چونکە پێی تەواو بە زەمینـــــــــە داکوتابوو ، گەرمیو گوڕو ئازایەتیی لە زەمینەوە وەرئەگرت ، تـــا پاڵەوانێك (هیرگۆلیس) پەیی بەم نهێنییە بردو هات یەکســـەر پێی قارەمانەکەی لە زەمین بڕی • بەوجۆرە دی بـــــە زەویداو زەفەری پێ‌برد (*) •

داستانی کوردی ئەم ڕاستییەی لە شێوەیەکی جوانو ســـاکاردا داڕشتوە • خۆشەویستیی نیشتمانو جوانیی سروشتی وولاتیش لە پاڵ قارەمان بە نیشتمانەوە بەستندا دەرئەخات •

قارەمان بریندار ئەبێت ، چارەسەرکەری تەنیا سروشتی خاکەکەی خۆیەتی :

کیژ دەڵێ : دەستی منوو بەدامێن بێ
لە بۆم بڵێن بەوان حەکیمان
شتاقە دەستانی نەکەنێ
ئەبخۆم مەڵحەمێکی لە بۆ دەگرمەوە
لە حێلی ، لە دارچینی ، لە قەنەفلی ، لە وردەگوڵی ،
لە تۆزی شەدی ، لە ژەنگی گواری ،
لە ئاڕەقی دەبەر گەردەنی !!••

دەی‌هاویمە سەر برینی دەوی برینداری
نە بادا لە منی سەرشینی بی‌بێتەوە تەشەنی (٤٨)

• • •

گەورەترین «ئیپۆس»ی کوردی ، بە تایبەتی ئەوەی کەرەسەی مێژوویی‌و فۆلکلۆری تەواو دەربارەی مابێت ئەوە بەیتی «قەلای دمدم»ە ، کە لەناو خەلکدا بە «دمدم»یش‌و بە بەیتی «خانی دەست زێرین»یش ناوبانگی هەیە •

ئەم ئیپۆسە خەباتی سالانی ١٦٠٨ ـ ١٦١٠ی کوردان ئەگێڕێتەوە بە سەرکردایەتی‌ی ئەمیرخانی یەکدەست ، رووبەرووی شاعەبباسی یەکەم • مێژوو ناسانی کورد لە رووی گێڕانەوەی رووداوی مێژووەوە زۆریان لە بارەی ئەم لاپەڕە ڕەنگینەوە گێڕاوەتەوە • بەلام فۆلکلۆری کوردی دیمەنێکی هونەرمەندانەی ئەو ئازایی‌و نەبەردی‌یە ئەگێڕێتەوە•

ئۆسکارمان ، لە سالی ١٩٠٦دا تێکستێکی کرمانجی‌ی خواروو (سۆرانی)ی ئەم داستانەی چاپکردوە(٤٩) • هەروەک (ژابا)و (پریم)و (سۆتسین) یش بە شێوەی کرمانجی‌ی ژووروو چاپیانکردوە • دوکتۆر ئۆردیخانی جاسمی جەلیل ئەم تێکستانەی لەگەل چەند دەستنووسێکی‌تردا پێکەوە چاپ کردووە کردوویە بە رووسی(٥٠) • هەر وەک نۆتی مۆسیقای ئاوازی بەیتەکەی دمدم لەلایەن جەمیلەی جاسمی جەلیلەوە نووسراوەتەوە(٥١) •

دوکتۆر ئۆردیخان جەلیل پاش ئەوەی لە ٦٢لاپەڕەدا ، بە رووسی لەم داستانەی کۆلیوەتەوە دێتە سەرئەنجام‌و ئەلێ :

(داستانی قارەمانێتی‌ی کوردی «خانی‌یەل‌زێرین» ـ کە بەرهەمی فراوانترین کۆمەلانی خەلکە ، بە پەیکەری خەباتی مەردانەی کوردان ئەژمێری بەرامبەر بە کۆیلەیێتی‌ی شاکانی ئێران • لەم ئیپۆسەدا کەرەسەی راستەقینەی تەواومان بۆ لێکۆلینەوەی باری سەرنجی

کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌ی گەلی کورد ، لە کۆتایی سەدەی شازەهـەم‌و سەرەتای سەدەی حەڤدەیەمدا دەست ئەکەویت . ئەم داسـتانە وەك ئاوێنەیەکی ئایدیا (بیرورا)و هـونەر رووئەکاتە سنووری ئـەو رووداوانەی لە قەڵای دمدمدا بەسەر ئەچن . گەل سـروودی ئەو جەنگانە ئەڵێ ، خـەبات بۆ ئازادبوون‌و سەربەخۆبوون هـەموو کوردستانی گرتبۆوە . ئەمە یەکێکە لەو دیمەنانەی لە بنـەڕەتەوە ئیپۆسی « خانی پەل‌زێڕین » لە گۆرانی‌ی مێژوویی جیائەکاتەوە . ئەم داستانە هەموو خاسیەت‌و دیمەنی تایـەتی‌ی ئیپۆسی قارەمانێتی‌ی هەیە ، ئاوێنەی خەباتی گەلە لە پێناوی پێکەوەنانی فـەرمانڕەوایی مەرکەزیدا ، بۆیە بایەخێکی تەواوی لە لێکۆڵینەوەی پێوەندیی نێوان فۆلکلۆرو واقیعداو نێوان مێژوو و رووداودا هەیە .

ئیپۆسی « خانی پەل زێڕین » نەخشەی خەباتی گەل بەرامبـەر بە دەرەبەگی زۆردار ئەکێشی ، سـەرقارەمانی بە ناوی گـەلی زەحمەتکێشەوە ئەدوێ . هەموو کلۆڵان بانگ ئەکات تا رووبەرووی دەستداران راپەڕن ، کەلوپەلیان کۆبکەنەوەو ڕووبکەنە قـەڵای دمدم ، دوور لە دەسەڵاتی زۆرداران ، لە دوژمنی دەرەوەو ناوخـۆ گەل بە دوای ریبازێکدا ئەگەڕێ کە لە باری سەختی ڕزگاری بکات ، بەڵام لە ڕێگەی نەرمی‌و رەحمی دەسەڵاتدارانەوە نا ، بەڵکو بـە خەباتی چەکدار ڕووبەڕوویان . ئەمە یەکێکە لە بیرەکانی ئیپۆسەکە ، کە بناغەشێتی .

چیرۆکی خانی پەل زێڕین زۆر بەپەرۆشەوە لە یادی گـەلدا ماوەتەوەو پارێزراوە ، پشتاوپشت‌و لەم دەم بۆ ئەو دەم بـە یەکتر سپێرراوە . پتر لەمە ، لەم سێ سەدەیەی بوونی‌یا ، داستانەکە دیمەنی گۆرانی هۆنەریی خۆی تەواو دیوەو بووە بە ڕەگـەزو ئەفسانەو چیرۆکی خەیاڵ .

لەگەڵ ئەمەشدا ، وەك لە ناوەڕۆکدا دیارە ، « خانی پەل زێڕین »

چیرۆکێکی مێژوویی پلەی دەرەبەگایەتییە • هەر لە خۆیشیەوە نییە کە ئەم بەرهەمە رووداوی ڕاستەقینە پیشان ئەدا • ئەمە هەر لێرەدا نییە ، بەلکو لە گەلێك چیرۆکی قارەمانێتیی گەلانی ئاسیای ناوەڕاست و پشت قەفقاسدا هەیە ، کە بە پلەی پێوەندیی دەرەبەگیدا تێپەڕ بووبون •)(٥٢) •

بێ گومان ، بەیتی قەلای دمدم گەلێك وێنەی ڕاستەقینەی خەباتی گەل و گەلێك وێنەی قارەمانی ڕاستەقینەی تیایەو لە ناو دێڕ بە دێڕی داستانەکەدا دەنگی گەل ڕوو بە ڕووی دوژمنانی ، بە زمان ئەم یا ئەو قارەمانەوە هاوار ئەکات •

دوا وەلامی ئەمیر خانی پەلزێڕین کە سەرکردەی کوردان بووە ، هاواری مەردانەیەتی بەرامبەر بە شاعەباس :

خەلقی مە نایی ڕایی
هێڤیا (×) دژمنە لە مەیدانی
مینا (× ×) شێرا ئەو شەڕدکە
هەرتم ، (× × ×) دژمنا لەت دکە
مە نە خۆفێ ئەسکەرێ تە
مە نە خۆفێ خانی تەورێزێ
کەلێ ڕانانا ژ هەمبێزێ
مە نە ترس خانێ چینمەچینێ
قر ناکە خەلقێ مە
مە نە خۆفێ خانی تەیموورییا
بەلا ناکە خەلقێ مە لە چیا
تاجێ تە قبوول ناکەم
کوردستانێ بێ ناڤ(٥٣) ناکەم(٥٤)

داستانی قارەمانیی کوردی زولم و زۆر تاوانبار ئەکات ، دوو ڕشتەی خەباتی کوردان ئەگێڕێتەوە ، خەبات بەرامبەر زۆردارانی خۆمالی و خەبات لەگەل بێگانەی دوژمنا • لە داستانی « گوزێ و بەشاری چەتۆ »دا ئەبینین « گوزێ » ، کە قارەمانی داستانەکەیە ،

کوڕی گەلە، بەشاری دەرەبەگ بە یارمەتی‌ی بێگانـــە نەیێت فاتوانێ سەر بە قارەمانی ئەو داستانە شۆڕ بکات(٥٥) •

هەرچەندە ئەم داستانەو گەلێکی‌تر قارەمانەکانی لە ریزی خەلکەوە هاتوونەتە دەرەوە ، بەلام زۆر داستانی مێژوویی کوردیش هـــەیە کە قارەمانەکەی یا میرە یا ئاغایە • ئەمەش وا ناگەیێنێ کـــە داستانی کوردی ئەدەبی میران‌و ئاغایانە • بەلکو ئەمانە ئاوێنەیـەکی مێژووی نەتەوەن ، وەك ئەزانین لە سەدەکانی ڕابوردوودا رۆم‌و عـــەجەم لەم خاکەدا هاتوبردەیان بووە ، میرەکانی وولات پێش خەلکەکە کەوتوون‌و وەك بەندێك بەرامبەریان وەستاون • بۆیە لاپەڕەی ئەم جوامێرێتی‌یە لە فۆلکلۆرو ئەدەبی میللی‌و ئەدەبی کلاسیکیماندا ماوەتەوە • لەگەل ئەمەشدا هەر لەم داستانە کوردیانەدا رۆلی خەلکی لە بیرنـــەکراوە ، خەلك سووتەمەنی‌ی هەموو کارەساتێکن ، بۆیە لەم داستانانەدا لـــە پال وێنەی قارەماندا ، وێنەی هەموو سوپاش تەواو نەخشەکێشراوەو لەبەرچاوە •

داستانی دلداری‌و ئەڤین

ئەم جۆرە داستانە ، بۆیە لە ریزی ئێپۆس‌و داستانا باس ئەکرێت ، چونکە زۆرتریان ، بەتایبەتی لە کوردیدا ، تەنیا رووداوێکی سـادەی ئەڤین‌و دلداری ناگێرنەوە ، بەلکو لە پال ئەوەشدا کەرەسەیەکی تیایـە کە لە داستانی قارەمانێتیدا بەدی‌ئەکرێت •

داستانی دلداری لە هەموو جیهانداو بە تایبەتی لە ڕۆژهـــەلاتدا سۆزێکی تایبەتی‌و هەستێکی قوول‌و ڕاستگۆیی‌یـــەکی رووداوو هونەرمەندیی تیایە ، کە ئەیخاتە ریزی گەنجینەی ئەدەبی لیریکەوە •

داستانی دلداریی کوردی لەپال سۆزو هەست‌و خۆشـەویستی‌و وەفاداری‌و ڕاستگۆیی‌دا جۆرێك لە ئازایەتی‌و فیداکاری دەرئەخەن •

ئەم خاسیەتە وایان لێئەکات لە رووی ڕووداوەکان خۆیانو نزیکییان لە ڕاستیو قەوماوی ڕاستەقینەوە ، بەلکـــو لە کەسانو ڕووداوی ڕاستەقینەی مێژووەوە ئەیانباتە ریزی داستانی مێژوویییەوە ، وە ئەم داستانانە ، هەر وەك هەموو داستانی دلداریی جیهانو بە تایبەتی ئەوی ڕۆژهەلات ، هەندێ ڕوخساری کۆمەلایەتیو ڕەوشتو خـــووشی ئەخەنە پێشچاو و کەرەسەی لێکۆلینەوەی کۆمەلایەتیش ئەدەن بـە دەستەوە .

داستانی دلداریی خۆمالیو هاوبەشو بێگانە :

وەك ئەبینین داستانی دلداریمان ، بەلکو گــــەلێك چیرۆکی فۆلکلۆرمانو تەنانەت هـــــەندێ وێنەی ناو گـــــورانیو پەندی پێشینانمان لەگەل گەلانیتری ڕۆژهەلاتدا هاوبەشـــــە . قادر فەتاحی قازی لە سەرەتا فارسییەکەی « میهرو وەفا »دا نووسیویە :

« لە هەردوو زماندا ، لە فارسیو لە کوردیدا ، داستانی وا هەیـــە کە لەناو و لە ناوەڕۆکدا یەکێتییەکیان لە نێواندا هەیە وەك لــــەیلو مەجنوونو خەسرەو و شیرین کە لە کوردیشو لە فارسیشدا هـــەن . لەم بارەیەوە شتێك لــــــە مێژووی ئەدەبیاتی (هێرمان ئاتـــــە)وە وەرئەگرین ، بەشــــکو ڕەگو سەرچاوەی ڕاستەقینــــەو جۆری پەیدابوونو مێژوویەکی بچــــووکی هەندێ لەم داســــــتانەمان بۆ ڕۆشنبکاتەوە .

لە مێژووی ئەدەبیاتی فارسیی « هێرمان ئاتە »دا کــــە دوکتۆر ڕەزا زادە شەفەق کردوویەتی بە فارسی لە لاپەڕە (٧٢)دا ئەلێ :

زیاد لەمە ئەبێ ناوی لەیلو مەجنوونێکی تر ببەین کە بـــە شێوەی « گوران »ی کوردی ناوچەی ڕۆژهەلات نووسراوەو بــــەهۆنراوی سادە (یا عامیانـــــــــە)ی دە هیجایی ووتراوە . وە وەك لە پەراوێزدا

نووسراوه ئەم نوسخەیە لە مۆزەخـــانەی بەریتانیادا بە نیشـــانەی Add. 7829 دا دانراوه •

هەر لە (ل ٨٤)ی ئەو کتێبـــەدا ئەڵێ : لەیلو مـــەجنووتێك بە شێوەی گوران لە چەشنی خەسرەو و شیرین هۆنراوەتەوه • هـــەر بەپێی بەرلویزەکە،ئەمیش ئێستا لە مۆزەخانەی بەریتانیادا بە نیشانەی Add. 2828 دادانراوه •

لەپاڵ خەسرەو و شیرین‌دا ، (فەرهادو شیرین)یش بـــە کوردی هەیە • وه هەر لـــە کتێبی ناوبراودا دەربارەی داستانی بـــەهرامو گوڵەندام لە (ل ٨٧)دا نووسراوه : بەهرامو گـــوڵەندام لە دانانی (ئەمین ەو پێش ساڵی (١١٤٧ی هـ - ١٧٣٤ی ز -) نووســـراوه (دەستنووسەکەی لە مۆزخانەی بەریتانیادایە - ١٤٢٣ ، ٥٣) کـــە چیرۆکی دلداریی (کوڕی کیشوەرشاو گوڵەندام)ە • نوسخەیەك لەم داستانە بە شێوەی گۆران هەیە ، جیاوازیش لە نێوانیاندا ئەوەیە ، کە لەمەی دووەمدا گوڵەندام شازادەی چینە ، لە یەکەمدا پـــەرییە • ئەوی شایانی باسە ئەوەیە کە ئەم (ئەمین)،ی کراوه بە داتـــەری بەهرامو گوڵەندام ، دیار نییە کێیەو لە لیستەی ئەو ناوانەدا کە لـــە مێژووی ئەدەبیاتی فارسیدا هەیە ناوی وا نەبراوه • بـــەڵام دوکتۆر ذبیح‌الله صفا لە (ل ٧٩)ی گنج‌سخن‌دا شمس‌الدین محمـــد کاتبی ترشیزی (م ٨٣٩ هـ = ١٤٣٥ز) بە دانەری بەهرامو گـــوڵەندام دائەنێ •

لە مێژووی ئەدەبیاتی ئاتـــەدا (ل ١١٧) دەربارەی میهرو وەفا ئەڵێ « هەر ئەو ئەبو محمد رەشیدەی هاوعەسری مسعود ســـەعد سلمان بووه ، هۆنراوەیەکی حەماسیی ڕۆمانتیکی بـــە ناوی میهرو وەفاوە هەیە »[٥٦] •

لە کتێبی ڕۆژهەڵاتناساندا و لە هەندێ لە مێژوونووسانی ئەدەبیاتی فارسی ، جاروبار ئەم جۆرە ناوانە دێنو ئەکرێن بە دانەری (بەیت)ی

کوردیو فارسیی بەناوبانگ • بەڵام پاشووردبوونـــەوە ئەتوانین بڵێین بەشی زۆری ئەم داستانانە ــ ئەوانە نەبن کە ئەدرێنە پاڵ عـەلی بەردەشانی ، دانەرێکی ئاشکراو ناسراویان نیەو ئەم ناوانەش کـە ئەکرێن بە خاوەنی ئەم بەیت یا ئەو ، هیچ سەروشـــوێنێکی دیاریان نیە • بۆیە لە مەیدانی تۆمارکردنی مێژووی ئەدەبیاتماندا هەموو ئەم داستانانە لە ریزی بەرهەمی خەڵکدا تۆمار ئەکەینو لە خانەی سامانی فۆلکلۆرماندا دایان ئەنێین •

بەڵام لێرەدا ئەبێ باسی ئـــەو داستانانە بکـــەین کە بە چـەند زمانێك هەن • ئایا کامەیان بە موڵکی نەتەوەی کـــــورد دائەنرێ • ئەوەی لە ڕەگەزەوە تانوپۆ و ڕووداوی هەر کوردیە ؟ دیارەکـــە بۆ ئەدەبی فۆلکلۆر ــ هەرچی بە کوردی نووسرا یا ووترا ، ئـــەوە موڵکی تەواوی نەتەوەی کوردە • بەڵام شتێکیش هەیە کـــە پێی بڵێین هاوبـەش • ئەمــــە لە ڕووی فۆلکلۆرەوە ، چونکـــە خۆی بەرهەمێکی گەلەو زۆر لە گەلان لە مێژوویاندا ، بە پلەی (لەیەکچوو)دا رۆیشتوون ، بۆیە ئەبینین ، تەنانەت لە سنووری هەموو جیهانیشـــدا ، زۆر شتی فۆلکلۆری گەلان هەیە کە لەیەك ئەچن • چونکە سەرچاوەکەیان دەروونی گەلو ویژدانو لێكدانەوەو جۆری ڕوانینە کارەساتو خۆشیو ترشیی ژیانیەتی •

بۆ داستانی دلداری ، ناتوانین بڵێین ، داستانی دلداریی کـــوردی هیچ شتێکی هاوبەشی لەگەڵ داستانی ڕۆژهەڵاتدا نیە • بەڵکو (شا) داستانەکانی فۆلکلۆری کوردی ، یا لـــە ناوی قارەمانیدا ، یا لـــە ڕووداویدا ، هاوبەشیەکیان لەگەڵ هاووێنەکانی خۆیاندا لـــە ئەدەبی فۆلکلۆری گەلانیتری ڕۆژهەڵاتدا هەیە •

لەوسەرچاوەیەی سەرەوەدا باسی شیرینو فەرهاد کرا کـــە لەلای فارسیش هەیەو لای کوردیش ، بەڵکـــو لەلای تورکو ئازربایجانو هەندێ نەتەوەیتری ڕۆژهەڵاتیش هەیە • لای ئێمـــە لە فۆلکلۆرەوە

چۆتە قاڵبی ئەدەبی نووسراوەوە[٥٧] ، لای گەلانی تریش هەر بووە بە ئەدەبی نووسراو ، وەك ئەبینین گەلێك لە شاعیرانی گەورەی ڕۆژهەڵات وەك نیزامیی گەنجەوی‌و ئەمیر خوسرەوی دەلهەوی ، داستانی شیرین‌و فەرهاد ، یا شیرین‌و خوسرەویان نووسیوە ، تەنانەت شاعیری هاودەمی تورك « نازم حیکمەت »یش چیرۆکێکی شیرین‌و فەرهادی هۆنیوەتەوە •

ڕەنگە ئەم داستانەیان هەر لە ڕووی بەسەرهاتەوە بکەین بە کوردی • چونکە تا ئێستا کێوی « بێستوون » لە خاکی کورددا ماوەو ئەو وەستایی‌و بەردتاشی‌یەش کە ئەڵێن کرداری ڕەنگینی فەرهادە هەرماوە •

هەروەها لەیل‌و مەجنوون ، یا وەك لەناو کورددا بە لەیل‌و مەجروون ناوبانگی دەرکردوە • ئەم داستانە بە پێچەوانەی شیرین‌و فەرهادەوەیە • ئەمیان سەرەتاکەی لای ئێمەوە دەستی پێ نەکردوە • بەڵکو وەك لە ناوی قارەمانەکانی‌یەوە دیارە ، بناغەکەی هەر ئەو چیرۆکی فۆلکلۆری عەرەبەیە ، کە لە ناو عەرەبدا دەربارەی خۆشەویستی‌ی « لەیلا »و « قەیسی کوڕی مولەوەح »ەوە ئەگێڕرێتەوەو لە پاشان‌و تەنانەت لە سەدەی بیستەمدا بۆتە ئەدەبی نووسراوەو لە ناو گەلانی تری ڕۆژهەڵاتیشدا ، چ بە فۆلکلۆری‌و چ بە ئەدەبی نووسراوە ، هەر بڵاوە • وەك ئەبینین دیسان نیزامیی گەنجەوی بە فارسی « لەیل‌و مەجنوون »ی نووسیوە ، هەر وەك « فضولی »ی شاعیری گەورەی « تورك‌ئازەری » ئەم داستانەی خستۆتە قاڵبی هۆنراوەوە •

« لەیل‌و مەجروون » لە ناو کورددا چەند سەدەیەك هەر فۆلکلۆری گەل بوو ، تا لەم دوایی‌یەدا ئەویش چووە ریزی ئەدەبی نووسراوەوە[٥٨] •

بەداخەوە ، شێوە فۆلکلۆری‌یەکەی « لەیل‌و مەجروون »

لەبەردەستا نی‌یەو تەنانەت نەش نووسراوەتەوە ، بەڵام چ بــە بیستن بێت‌و چ بەڵگەی ئــەدەبە نووسراوەکەی کوردی‌و فارسی‌و ئازەری بێت ، ئەوە دیارە هەرگــــەلێك لەوانەی ئەم داستانەی لە عەرەبەوە وەرگرتبێ ، داستانەکەی بردۆتە ناو خۆیەوەو شەقلی تایبەتی‌ی خۆیی لێداوەو لە ناوی قارەمان‌و هــــەندێ شتی بنەڕەتی‌ی رووداوەکان بەولاوە چ مافێکی فۆلکلۆری عەرەبی‌ی بەسەرەوە نەماوە .

هەست‌و عاتیفەو وێنە لەم داستانەدا بووە بــە کوردی . ناوی دەشت‌و چۆڵ لە فۆلکلۆری عەرەبەوە وەرگیراوە ، بەڵام هــەست‌و وێنەی ناو داستانەکە وێنەی کەژو چیایە . ئەم دیمەنەی لە « لــەیل‌و مەجنوون »دا بەدی‌ئەکرێ ، لە کردنە فارسی‌و تورکی‌یەکەی شـیرین‌و فەرهادا نابینرێ ، چونکە وێنەی سروشت لە وولاتی ئەم سێ گــەلەدا هەر لەیەك ئەچێت‌و گۆڕینێکی ئەوتۆی بەسەرا نایەت .

ئەم دوو داستانە گەورەترین داستانی کوردین ، کە هــاوبەشی‌یان لەگەڵ داستانی گەلانی‌تردا هــەبێت . لە پاڵ ئەمانەشــــدا وردە داستانی‌تری هاوبەشمان هــــەیە . بۆ نموونە : لە فۆلکلۆرو ئەدەبی نووسراوی ئەم سەردەمەی ئەرمەنیدا گەلێك ناوی قارەمان‌و ناوەڕۆکی داستانی کوردی وەرگیراوە. وەك «خەج‌و سیامەند ، حەسۆ و زلێخ.. هتد » . دیسان هاوبەشی‌ی سروشت‌و مێژوو وای کردوە کە داستانە ئەرمەنی‌یەکانیش لە زۆر دیمەنا لە کوردی‌یەکە بچن ، بەڵام وەرگێڕانە ئەرمەنی‌یەکە شەقلی تایبەتی‌ی کوردی‌ی لەکیس نەداوە .

داستانی زەمبیل فرۆش

ئەم داستانە لە ناو کورددا زۆر بڵاوەو ڕۆژهــەڵاتناسانیش زۆر بایەخیان داوەتێ‌و بەچاپ‌کردن‌و کۆکردنەوەیەوە خەریك بوون[٥٩] .

ئەم داستانە زۆر دیمەنی ژیانی کوردەواری ئەخاتەڕوو،وە ئەتوانین

به هەڵقەیەکی دابنێین ، کە داستانی قارەمانی ببەستێ بە داستانی دڵداریو ئەڤنەوە •

ئەم داستانە بریارو خواستو لەسەرکار سووریی ئافرەتی کورد پیشان ئەدات •

لەم داستانەدا وێنەی لەخۆبوردنو ئازایەتی ئەبینین ، هەروەك لە رووی کۆمەلایەتی یەوە شەقڵی تایبەتی رەنج کێشان وا بە داستانەکەوە • « زەمبیل فرۆش » بە رەنجی شان نان پەیدا ئەکاتو بە بەرزی ئەڕوانێتە رەنج کێشانو ئەمەگداری • هەر وەك سەرتاپای داستانەکە پەسندی ی رەوشتو خوو و پاکی ی پیاوی هەژارە ، تەنانەت داستان گێرەوە بەهەشتیش بە موڵکی ئەوان ئەزانێ •

ئەم داستانە ــ لە نوسخەکانی فۆلکلۆردا ــ تابلۆیەکی رەنگینی ژیانی کۆمەلایەتی ی کوردە • پێوەندی ی ناو دەستەو کۆمەلانی خەلك پیشان ئەدات ، لایەك لە ژیانی ئافرەتو لە ژیانی ناو کۆشكو تەلاری سەردەمی کۆنی دەرەبەگایەتی پیشان ئەدات • لە رووی ژانریشەوە هەنگاوێکە بەرەو داستانی راستەقینەی ئەڤین •

خەجو سیامەند: هەموو داستانەکانی دڵداریی کوردی ، لەگەڵ باسی ئازایی و کۆڵنەداندا ، وێنەی وەفاداریو قسەو پەیمان بردنە ئگۆڕەوەن • لە هەموو داستانێکی دڵداریی کوردیا سۆزی ئەڤینو دڵداری یەکەی رۆژهەلات بەدی ئەکرێت ، لە ناو ئەمانیشدا ، دیسان دیمەنی کێشەیەك هەر دیارە • کێشەی نێوان چاکەو خراپە ، نێوان پاکیو ناپاکی ، وەفاداریو سەرراستی لەگەڵ بێ پەیمانیدا •

لێرەشدا دیسانەوە گیانی میللەت دەرئەکەوێتو کێشەکە لەلایەکی ترەوە ئەبەسترێتەوە بەو کێشەیەوە کە لە ژیانی کۆمەلایەتیدا هەیە • بۆیە زۆر جار ئەبینین قارەمانی داستانی دڵداری پیاوی رەنجبەرو زەحمەتکێشەو لە هەموو خاسیەتێکی ئەم کەسانەدا لە رەوشتو

گرداو سەر ئەنجامیدا ، وێنەی مەردایەتیو ئازایەتیو وەفاداریو خۆبەختکردن دیارە ٠

چەند داستانی کوردی هەیە کە چیرۆکی حەزکردنی کوڕە جوتیارمان لە کچە ئاغا بۆ ئەگێڕێتەوە ٠ ئایا ئەتوانین باسی دلداری یەکە (کەلا) بخەینو ئەمە بکەینە نموونەیەك بۆ ئاواتە هەمیشەیی یەکەی ئادەمیزاد ٠ ئاواتی بە ژیانی باشترو خۆشتر گەیشتن ؟ زۆر جاریش هەیە کە هەر ئەو کچە ئاغایە کەسو ئامۆزاو خزمی کوڕە جوتیارە ، وەك لە داستانی خەجو سیامەندا ئەیبینین[٦٠] ٠ ئەو داستانەی کە هەر بە تەواوی داستانی کوردەو بەشێکە لە گەنجینەی نەتەوایەتیی ئێمەو لە ناو کورددا زۆر بلاوە[٦١] ٠

عوبەیدوللای ئەیوبیاز لە پێشەکی یەکەی فارسی یەکەی چاپەکەی خەجو سیامەندا نووسیوی یە : « مێژووی ژیانی خەجو سیامەند دیار نی یە ٠ ئەم بێ مێژوویی یە بەقسەی یەکی لە مامۆستایان شتێکی تایبەتیی خەلکی چیایە ، بەیتی خەجو سیامەند وێنەی گیان بەخشینە ، داستانێکی ڕاستەقینەیە کە لە سەرگوزەشتەی سۆزمەندی سیامەندی قارەمانو ئارەزووی سادە ، بەلام گیانبەخشو لە عەشقو وەفاداریو گیان بەخشینی (خەج)ی فیداکار وەر گیراوە »[٦٢] ٠

بە پێی ئەو پێشەکی یە خەجو سیامەند خەلکی دیهاتی سنەر سەوزو بەرزی « کیلەسیپان »ی ناوچەی مەهابادن[٦٣] ٠ بەلام جۆرە گێڕانەوە کرمانجی یەکەی « سیپان » ئەباتە لای دەریایوان[٦٤] ٠

لەم داستانەوە ئەتوانین « لە بیری ڕووناكو دەوونی زیندووی میللیو هونەری خەلکی کوردستان بگەین ، ئەم داستانی عەشقو ئەڤینە کە لە وێنەی خۆی کەم هەیە ، چونکە بە شێوە هونەرێکی سەرنج ڕاکێشەر نووسراوە ، جۆری بیرکردنەوەی کوڕوکچ لە دلداریو عەشقو خۆشەویستیدا پیشان ئەداتو لە سنووری خۆیدا یەکێکە لە بەرهەمە بە دیمەنەکانی دەروونو دیمەنی مەعنەویی

ناو کوردان »[٦٥] .

لەم داستانەشدا وەك هەموو داستانی دڵداریی قەدو لووتکـەی چیای کوردستان ، وەك چیرۆکی بن‌دارو دەوەن‌و ناو وەردو کۆڕی دروێنەو کۆڵ‌کێشان ، « خەج‌و سیامەند » دڵیان بە یەکدا ئـەچێت‌و پەیمانی دڵداری‌و وەفاداری ئەبەستن . کەسوکاری خـەج ڕازی نابن کچی خۆیان بدەن بە سیامەندی هەژار با ئامۆزای خۆیشی‌بێت ، بۆیە خەج بڕیاری ئەوە ئەدا لەگەڵ سیامەندا سەری خۆی هـەڵگرێ . سوارەی عەشرەت دوایان ئەکەون ، سیامەند شەڕێکی ئازایانە ئەکات ، تا دوایی تیرێك جگەری ئەسمێ‌و لەسەر لوتکەی چیای بەردینـەوە گلۆر ئەبێتەوەو (خەج)یش دوا بە دوای ئەو خـۆی فڕێ ئەداتە خواری‌و لە پاڵ دڵدارەکەیدا ئەمرێ .

سیامەند لە سەرەمەرگا ڕووئەکاتە خەج‌و ئەڵێ :

« سیامەند گاز دەکا : وەی لە من (خەج)ێ ، وەی لـە من ... توخوا (خەج)ێ ، بەو سەرو ڕووی سوورو زەردە ، بەسە مەکە ـ هـەی ڕۆ ـ ڕۆ و گریانێ .

میهرو جەمبەری خۆشەویستت لە دڵما تاکو مـەرانێ . ئاورێکی بەرداومەوە لە هەناوی ، نە بە گۆرەژنی شیبای نیوە شەوێ دەکوژێتەوەو نە بە پرێژکاپرێژکی دە بارانێ .

بۆچرووکێکم لە تـەنی هەڵدەستێ لە گوێێ هـەوری ڕەش دەگەرێتەوە کەلێنی ئاسمانێ »[٦٦]

لەم داستانەدا هەروەك نائومێدی‌و کارەسات پیشـانئەدرێ ، هەروا تا سەرەمـەرگ دەست لە خـۆشەویستی‌و وەفاداری هەڵنەگرتنیش دیارە .

سیامەند لە سەرەمەرگا بە خەج ئەڵێ :

« ئاخ ... ئاخ ... ئەمن چ بکەم : نەماوە مەودای دەس‌گرتنەوەی ، جەنگەی دە خۆرئاوانێ .

ئاخ دەستم ناگرێتەوە شینگی گەروماری چرگەی خەنجەری دەبانێ . لە بۆت بگرمەوە سەرو خواری وڵاتی گرمانجانێ‌و شەش دانگی دە

گوڤه مه‌یدانێ ۰ »[٦٧]

خه‌ج كه ئه‌م دلسۆزی‌یه‌ی سیامه‌ند ئه‌بینێ ، سه‌ره‌نجامی خۆی ئه‌به‌ستێ به‌وه‌وه‌و له‌ناو جه‌رگه‌ی نائومێدی‌یا بڕیاری خۆی ئه‌داو ئه‌بێته وێنه‌ی وه‌فاو ئازایه‌تی ، براكانی لێی نزیك ئه‌بنه‌وه ، ئیكوژن ، سزای له‌گه‌ل سیامه‌ندا هه‌لاتن ، به‌لام ئه‌و بانگ ئه‌كات :

« جا به خوا ! ئه‌ڤانه‌ی دبن ، چ هۆ مێرو ترین ، چ گومێلو داسپێرن ۰

چ مێ‌گه‌لن ، چنێرن ، لێم خۆشن یا زوێرن ۰

نائوانن سیامه‌نده گیان ، تا پشوویه‌كم مابێ له تۆم ببوێرن ۰»[٦٨]

سیامه‌ند له لووتكه‌ی چیاوه كه‌وته‌خوارێ ، پێش ئه‌وه‌ی براكانی خه‌ج بگه‌ن ، خه‌جیش خۆی فڕێ ئه‌داته خواره‌وه‌و پێش ئه‌وه‌ی بمرێ شینێك بۆ سیامه‌ند ئه‌كات ، كه له ڕاده‌ی شینه‌كه‌ی زیندایه بۆ مه‌م‌و ته‌واو له پارچه‌یه‌ك ئه‌چێ كه شاعیری گه‌وره‌ی ڕووس لێرمانتۆڤ له داستانی « دایێمون ــ دێو »دا نووسیویه‌ به كه ڕه‌نگه هه‌ر گیانی ڕۆژهه‌لات‌و گه‌شتی قه‌فقاس ئه‌و ئیلهامه‌ی دابێتێ ۰

خه‌ج ئه‌لێ :

جا ژیان بۆ چی‌یه ؟ گیان بۆچی‌یه ؟

چۆن بلێن ئه‌وه‌تانێ ماوه ، خه‌جی سیامه‌ندی‌یه ۰

به خودای ، خودای پاكی ، به یه‌زدانی ڕووناكی ۰

سوێند به جوانی‌و چاكی ، به (تو) ڕۆڵه‌ی ئاو و خاكی ۰

به خۆشه‌ویستی‌و جوانی ، به مه‌رگ‌و به ژیانی ۰

به ڕۆژی ئاسمانی ، به ئاوی ڕوونه‌كه‌ی كانی ۰

به بیری كامه‌رانی ، لاوۆ هه‌ر تۆم خودانی ۰

به چاكی كه‌سكه‌وانی ، به سووره‌گه‌نم‌و نانی ۰

له مرنی یا له مانی ، بزانی یا نه‌زانی ۰

به ڕاستی‌و ڕه‌وانی ، سیامه‌ند گیانی گیانی ۰

لاوۆ هه‌ر تۆم خودانی ۰

لاوۆ هه‌رتۆم خودانی ۰

تا ماوم به ته‌مانم ۰ ئه‌زیش به دڕوونـدا هاتم »[٦٩]

ئه‌م كۆتایی‌یه تراژیدی‌یه‌ی مه‌رگی خه‌ج‌و سیامه‌ند كوشتنی ئاوات

نی‌یە لە دڵا ، سەرشۆڕکردن نی‌یە بۆ زۆرداری ، وێنەی بەدی کارەسات بینین نی‌یە لە کۆڕی ژیانا ، بەڵکو هاوارێکە بۆ هەوڵدان بەرامبەر بەو هەموو ڕێگەو شوێنەی کارەسات ئەهێننە کایەوە .

خەج بەر لە مردن باسی لە مەرگی خۆی ئەکات و ئەڵێت :

« ڕاسپێر بێ ، منیش لە « زارگەلێ » لە تەنیشت گۆڕی سیامەندە خۆشەویستەکەم ، ناکامی ، جوانەمەرگی بنێژن .

ئەو چیرۆکە تاڵ و شیرینە ، بەسەرهاتی دوو جەهێڵی ناکامە بگێڕنەوە بۆ منالان بۆ کوڕو کچانی دەکرمانجاتێ‌ی بپێژن .

ئەو دای و بابانەی کچیان بێ دڵ دەکەن ، بە زۆری بە مێردیان دەدەن، تالی ئەو هینگە (ڕاوڕاوە) نالەبارەی بچێژن .

ئەو کچانەی ڕوو دەکەنە گۆڕی دلدێوێ ، پێگای ئەرکو ئەمەگی تالی ئەو هینگە (ڕاوڕاوە) نالەبارەی بچێژن .

دەڵێن ، خۆشتر بژێنەوەو ڕاوەستاوێ دابی بەرزی خوازێنێ و کچ بە مێردانی کرمانجاتێ بە دڵی کوڕو کچانا (شوێنی دای و بابانە) گەلێ ـ گەلێ هێژاو لەمێژن[٧٠] .

چ لەم داستانەدا و چ لە هەموو ئیپۆس و ئیپۆپیاکانی تری کوردی‌یەوە ، ئەنجامێکمان دەست ئەکەوێت . ئەویش ئەوەیە کە قارەمانی ئەمانیش وەك چیرۆك ، هەر ئادەمیزاد خۆیەتی ، ئەمە لەلایەکەوە ئەوەمان پیشان ئەدات کە داستان بەرهەمی پاش ئەفسانەیە لە مێژووی ئەدەبی کورداو لە لایەکی ترەوە ئەو بایەخ و نرخە گەورەیە دەرئەخا کە لەناو گەلدا ئەدرێ بە ئادەمیزاد . بە ژیانی ، بە هەستی دەروونی ، بە هەڵسوکەوتی .

لێرەدا ، لەتوانادا بوو بە درێژی باسی گەلێك داستانی تری کوردی بکرێت . وەك « شیرین و فەرهاد »و « مێرو وەفا »و « لاس و خەزاڵ » ... هتد . بەڵام سروشتی ئەم باسە کە تێکرا دەربارەی فۆلکلۆری کوردی‌یە ، ئەو باسانەی هەڵگرت بۆ لێکۆڵینەوەی تری لەمەودوا .

(١) واته (محسوس)ە .

(٢) سەرچاوەی ئەم چەند لاپەڕەیە کتێبی ـ سەرەتایەکی ئەدەبیاتناسی فیلسوفۆو. ٥ م گولۆفینچینکۆ ـ چاپی موسکۆ ١٩٦٤ ـ بوو .

(٣) کەلچەر ـ یا کلتوور ـ واتە ـ ثقافة .

(٤) م.گۆرکی : چەند ووتاری ئەدەبی ـ لە رەخنەدا ، مۆسکۆ ، ١٩٣٧ . ل ، ٢٦ .

(٥) چیرنشێفسکی : بەرهەمە تەواوەکانی ، بەرگی١١ ، مۆسکۆ ، ١٩٤٩ . ل ٤٠٨

(٦) م.گۆرکی : ئەرکەکانی سۆفیێتو ئەدەبیات . باکو ، ١٩٣٥ . ل ، ٨

(٧) خ.ئەبۆفیان ، کوردان ـ گۆڤاری « قەفقاس » تبلیس ، ١٨٤٨ ، ژ ، ٤٧ . ل ، ١٨٨

(٨) ن.یا.مار ، دیسان دەربارەی ووشەی « چەلەبی » ـ دەستنووسەکانی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی « کۆمەڵەی ئارخیۆلۆگی » ب . ١٥ . سانپیتەربورگ ، ١٩١١ ، ل ، ٣٠٠

(٩) ئەمە لە « گۆرانیو حیکایەتی قارەمانیتی کوردی »ی چاپی مۆسکۆ ، ١٩٦٢ (ل ـ٧)ەو وەرگیراوە .

(١٠) ف.پ نیکیتین ، کوردان چاپی رووسیی مۆسکۆ ، ١٩٦٤ ، ل ، ٣٦٢ .

(١١) هەر ئەو سەرچاوەیە : ل ١٣٦ .

(١٢) وا ئەزانم بەربەچی دانەوە لەوەدا نەماوە کە باباتاهیری هەمەدانی (٩٣٥ـ١٠١٠)م یەکەم شاعیری ناسراوی کوردە ، بەم پێیە کەم نەتەوە هەیە ئەدەبیاتی نووسراوی پێش کورد کەوتبێ .

(١٣) بڕوانە : تیمۆفییێف ، فینگروف ، فەرهەنگێکی کورتی ئیستلاحە ئەدەبیەکان ، مۆسکو ، ١٩٥٨ ، ل ٨٢ ، ٨٤ .

(١٤) بڕوانە ، ت.ف. ئەریستۆفا ، کوردی پشتەقەفقاس ، مۆسکۆ ١٩٦٦ ، چاپی رووسی ، ل ١٧٠ .

(١٥) پرۆمیتیۆس : مانای چاکبین ، یادووربینە .

(١٦) دەربارەی ئەم ئەفسانەیە لە زۆر سەرچاوەدا شت ئەبینین ـ بۆ نموونە تەماشای ـ ل ٢٤٧ ـ ٢٤٩ ی « سەرەتایەکی ئەدەبیاتناسی »ی گولۆفینچینکۆ ـ چاپی رووسی ـ موسکۆ ١٩٦٤ بکە ، یا ، « الادب وفنونه »ی دوکتور محەمەد مەندوور ـ قاهیرە ١٩٦٣ ، ل ١٠٧ .

(١٧) علاء الدین سجادي . مێژووی ئەدەبی کوردی . بەغدا ، ١٩٥٢ . ل ، ١٠١ .

(١٨) قورئانی پیرۆز ، سورەتی کەهف ، ئایەتی ٦٧ .

(١٩) لێرەدا « مەغریب » هەر ووڵاتی ـ بۆتان ئەگرێتەوە . هەرچەندە لە بادینانیش گوندێکی وا هەیە .

(٢٠) مەمی ئالان ، شام ١٩٥٨ . ل ، ٣ ، ٤ .

(٢١) بەندخەوە ، لەم پەشەی ئەدەبی گەل ، وەك لەوانی تر زۆر کەمی لێ کۆکراوەتەوە .
وە ئێمە لێرەدا ویستمان پشت هەر بە چاپکراوەکان ببەستین .

(٢٢) مێژووی ئەدەبی کوردی ل ٥٨٩

(٢٣) توفیق وهبی . قواعد اللغة الكردية . ■ ١ . بەغدا ١٩٥٦ . ل ، ٤٥

(٢٤) هەر لەوێ ل ، ٤٩

(٢٥) جو ، مناخ ، تاووهەوا .

(٢٦) نوري علي امين : چیرۆکی « کاکول زێڕینودانەمرواری » . بەغـــدا ، ١٩٦٥ ،
ل ٢٤، ٢٥

(٢٧) پیرەمێرد . دوازدە سوارەی مەریوان . سلێمانی ، ١٩٣٥ .

(٢٨) پیرەمێرد . پەیسی ئەمتیلیفی راستی تاریخی . سلێمانی ، ١٩٤٢ .

(٢٩) ئەم چیرۆکەیان تائێستا چاپ نەکراوە ، وەك بیستوومە لە کاتی خۆیدا لەسەر
شانۆ ، لە سلێمانی ، بە چاوەدێری پیرەمێرد خـۆی و یارمەتیی بێکەس
پیشاندراوە ، لە کاتی خۆیدا قەدەغەکراوە . نازانم دەستنووسی ئەم بەرهەمە
لە کوێ هەیە .

(٣٠) پیرەمێرد . دوازدە سوارەی مەریوان . سلێمانی ، ١٩٣٥ (سەرەتا) .

(٣١) مەبەس لە ئەدەبی نووسـراو ئەدەبی پاش فۆلکلۆرە ، کە خـاوەنی دیارەو
نووسراوەتەوە .

(٣٣) ئەریستۆ ، « پۆیەتیکا » ، چاپی رووسیی مۆسکۆ ١٩٥٧

(٣٤) هیگل ، « لێکچەرەکانی ئیستاتیک » چاپی رووسیی مۆسکۆ ، ١٩٥٨ ، ل ، ٢٥٧

(٣٢)(٣٥) شەنیمرفا زومروود ، ژانری پۆیەم لە هۆنراوی ئیستای کوردیدا ، « ئـەفتۆ ـ
ریفیرات بە رووسی » باکۆ ١٩٦٧ . ل ، ٧ .

(٣٦) بۆ ئەم باسەش ــ تەماشای « گۆلۆفینچینکۆ » ل ٢٤٣، ٢٤٤ کراوە .

(٣٧) عوبەیدوللای ئەیوبیان ، چریکـەی مەموزین . نـوردی : فارسی . تـەورێز
١٣٣٩ . ل ، ١٠

(٣٨) وا ئەزانم ئەم باسە سەرەتایەکی باشە بۆ باسی شانۆی کوردی .

(٣٩) محەممەد توفیق وردی ، فۆلکلۆری کوردی ، ب ١ ، بەغدا ١٩٦٨ ، ل ١٩

(٤٠) هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل ٢٧ ، ٢٨

(٤١) هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل ٨ ، ٩

(٤٢) هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل ٨

(٤٣) محەممەد توفیق وردی . خانزادو لەشکری . بەغدا ، ١٩٦٠ ل ٢٢

(٤٤) هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل ٢٣

(٤٥) هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل ٢٤

(٤٦) فۆلکلۆری کوردی ، ب ١ ، ل ٢١

(٤٧) مێژووی ئەدەبی کوردی ، ل ١٤١ .
(x) ئەرخەنگی ئەدەبی . ل ، ٨٤
(٤٨) فۆلکلۆری کوردی ، ب ١ ، ل ٢١ ، ٢٢ .
(٤٩) O. Mann, Kurdische-Persische Forschungen .
Die Mundart der Muk ri-Kurden, Berlin, 1906
Abteilung IV, Bd III, T.I.

(٥٠) جلیلوف . ئو . ج . ئیپـــــــوسی قارەمانەی « خانی‌دەست زێرینی »ی کـــــوردی
(بەڕووسی) . مۆسکو ١٩٦٧ .
(٥١) جەمینەی‌جەلیل . کلامید جمانەا کوردا ، یەریڤان ، ١٩٦٤ . ل ١٤١
(٥٢) دوکتور ئۆردیخان جەلیل ، ئەو سەرچاوەیە . ل ٦٣ ، ٦٤
(x) بەهیوای .
(x x) مینا ، وەک .
(x x x) هەرتم ، هەمیشە .
(٥٣) بێ‌ناف ، بەحناو
(٥٤) کوردویف . ق . ک . چیرۆکو ئۆرانی‌ی داستانی‌کوردی مۆسکۆ ١٩٦٢ ل ١٢٣ ، ١٢٤
(بـــــەڕووسی) .
(٥٥) الواقعیة في الادب الكردي ص ٤٢
(٥٦) منظومه کردی « مهرو وفا » (متن کردی‌و ترجمه فارسی) ، ضبط‌و ترجمــــــەو
توضیح از قادر فتاحی قاضی ، تبریز ١٣٤٥ ص ٤ ، ٥ .
(٥٧) بەناوبانگترین وێنەی نووسراوەی ئەم داستانە بە کوردی ، هۆنراوەکەی خـــانای
قوبادی‌یە .
(٥٨) لەیل‌و مەجنوون . وەرگێڕودانەر ، عبدالجبار ئاغای کانی ، چاپی ٢ ، هەولێر ١٩٦٩
(٥٩) گەلێك لە ڕۆژهەڵاتناسان زەمبیل‌فرۆشیان کۆکردۆتەوەو چاپیان کردوە ، لەمانـــــە
« ژاباو لیرخ‌و ماکاش » ئەژمێردرێن ، هەروەك لە ناو کوردی ســـــۆڤیێتدا ـ دوکتۆر
حاجی جوندی‌و شاعیر جاسمی جەلیل کۆیان‌کردۆتەوە ، بەم زوانەش لە مۆســـــکۆ
چاپکراو و وەرگێڕانی ڕووسی‌ی هەموو نوسخەکان دەرئەچن .

بەڵام لەم دوایی‌یەدا (هەولێر-١٩٦٧) گیوی موکریانی چاپێکی (ســــــۆرانی‌و کرمانجی)ی زەمبیل‌فرۆشی دەرکردوە . ئەوەی تا ئێستا بیستبوومان ئەوە بوو کە زەمبیل‌فرۆش داستانێکی فۆلکلۆر بووە . بەڵام موکریانی ســــــۆرانی‌یەکەی ئەداتە پاڵ مەلا ئەحمەدی مەلا مەولوودی شنۆیی‌و لە زمان سەیدا شێخ بەشـــیری شێخ محەمەد تاهیرەوە کرمانجی‌یەکەش ئەداتە پاڵ مرادخانی بایەزیدی کە لـــــە سالی (١١٩٠)ی ه . دا وتوویەتی . لە ڕاستی‌یا ئەگونجێ کە هەردوو قســـــە ڕاستبن ، ئەبێ ، کە زەمبیل فرۆش لە سەرەتادا هەر داستانێکی فۆلکلۆری نـــاو

خەڵك بوو بێتو ئەم دوو شاعیرە هاتبن داینرشتبێتنە قاڵبی هۆنراوو ئــــــەدەبی نووسراوەوە . لە ڕووی ووشەو وێنەوە هەردوو چاپکراوەکەی هەولێر سـادەیی ساکاریی ئەرگینالە فۆلکلۆرییەکەیان تێکنەداوە . بەڵام لە ڕووی داڕشتنەوە ، لە وەزنی بەنجــــەی کوردییەوەو لە تــــەرزی داستانەوە بردویانەتە قاڵبی عەرووزەوە .

هەروەها لەم چاپەدا زەمبیل فرۆش بە قارەمانێکی ڕاستەقینەی ناسـراو دائەنێو ئەڵێ : ناوی میر سەعیدی کوڕی حەسەن پاشای دیاربەکری بووەو خۆی خستۆتە بەرگی زەمبیل فرۆشێکەوە .

بڕوانە (چیرۆکی زەمبیل فرۆش ، هەولێر ، ۱۹٦۷) .

۲ ـ شاعیرانی کوردی سۆڤیێتی . (بە ڕووسی) . یەریڤان ، ۱۹٥٦ .

۳ ـ قصص شعریة کردیة فولکلوریة ، ترجمة محمد توفیق وردی ، بغـــــداد ۱۹٦٥ ص ۹ ـ ۱٦

(٦٠) چریکەی خەج و سیامەند ، عبیداڵە ئەیوبیان ، تەورێز ، ۱۹٥٦ ، ل ۲۰ .

(٦١) خەج و سیامەند هەر وەك بە دوو دابلێکتە گەورەکەی کوردی هەیە ، لە زۆر ناوچەی جیاوازی کوردستانا بە جۆری قسەکردنی ناوچەکە ئەم داستانە بڵاوە ، ئــــەوی تا ئێستا چاپکراوە ، ئەوەیە کە لە یەریڤان دوکتۆر حاجی جوندی لە ۱٤۸ لاپەڕەدا لەگەڵ ناوەڕۆکەکانی تری کتێبی « ئەفسانەکاری کرمانجا سۆڤیێتی ـ ۱۹٥۷ » دا بە ناوی کورتەی (سیابەندو خەجێ زەڕێ) وە چاپی کردوە ، هــــەروەها ئەو چاپەی عبیداڵەی ئەیوبیانە کـــــە باس کـــــرا هەروەکو م.ت.وردی لە ناوچــــەی شەقڵاوە جۆرێکی ئەم داستانەی نووسیوەتەوە .

(٦٢) عبیداللە ئەیوبیان ، پێشەکی چریکەی خەج و سیامەند ، تەورێز ۱۹٥٦ ، ل ۱۰ .

(٦۳) ئەو سەرچاوەیە ، ل ۱۰ .

(٦٤) وەك لەو بەیتی خەج و سیامەندەدا دیارەکە عیسا بەرواری بە گۆرانی ئەیلێت .

(٦٥) ع.ئەیوبیان ، هەرئەوێ ، ل ۱۰ ، ۱۱ .

(٦٦) ئەو سەرچاوەیە ل ٤۰ .

(٦۷) هەر ئەوێ ، ل ٤۲ .

(٦۸) هەر ئەوێ ل ٤۸ .

(٦۹) ل ٥۲ ، ٥٤ .

(۷۰) ل ٥۲ ، ٥۳ .

زانای ناسراوی کورد محەمەد جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی لە کاتی لێدوانی لــــەم باسەدا چەند بەیتێکی بۆ خوێندمەوە کە هەر شانامەیە بەکوردی ، بەڵکو بەراوردی شانامەی فارسی و کوردیی لەبەر ڕۆشنایی ئەو چەند بەیتەدا ئەکرد . بەڵام بــــە داخەوە ، ئەوە هەر چەند بەیت و دێڕ ، هۆنراوێك بوو کە بیری تیژی منداڵی لــــە دەروونی ئەو زانایەدا هێشتوێتییەوە . تەنانەت ئەوەیە کە بە بەڵگــــە دائەنرێ بۆ ئەوەی کە شتێکی وەکو شانامە بە کوردی نووسراوەو تا ئێستا نەگەیشتۆتــــە چاپخــــــانە .

گـــــــــۆرانی

سەرەتایەکی تیۆری :

گۆرانی کۆنترین بەشی ئەدەبی فۆلکلۆرە • هەر وەك بەشێکی دیاری هۆنراوی لیریکە • ئەم هونەرە لە زۆرکۆنەوە پەیدابووە ، هەر لەو کاتەوە کە هێشتا هوشیاریی گەل لە رادەیەکی نزمدا بووە •

هەندێ زانایان لەسەر ئەوەن کە گۆرانیی شـــوان ، کۆنترین جۆری گۆرانییە ، چونکە شوانێتی بەلای ئـــەوانەوە لە کشتوکاڵ کۆنترە ، هەرچەندە زانای ئەوتۆش هەیە کە شوانیو مـــەڕومالات مالیکردن بە بەشێك دائەنێ لە کشتوکاڵ • بەلام وا ئەزانم ، گـــەر گۆرانی لە ئیشکردنەوە پەیدابوبێت ـ وەك لەمەودوا باسی ئەکەین ـ ئەوا ئەبێ ئادەمیزاد هەر لەکاتی میوە چنینەوەی دەوری ســـەرەتایی ژیانەوە گۆرانیی هەبووبێ •

لە زانستی فۆلکلۆرناسیدا دوو ڕای جیاواز دەربارەی سەرەتای گۆرانی هەیە ، کە هەر ڕایە خاوەنەکـــەی ئەباتەوە سەر ڕێچکـــە گەورەکەی باوەڕی فەلسەفی ، ئەم دوو ڕایەش ئەوەیە کـــە بە لای کۆمـــەلێك فۆلکلۆرناســـەوە گۆرانیی ئیشکردن کۆنتـــرین جۆری گۆرانییە • بە لای هـــەندێکی ترەوە گـــۆرانیی ئاینی کۆنترین جۆرییەتی (1) •

لە جیهانی ئەدەبیاتناسیدا شەقلێك کە فۆلکلۆر لە ئـــەدەبی ووتراو یا نووسراو جیابکاتەوە ، ئەوەیە کە فۆلکلۆر دیمەنی (کۆمەلەبوون) ، چ لە دانانیاو چ لە وێنەکانیا دەرئەبڕێ • گۆرانییە ـ زۆرجار بـــە کۆمەڵ ئەووترێ • ووتنـــــە ـ بۆ کۆمەلێك خـــەلك ئەووترێ • گێرانەوەیە ـ ئەویش کۆمەلێك خەلك پشتاوپشت بۆ یـــەکتری ئەگێڕنەوە •

گەر (بەکۆمەڵی) ، شەقڵێکی تایبەتی‌ی فۆلکلۆر بێت ـ تــــەواو ئەم بەکۆمەڵی‌یە لە گۆرانی‌ی ئیش‌کردنا زۆر باش دیارە ، بە تایبەتی لە فۆلکلۆری کورددا ـ تا ئێستا جۆرە گۆرانی‌یەکی کە مابێت‌و لــــە کاتی ئیش کردنا باوبێت ئەوە گورانی‌ی دروێنەکردنە ، دروێنەی بــــە کۆمەڵ . بەرامبەر بەمەش هەر لە مـــــەیدانی ئیش‌کردنا گــۆرانی‌ی واشمان زۆرە کە تاقەکەس ئەیلێت ، بەلکو گۆرانی‌ی شــــوان ، تاقەکەس ئەیلێت . بەلام چ بۆ ئەمیش‌و چ بۆ هەندێ گۆرانی‌ی تری تاقە کەسی‌ی‌تری ئیش‌کردن ، ئەتوانین بلێین : شوان گۆرانی‌یەکەی هەر بۆ خۆی نی‌یە ، بەلکو هەست‌و دەروونی دەوروپشتی ، تەنانەت دوانەکەی لەگەڵ ئاژەڵدا ئەچێتە ناو تێکستی گۆرانی‌یەکـــــەوە . ڕەنگە ئەو بەرەیەش کە لەسەر ئەو باوەڕەن کەوا گۆرانی‌ی ئاینی لــە گۆرانی‌ی ئیش‌کردن کۆنترە ، بلێن : زۆر گۆرانی‌ی ئاینیش شــەقڵی بەکۆمەڵ ووتنی پێوەیەو هـــەر زادەو بەرهەمی کــــونج‌و بورجی خواپەرستی نی‌یە .

ئەمەیان شتێکی زۆر تایبەتی‌یەو ئەبێ بۆی بچینەوە سەرتەرزی خواپەرستی لە هـــــەموو ئاینێکداو بەلکو لە هــــەر مەزهەب‌و تەریقەتێکیشدا . هەروەك ئەبێ گۆرانی‌یە ئاینی‌یەکە تەواو لەگـــەڵ جۆری مەبەس‌و خواپەرستی‌یەکەدا بەراورد بکرێ .

گۆرانی‌ی ئیش‌کردن ، ووشەو ئاوازو دەنگ‌و پارچــــەی ، زۆرتر لەگەڵ بزوتنەوەی لەش‌و ئەندامەکانی لەشدا یەك‌ئەگرێ . لــە کاتی ئەو ئیشەدا کە گۆرانی‌یەکەی پێوە ئەووترێ‌و لە کاتی هــەندێ ئیشی گراندا ، دەنگ‌و هاوارەکانی ئیش‌کردن یاریدەی لەش‌ئەدەن‌و باری سووك‌ئەکەن .

ڕەنگە ئەوی گۆرانی‌ی ئاینی بە کۆنتر ئەزانێ بلێت : زۆرجــار گـــۆرانی‌ی ئاینی ، هەر دەنگ بەرزکردنـــــەوە نی‌یە ، بـــــەلکو لەش جوولاندنەوەشە ، ئێستاش بچیتە هــــــەر تەکیەو خانەقایەکی

کوردستان ، ئەم ڕاستی‌یەت بۆ دەرئەکەوێ ، بەڵام گۆرانی یا هۆرەی دەرویش (ئەوی ئێستا نەك کۆن) ، بزووتنەوەکەی تەواو یارمەتی‌ی ووشەی گۆرانی‌یەکە ئەدا ، بە پێچەوانەی گۆرانی‌ی ئیش کردنەوە ، واتە لێرەدا جووڵاندنەوەی لەش ، زادەی ووشــەو بیرە ، لەوێدا ، ووشەو بیر زادەی ئیش‌کردن‌و لەش‌جووڵاندنەوەیە •

گۆرانی‌ی ئیش‌کردن لە سەرەتادا ووشەو مۆسیقای لەیەك جیا نەبوون • هەندێ جار فەرمان‌و داواکردنی دەرئەخست ، پاشـــان کەوتنە دەرخستنی بیرو هەستی ئاڵوزترو گرانتر ، کە پێـــوەندی‌یان بەم یا ئەو جۆری کارەوەو بـــە زروفی کۆمەڵایەتی‌ی خەلکـــەوە هەبێت •

گۆرانی‌یەك کە پێوەندیی بە ئیشەوە هــەبێت ، تەنانەت لــە ڕۆژانی ئەمڕۆشدا ، بە پێ‌ی جۆری کۆمەڵ ئەگۆڕرێ‌و سروشتی ئەو کۆمەڵەی کە هەیە ، لە هەندێ ووڵاتا هێشتا هەر گۆرانی‌ی شـوان‌و دروێنەو کۆلکێشانە • ئاوێنەی ئارەق ڕشتن‌و دەردو ئازارە • لــە هەندێ ووڵاتا گۆرانی‌ی کرێکارە ، بەسەر ئیشی ئازادا ، بەســەر شاری نوێ دروست‌کردنا • بەڵام زۆری ئەم گۆرانی‌یانە ، ئــەمڕۆ ، لە کۆڕی فۆلکلۆر ئەچنە دەرەوە ، چونکە دانەری هۆنراو و ئاوازی دیارن •

پاش گۆرانی ئیش‌کردن ، ئەو گۆرانی‌یانە دێن کــە پێوەندی‌یان بە ڕەوشت‌و عادەتەوە هەیە ، یا بە بۆنەو موناسەبەتەوە ئــەووترێن ، گۆرانیش هەیە کە لـــە زەمانێکی کۆنەوە پەیدابووە ، ئەمانــە پێوەندی‌یان لەگەڵ یاری‌کردن‌و هەڵپەڕکێدا هەیەو بەو بۆنەیــەوە ئەووترێ کە گۆرانی‌یەکەی لێوە پەیدابووە • بۆیـــە لێرەدا لیریك‌و دراماو بە کۆمەڵ گۆرانی ووتن ، هەرسێکی یەك‌ئەگرێ •

بە پێ‌ی جیاوازیی (بۆنە)و پەیرەو ، هەر لە زۆر کۆنەوە ، بــە تایبەتی لە جەژنەکانی کۆنەوە ، کۆمەڵە گۆرانی‌یەك لەلای هــەموو

گەلان هاتۆتەکایەوە ، هەندێکی گۆرانیی جەژنی منداڵبوونە ، کە لای خۆمان گۆرانیی ئێشك گرتنی پێ ئـــەڵێن • یا گـــۆرانیی بەهارە ، کە لەلای زۆر لە گەلان لە ڕۆژی نەورۆزا ، لە ســـەرەتای بەهارا ئەووترێ ، یا گۆرانیی شایی‌و ژنهێنانە •

جۆرێکی‌تری گۆرانی ئەوەیە کە ڕەوشت‌و عادەت‌و ڕوو داوی ژیانی گەل لە هەموو ڕوویەکەوە ئەخەنە بەرچـــــاو • پێـــوەندیی ناوخێــــــزان ، باری کۆمەڵایەتیی دەستە جیاجیاکانی گـــەل ، دۆستایەتی‌و خۆشەویستی ، ئەمانە هەموو گـــۆرانیی ڕووداوی پێ ئەڵێن • وە بە پێی ئەم تێم (اصطلاح)ە ، گۆرانیی ئیش کـردن لە گۆرانیی ناو خێزان‌و ڕەوشت‌و عادەت‌و یاری‌و دڵداری‌و شایی‌و لاوانەوەو لای‌لایەو گەلێك جۆری‌تر جیائەکرێتەوە • لـــە ڕووی فۆرمەوە ئەم گۆرانی‌و ئاوازانە گەلێك شێوەو جۆریان هـەیەو لای هەر میللەتە ئەم جۆرانە جیان • ئەوەی کە تیۆریی ئەدەبی جیهـــان باسی ئەکات‌و لەم بارەیەوە پێوەندیی بە فۆلکلۆری کوردییـــەوە هەیە ، پێش هەموو شت ، گۆرانییە •

گۆرانی هۆنراوەی بچووك‌و کورتەو لە ڕووی ژانرەوە بەشێکە لە لیریك ، وە زۆرتر ، بە تایبەتی لای گەلانی پێشکەوتوو ، بـــەبێ مۆسیقا یا پیانۆ ناووترێ •

بیلینیسکی گۆرانی بە « لیریکی پوختە » ناوئەبات[٢] ، لـــە ڕاستیشدا ، لە هۆنراوی ئاسایی لیریك‌دا ، زۆرجار وێنەی تایبـــەتی‌و فۆڕمی دیالۆگ ئەبینین • ئـــەم فۆرمانە بۆیە کـــەوتوونەتە ناو گۆرانییەوە ، چونکە ئەم هۆنراوی لیریکە لە خـــۆیدا بۆ گۆرانی دروست‌بووە •

پەندێکی ڕووسی هەیە ئەڵێ « گۆرانی هاوتای جوانییـــە » یا ئەڵێ « لە گۆرانی‌دا ووشە نە لائەدرێ ، نە فڕێ ئەدرێ » • سروشتی گۆرانی ، قووڵی‌و ڕاستییە ، لە کانی دڵەوە هەڵقوڵانە ، هەســـت

جوولانه ، ساکاریو شتدەرخستنه . نەك تەنیا لـــە فۆلکلۆردا ، تەنانەت لەو گۆرانییانەشدا کە شاعیران ئەیانوسن ، گەر سادەییو هەست دەربڕین هەبێت . ئەبینین کە زوو بلاوئەبنەوە . چونکـــە سادەییەکەو ئەو هەستەی کە دەربڕراوە ، لە دەروونی خەلکدان .

هەموو نەتەوەیەك گۆرانیی خۆی هەیەو گـەل لە ڕاستییا خۆی خولقێنەری ، بلیمەتی ، بەشی زۆری گۆرانییـە . گۆرانی لە شێوەی جیـاوازدا لای زۆر گەلانی جیهـــان بلاوە . گۆرانی ئاوێنەی گیانی میللەتو گەنجو بیرو ئامانجییەتی . هەمیشە بـە قوولیی هەستو عاتیفەو لیریك ، خۆی لە بەشی تری بەرهـــەمی ئەدەبی جیائەکاتەوەو تەنیا ئاوێنەی هەستی تایبەتیی دانەرەکـــەی نییە ، بەلکو هەستی فراوانترین کۆمەلی خەلك دەرئەبڕێ .

لە رووی سوژێت (موضوع ، باس)ەوە چـەند ڕەگەزێکی تایبەتی ئەبێتە خاسیەتی گۆرانیی ناوخەلكو بەرهـــەمی خەلك . بەلام سوژێت لەم گۆرانییانەدا هەمیشە سادەیـــەو ئالۆز نییەو باسی عاتیفەو هەستەو بە زمانێکی سادەش نووسراوە ، بـەلام زۆر ناسکەو ئێجگار جوانو پڕ وێنەیەو ئەبێتە نمـــوونەی جوانی . گۆرانی ، لە ناو ژانرەکانی ئەدەبی فۆلکلۆردا جێگـەیەکی گرنگی هەیە . هاوشانی ئادەمیزادەو لە بێشکەوە تا ژێرخاك ، هـــاوڕێی ژیانییەتی . هاوبەشی ئیشکردنی ئادەمیزادە ، شیرینکەری جەژنو شاییە ، وەك تنۆکی شادی ، لە کاتی حەســـانەوەدا ، زاخاوی مێشك ئەداتەوە ، گۆرانی هاودەمی ئافرەتانو شـــایی ناوخێزانو جوانیی بەیانو خۆرئاواو ئێوارانە .

خاسیەتی گۆرانیی ناو میللەت ، لە ڕووی باسەوە ئەوەیە کە لە شتی جیاجیا ئەدوێو پڕە لە هەستو نەستو خـواستی قوولو دەولەمەند ، لەو گۆرانییانەدا هەلچوونی ئازایانەو ســـۆزی دل ئەبیسترێ ، بەلام لە هەموو جارو حالێکدا بنەڕەتی جەوهەریی ئەم

گۆرانی‌یانە دەربڕینی هێزو تواناو خۆشی‌ی ژیانە •

لە سەدەی پێشوودا ، ئوسپێنسکی نووسیوی‌یە : « ماتەم ، خواست ، سۆز ، سەرما ، برسێتی ، فرمێسك ، بەدی ، تەم ، ئەمانە دێن‌و دەچن ، بەڵام ئەوەتا ئەو بەرهەمە ڕەنگینە ، نەمرە ، ئەو دەنگە نەگۆڕراوانە ، هەر لە جێی خۆیانن ، ئەمانە ناگۆڕێن ، وەك دەنگی بولبول ، گۆرانی‌ی خەڵکیش تەنیا لەو هێزانەی ژیان ئەدوێن کە ناکوژێنەوە ، کۆتایی‌یان نایەت ، هەر ئەوە ئەخەنەوەیاد کە ئەبێ بە خۆشی‌و شادی بژیت ، ئەو دەنگەی کە گۆڕرانی بۆ نی‌یە ، هەمیشە هەر دەنگ‌ئەداتەوەو پیرنابێت »[٣] •

بیلینسکی‌و گۆگۆل گۆرانی‌یان بە مێژووی گەل ناوبردوە ، ناویان‌ناوە « زەنگی دەوران »و وێنەی زیندوو و دیارو ڕەنگینی ڕاستی[٤] •

مێژووی گۆرانی‌ی خەڵکی ، لە زۆر کۆنەوە دەست‌پێ‌ئەکات• ئەو مێژووە چیرۆکی ساڵانی زۆر دووری بۆ پاراستووین‌و لەو گۆرانی‌یانەدا یادی ڕووداو و باسی شەڕەکانی زوو ئەبینین • ئەو گۆرانی‌یانەی دەربارەی شەڕەکانی کۆنن ، زۆرتر ڕاستەو راست پێوەندی‌یان بە ڕووداوی مێژوویی‌یەوە هەیە • بەڵام لەگەڵ بەرەوپێش هاتنی مێژوودا ئەبینین ، کە کەرەسەی گۆرانی ئەگۆڕرێ • لە ئەوروپادا هەر لەگەڵ پەیدابوون‌و پەرەسەندنی پیشەسازیدا ، ئەبینین لە پاڵ یا لە جێگەی ئەو گۆرانی‌ی شوان‌و درووێنەیەی جاراندا ، گۆرانی‌ی کرێکارو ناو کارگە پەیدابوو • لە سەرەتادا ئەم گۆرانی‌یانە هێشتا هەر ڕەگەزو وێنەی لادێ‌و ناو جوتیاری هەر تێدابوو ، چونکە ئەو کرێکارانەی لە سەرەتای پیشەسازی‌یەوە ڕوویان کردبووە کارگەوشار ، لە دێهاتەوە هاتبوون ، بەڵام وردە وردە ڕوخساری ئەم گۆرانی‌یانە گۆڕرا •

وەك ووتمان ، گۆرانی شێوەیەکی کۆنی فۆلکلۆرە ، بەڵام

لەگەڵ پەیدابوونی نووسین‌و خوێندەواریدا ، لەناو زۆر میللـەتدا ، وردە وردە گۆرانیی نووسراو پەیدائەبێت ، کە دانەرەکەی دیارە. ئەم گۆرانی‌یانەش لە زۆر خاسیەتدا ، لە ڕووی فۆرم‌و ناوەڕۆکەوە لە گۆرانیی خەڵك زۆر جیانین . تەنیا ئەوەیە کە چاپەمـەنی ناوی خاوەنەکانیان ئەهێڵێتـــەوە . بەڵام لەم دەورەشدا گـــۆرانیی ناوخەڵك‌و فۆلکلۆری هەر ئەمێنێتەوە ، وە وا دیـارە تا زەمانێکی زۆر دووریش هەر ئەمێنێ‌و ڕەنگە نەمانی بۆ نـــەبێت . گۆرانی لەگەڵ ئیش‌کردنی ئادەمیزادا پەیدابوو ، ڕەنگە تا ئیش بمێنێ هــەر بژرنگێتەوە .

لە ئەوروپادا ، لە سەدەی نۆزدەهەمدا دەستەیەك لە شـاعیرە باشەکان ، لەسەر بنەڕەتی گـــۆرانیی خەڵکی دەستیان دایـــە گۆرانی‌نووسین . ئـــەمانە زۆرباش شارەزای فۆلکلۆرو ئـــەو گۆرانی‌یانەبوون کە بەسەر زمانی خەڵکی‌یەوەبوون .

بناغەدانەرو سەرئامەدی ئەم ژانرە ئەدەبی‌یە ، لە ســــەدەی پێشوودا ، (پوشکین)ی شاعیری ڕووسە . کە هەندێ شــیعری وای نووسیوە کە لە ژیان‌و شیعری خەڵکەوە نزیکە . هـەندێ لەم شیعرانە ، هەر لەخۆیانەوە ، وردە وردە لەناوخەڵکدا بوون بــە گۆرانی ، هەروەك کارێکی گەورەیان کردەسەر گۆرانیی خـەڵك خۆی . زۆر لە هۆنراوەکانی پوشکین خۆی ، چوونە ریزو لیستەی گۆرانیی خەڵکەوە . هەروەها لە سەدەی پێشوودا ، لێرمانتۆف‌و گەلێك شاعیری‌تر ، بـــە شیعرەکانیان ، کاریان کردۆتە ســـەر گۆرانیی خەڵك . بە تایبەتی ئەوی لەبابـــەت ژیان‌و ڕووداو و ئیش‌و کێشەی کۆمەڵایەتی‌یەوە نووسیویانە ، لەسەرخۆ چـوونەتە ناو گۆرانی‌یەکانی میللەتەوە(٥) .

لە گۆرانیی کوردیدا زۆر شەقلی گـۆرانیی ئاینی‌و ئیش‌کردن هەیە ، کــــە دیارن‌و یەکن ، بە تایبەتی بەکۆمــــەڵ ووتنی ئــــەو

گۆرانی‌یانەو پێوەندی‌یان لەگەڵ جوولانەوەدا • ســـاغ کردنەوەی ئەوەی کـــە گۆرانیی ئاینی لە کوردیـــدا کۆنترە یا گۆرانیی ئیش‌کردن ، با باوەڕێکی بەتینیشمان لـــە ڕووی فەلسەفەوە بە یەکێکیان هەبێت ، هەوڵو تەقەلاو کۆششی عیلمیی هەرئەوێ •

زانای ناسراوی کورد جەمیل بەندی ڕۆژبـــەیانی دەربارەی ناوی گۆرانیی کوردی ، ڕایەکی‌هەیە کە ئەڵێ :

« ••• ڕەنگە ناوی هەندێ لە گۆرانی‌یەکـانی کوردی زۆر کۆن‌بن ، بۆ وێنە ، (قەتار) ڕەنگە لە ووشەی (گاتا)وە گۆڕابێ ، وە لە کاتی خۆیا هەر گاتای پێ‌ووترابێ • هەروا (هۆرە) ، ڕەنگە گۆرانی‌یەکی تایبەتی بوویێـــت بۆ ستایشی (ئاهورامازدا) ••• هەروەها (کەلهوڕی) ڕەنگە (کەلە ئاهوڕایی) واتە لە گۆرانی‌یە هەلبژاردەکانی باسی ئاهوڕا بوویێت • جگـــە لەوە گۆرانیی (خورشیدی) تا ئیستا گەواهە کە لە کاتی هەلاتنی خۆرداووتراوە، بە ناوی نیازەوە ، چونکە دەبینین بەرامبـــەر بەوە ، گۆرانیی (خاوکەر)مان هەیە کە بۆ خەوهێنان ووتراوە »[٦] •

ئەم ڕا وردە ، لێ‌کۆڵینەوەو لێ‌دواندنێکی قووڵی ئـــەوێ ، زۆر بەجێ‌یە کە (قەتار) لە گاتای زەردەشتەوە یا لـــە ئاڤێستاوە هاتبێ ، بەلام دوور نی‌یە (قەتار) هەر لە ووشەی (قـــەتار)ی عەرەبی‌یەوە هاتبێ ، کە بە مانای کاروان بەکار ئەهێنرێ • بەلگـەش بۆ ئەمە ، ئەوەیە کە زۆر جار لە مەقامی قەتاردا گۆرانی‌بێژ ئـــەڵێ « قەتارێ بێنن غەمانم بارکەن » ، یا بەم مەقامـــەوە جۆرە هۆنراوێك ئەووترێ ، کە مانای ڕاستەقینە یا مەجازیی گـــەشت‌و ڕۆیشتن‌و کاروانی تیابێت • وەك ئەم دوو فەردەی مەولەوی :

ئازیز دیارەن ، وادەی ئواەەن   ئەلوەدای ئاخر ، ئەوەن نامامەن
دەولەتەکـــەی وەسڵ پا نـــە زەوالەن
جـــا ڕێو تەر دیدەن بالات مــحـــالەن[٧]

هۆرەش زۆر بەجێیە کە یەکێ بێت لە گۆرانییە تایبەتییەکانی (ئاهورنمازدا) .. یا هیچ نەبێ سەرچاوەکـــــەی یەکێك بێت لە گۆرانییە ئاینییەکان . چونکە ئەبینی ئێستاش (هۆرە) ، هـــەر تەنیا هۆرەی دەروێش لەناو کورددا لەمانە هەموو بەناوبانگترە ، وە دوور نییە (هۆرەو ئاهووراو هاوار) لە ڕووی ووشـــە یا زمانەوە ، لەیەك سەرچاوەوە هاتبن ، وە ئەم ووشەو مانایە تەواو لە ووشەیەکی زمانێکی تری هیندۆ ئۆروپییەوە نزیکە کە ئەویش ووشــــەی (هورا)ی ڕووسییە کە بە مانای هاوار یا بڵێین ــ بانگ یا هتاف ــ بەکاردێت و نزیکی ئەو مانا کوردییانەیە .

ڕۆژبەیانی ، مــــەقامی خورشیدی ــ بە مــــەقامی کاتی خۆرهەڵاتن دائەنێ ، بەڵام مەقامزانی بەناوبانگ عەلی مەردان(٨) . ئەم مەقامە بە گۆرانیی کاتی خۆرنشین **ئەزانێ** ، هــەرچۆنێك بێت هەر بەستراوە بە خۆرەوە ، جا خۆرهەڵات بێت یا خۆرنشین .

گەر لەسەر لێکدانەوەکەی ڕۆژبــــەیانی بڕۆین و گۆرانیی کوردی هەمووی بەرینەوە سەر سەرچاوەیەکی ئاینی ، ئەوا ئـــەم مەقامی (خورشیدی)یەش ئەبەینەوەسەر سەردەمێکی زۆر کۆن ، ئەیبەینەوەسەر ئەو کاتەی کە ڕۆژ جێگەو مانایەکی تایبەتیی لـــە باوەڕی کورددا هەبووە . بەڵام ئەتوانین هـــــەڵهاتن و ئاوابوونی ڕۆژیش بە ئیش کردنەوە ببەستین . هەروەك ئـــەتوانین (هۆرە)ش بکەین بە هاواری کاتی ئیش کردن . مەقامی (خاوکەر)یش دیسان ئەبرێتەوە سەر هەردوو سەرچاوەکەی گۆرانێ .

فۆرم و ناوەڕۆکی گۆرانیی کوردی : لە ڕووی ئەدەبیاتـــەوە (موسیقا نا) ئەتوانین گۆرانیی فۆلکلۆر بە جۆرە شتێکی جیـــا لە بەیت و داستان دابنێین .

گۆرانی بریتییە لە تاقە دێڕێك ــ یا بەیتێك هۆنراو ــ واتـە

هەر بەیتە هۆنراوە لە گۆرانی‌یەکدا ، تابلۆیەکی جیاوازەو مانایەکی تەواوی خۆی هەیەو بە بەیتی دووەمی گۆرانی‌یەکەوە نەبەستراوە وەك ئەڵێ :

ئەترسم بمرم تۆ نەبینمەوە   بە جوانەمەرگی سەربنێمەوە(٩)

هەروەها هەندێجار گۆرانی یا تاقەی هۆنراو لە گۆرانی‌دا بریتی‌یە لە سێ نیو دێڕی ، وەك ئەڵێ :

چەند خۆشە بەزمی ئێواران   گاڵتەو سوحبەت لەگەڵ یاران
لەناو باغچەکەی هەزاران(١٠)

هەندێجار گۆرانی بە دوو بەیت تەواوئەبێ . ئیتر یا لە شێوەی چوارخشتەکی‌دا ، واتە بەیتی یەکەمو دووەمو چوارەم قافیەیان لەیەك ئەچێت‌و دێڕی سێیەمی سەربەستە ، وەك ئەڵێ :

هەنار هەنار هەنارە   دەردو دەرمانم یارە
ئەم جەژنەم بەبێ‌تۆکرد   تاڵە وەك ژەهری مارە(١١)

یاخود چوارخشتەکی نی‌یە ، لە رووی قافیەوە دوو بەیتی جیاوازە بەڵام بەیەکتر مانایان تەواو نابێت ــ وەك ئەڵێ :

نامە ئەنووسم بە خوێنی دڵم   ئەیدەم بە شەماڵ بیبا بۆ گوڵم
نایدەم بە شەماڵ پێچوپەنایە   بۆ خۆم بۆی دەبەم داخم لەدڵایە(١٢)

ئەو باسانەی تا ئێستا لەسەر فۆلکلۆری کوردی نووسراون ، گۆرانی‌ی بۆنە (مناسبات)و ئیش‌کردنیان باش لەیەك جیاکردۆتەوە وەك : گۆرانی شوان ، گۆرانی‌ی جوتیار (بە هەموو چەشنی‌یەوە) کە لە خۆیدا ــ بە ووشەو زمانی گۆرانی‌یەوە کەرەسەیەکی باشە بۆ ساغ‌کردنەوەی سەرەتای دەست بە کشتو کاڵ‌کردن لە کوردستانا .

هەروەها گۆرانی‌ی شایی‌و هەڵپەڕکێ‌و ئێشك‌گرتنی منداڵ هەیە . گۆرانی‌ی دیلانێ‌و یاری‌کردنی منداڵیش ئەچێتە سەرئەمیان . هەروەك گەلێ چەشنی‌تریش هەیە ، هەندێکیان ئەچنەوە سەر گۆرانی‌ی ئیش‌کردن ، نەك (بۆنە) ، وەك گۆرانی ئافرەتان لەکاتی ئیشدا (کوڵ‌کێشانو مانگادۆشین‌و مەشکەژەنن) ، کە ئەمیش

کەرەسەیەکی باشە بۆ لێکۆلینەوەی ئەوەی کە ئافرەتی کورد ئەی دەستی داوەتە ئیش کردن ، یا لە کۆمەلی کوردەواریدا کەی دەوری دەسەلاتداریو سەرەنج خێلێی ئافرەت بووە[١٣] .

گۆرانیی کوردی هەرچەندە سادەیەو ووشەکانی تەواو لەقسەی سادەی ناو خەلکەوە وەرگیراوە . بەلام لە ڕووی جوانی کاریو رازاندنەوەو بەلاغەتەوە ، پڕە لە (تەشبیە)ی جوان جوان کە لە ئەدەبی کلاسیکیی سەدەی نۆزدەیەممانددا ڕێکخراو تری ئەبینین . وێنەی بالا بە « شمشالو چنارو لاولاو » تەشبیەئەکرێ ، دان بە مرواری ، قژ بە تاریکیی شەو ، برۆ و برژانگ بە تیرو کەوان .

گۆرانیی فۆلکلۆری کوردی وێنەیەکی سروشتی وولاتەکەشمانمان پیشانئەدات . خورەی ئاو ، چڕی دارستان ، بارانی بەهار . کانیو ئاو و ڕوبارو سەرچاوە ، کێوەبەرزەکانو ناوی ئەم کێو و ئەو کێو . گولی کێوی : بەرەزا ، داربەڕوو ، ڕەشەرێحانە ، گولی هەنار ، دارەبەنو جۆر جۆر دیمەنیتری سروشتی وولات لە گۆرانیی کوردیدا ئەچریکێننو سەرهەلئەدەنو خۆیان ئەنوێنن :

ئەم بەرم شاخە ، ئەوبەرم شاخە

کراست بۆ ئەکەمە لە گولی ئەوباخە[١٤]

گۆرانیی کوردی گەنجینەیەکی شوێنەوارو شوێنهەواری عەشقو عاشقانە . زیندوکەرەوەو ناوهێلەرەوەی گوندو شارو شوێنانی وولاتە لە هەموو گۆرانییەکدا ناوی چەند جێگەو شوێنێك جێگیر ئەکرێت . هەر لە « پێستوون »ی مەنزلگای فەرهادەوە تا زرێباری لەگۆمدا نقوم بوو ، تا کانیسانان لە مەلبەندی ئەردەلانو مەریوانەوە تا قەلاچوالانی قەلای سەختی بابان . ئەمانە هەموو لە گۆرانیی کوردیدا شریتو وێنەیەك ئەخەنە بەرچاو و دیمەنێکی ڕابووردوو ئەگیرنەوە ، هەر شارە ، یا گوندە ، لە هەر گۆرانییەدا نیشانەی شتێکە . با سەیرێکی ئەم دوو بەیتە بکەین ،

که دیمه‌نێکی ڕابوردوو ، سه‌ربه‌خۆیی ، شارستانێتی‌ی کۆن ئه‌گێڕێته‌وه .

ساڵێ بەو ئەیام زرێبار شار بوو
سێ‌سەد دەروازەو چوارسەد منار بوو
زرێبار چێ لە کانی‌سانان
کوا خان ئەحمەو خان ، باشی کول‌خانان(١٥)

له شوێنی‌تردا ئه‌بینین ، شاره‌زوور بێت ، یا سه‌قز ، یا بانه ، یا عه‌بابه‌یلێ‌و پێنجوین بێت ، ئه‌وه به‌ندێکی دڵداری ئه‌گێڕنه‌وه .

دەشتی مەریوان کاکی بە کای
دوور لە باڵاکەت ویران‌بێ خاکی(١٦)

له شوێنێکی‌تردا ئه‌و مه‌ڵبه‌ندی خۆشه‌ویستی‌و ئه‌ڤینه ئه‌بێته‌وه نیشتمانه خۆشه‌ویسته‌که‌و له قووڵایی دڵێکی سافی بێ گه‌رده‌وه خۆشه‌ویستی‌ی به‌رامبه‌ر ده‌رئه‌بڕێ :

خۆشە سلیمانی خاکی دڵگیرە
ئەوی لێ‌ی دووربێ حەوت ساڵ یەخسیرە(١٧)

یاخود ئه‌ڵێ :

تۆ لە سلیمانی بە کراسی حەوت ڕەنگ
منیش لە تاران غەریبو دڵتەنگ(١٨)

جوانترین‌و به‌سۆزترین وێنه‌ی خۆشه‌ویستی‌ی نیشتمان له‌و گۆرانی‌یه کوردی‌یانه‌دایه که باسی غه‌ریبی ئه‌کات ، نزیکه‌ی هه‌زارو چوارسه‌د ساڵه هه‌موو موسوڵمانێك فه‌رمووده‌ی پێغه‌مبه‌ر ئه‌گێڕێته‌وه که خۆشه‌ویستی‌ی نیشتمان له ئیمانه‌وه‌یه ، به‌ڵام هه‌ر به ووشه‌ی ساده‌و ساکاری کوردی ئه‌و مانایه له گۆرانی‌ی کوردی‌یا ئه‌بینین ، که زۆر به قووڵی ئه‌ڵێ :

هەرکەس کە بیوشەت غەریبی خاسە
ئەویش لە جوملەی خودا نەشوناسە(١٩)

واته : خۆشه‌ویستی‌ی نیشتمان‌و باوه‌ڕو خواپه‌رستی ، هه‌مووی له‌لای ئه‌و کورده خواپه‌رسته ساده‌یه ، چه‌ند ووشه‌یه‌کن له قووڵایی

دڵو هەستو مێشکدا بەرامبەر بە یەك ئەوەستن .

گۆرانیی غەریبیو دووری نیشتمان گەلێك تابلۆ و وێنەی قووڵی تیایە ، تەواو دیمەنی فراوانی هەستی ئادەمیزادو مرۆڤایەتی دێنێتە بەرچاو ، وەك لەم دێرەدا ئەبیینین کە ئەڵێ :

ئەترسم بمرم لەم دوور وولاتە
دڵ پڕ لە خۆزگەو ئاخو ئاواتە(۲۰)

واتە ئادەمیزاد ، هەستی ، خواستو ئاواتی دەروونی ، هیوای ڕوناکی دواڕۆژی ، هەموو لە غەریبیدا ئەمرێ .

غەریبی شاران هەر بۆ من خاسە
کراسم غەمە ، بەرگم پەلاسە(۲۱)

نیشتمان پەروەر لە غەریبیدا هیچ جوانیو خۆشییەك بەدی ناکات ، نە لە دەروونداو نە لە ڕوخساردا .

غەریبی شاران بەچییا دیارە
ڕەنگییان زەردەو لێویان بەبارە(۲۲)

گۆرانیی کوردی لەپاڵ ئەم دیمەنانەدا کەرەسەیەکی جوانو باشە بۆ لێکۆڵینەوەی ژیانی کۆمەلایەتیی کورد ، پێوەندیی ناوخێزان ، بەرەوپێشچوونو گۆڕانی ڕەوشتو خوو ، کچ بەشوودان . لێکۆڵینەوەی ئەمانە بەپێی ساغ کردنەوەی کاتو شوێنی گۆرانییەکەو بە پێی زاراوەو چەشنی زمانەکەی ئەبێ :

خوای بانی سەر زۆردار بکەی کوێر
دۆستم ناشی بی بردنی وە زۆر(۲۳)

یاخود ئەڵێ :

ئەگەر نەبوایە بە لۆمەی وولات
کەپریکم دەبەست شەو و ڕۆژ لەلات(۲٤)

هەروەك گۆرانیی کوردی کەرەسەش ئەدات بە دەستەوە بۆ ساغ کردنەوەی لێکۆڵینەوەی هەندێشت کە خۆیان لە خۆیاندا فۆلکلۆرنو دیمەنی ژیانی کۆمەلایەتیش لە پلەیەکی ژیاندا دەرئەخەن . بۆ نموونە ئەتوانین بە دوای باسی (گۆزە) و (ڕێگەکانی)و

(گلێنه)و (چیغ)و (کاسەو کەوچك)دا بگەڕێین لەم گۆرانییانەدا ٠
هەروەها گۆرانیی کوردی وەك هەندێ لە داستان و بەیتەکـان دیمەنی جل وبەرگی (سەردەم)ی خوێ نەخشـــــەئەکێشن ٠ باسی (شەدە)و (کڵاو)و (پشتێن و دەسماڵ و ڕانکوچۆغەو ستارخانی و مرادخانی و شاڵ وشەپك) لە گۆرانیی کوردیدا ئێستا دیمـــەنێك ئەهێنێتە بەرچاو کە هێشتا هەر ماوەو لەبەرچاوماندایە ، بەڵام ڕۆژێك ئەبێ لە ڕێگەی فۆلکلۆرەوە بە دوایانا بگەڕێن و نەخشـــەیان بۆ بکێشـــن ٠

گۆرانیی کوردی خۆی وێنەو ئاوێنەی هەست و عاتیفەیـــەو چونکە شێوەی دەربڕینی ئەم هەستـــەش سادەو بێ پێـــچ و پەناو ڕاستەوخۆیە ، بۆیە لە گۆرانیی دڵداری و عەشق و ئـەڤینی کوردی یا ڕاست گۆیی و وێنەی ڕاستی بەدی ئەکەین ٠ بەڵکو وێنەیەکی قووڵی لە دەروونی سووتاو و بەسۆزو پاك و دڵسۆزەوە هەڵقوڵاو ئەبینین ، گەر بمانەوێ بە قووڵی لەم باسە بدوێین ، تاقە دێڕێکی فۆلکلۆری کوردی هەیە ، کە لە قووڵیی عاتیفەو ڕاستگۆیی وێنەدا ساکارە ، بـەڵام زۆر ڕەنگین وەك تابلۆیەکی لەشدار دێتە پێش چاوو ئەبێتە بەڵگەی قسە :

بنووســـن لەســـەر کێلی مــــەزارم
شەهیدی عـــەشقم مــــەدەن ئازارم (٢٥)

ڕەنگە ئەمە لووتکەی هەست و عاتیفەو خۆبەخت کردن بێت لـــە پێناوی خۆشەویستیدا ، بەڵام لەم وێنەیە لە گۆرانیی کوردیدا زۆرە:

خۆزگەم لەم دنیـــا تۆیان بایـــە پێـــم
چش ! با لەو دنیـــا دۆزەخ بوایە جێـــم (٢٦)

ئەمەشیان شایانی لێك دانەوەو خستنە بەرچاوی هەموو سەر ، یا بە ئیستلاحی تازەی ئەدەب ، شایانی خستنە بـەرچاوی پانی و درێژی و بەرزیی ، تابلۆکەیە ٠ بەڵام هەر لەم بارەبەوە وێنەی تریشـــمان وا لەبەرچاو ٠ لە دیمەنی خۆبەخت کردنا ئەم دێڕە نموونەیە :

شەرتبێ لە داخت تەرکی دنیاکەم
عەسا هەڵگرم ، کەشکۆڵ پەیداکەم

لێرەشدا ، تەرکی دنیاکردن و عەساهەڵگرتن و کەشکۆڵ پەیدا کردن ، هەر یەکە دیمەن و وێنەیەکن ؛ هەر یەکە وێنەی چیرۆکێکن ، بە سادەیی بڵێین چیرۆکێکی لەیل و مەجنوون و ئەسلی و کەرەم و شیرین و فەرهادو شەم و وەلی دێوانە ئەخەنە بەرچاو • ئەم دێڕەش وێنەیەکی دڵسۆزی پیشاندانە •

ئەگەر گەرەکتە دڵەکەم دەربێنم
لە جێی حاڵو گڵ بۆتی بنێرم (٢٨)

لە لووتکەی ئەم وێنەو تابلۆیانەی دڵسوزی داو لە دیمەنی ڕاستگۆیی عاتیفەدا ئەم دێڕەش هەیە :

شەرت بێ گوڵی کەس نەکەم بە بۆوە
تا گوڵم بۆ دێ لە خزمەت تۆوە (٢٩)

لە دێڕێکی تری گۆرانیدا ، هەر تەنیا سۆزو عاتیفەو ئاوات و دڵسۆزی دیار نییە ، بەڵکو وێنەیەکی لەشدارو تابلۆیەك ئەبینین کە جووڵانەوەو نەوەستان و دینامیکیتییەکی زیندووی تیایەو لە پاڵ هەموو ئەوانەشدا خەیاڵێکی فراوان • ئاواتێکی تیایە کە لەوە ئەچێ نەیەتەدی ، بەڵام کۆششی مەردانەی ئادەمیزاد ئەگاتە هەمووشت دێڕەکەش ئەمەیە •

خوایە هەڵکەنی ئەو کێوە لە بن
بەڵکو دەرکەوێ نووری دیدەی من (٣٠)

ئەو سۆزو ڕاستگۆیی و وەفاداری یەی لە گۆرانیی کوردی یا بەدی ئەکرێ ، هەر بەو چەشنە لەو شین و لاوانەوەیەدا بەدی ئەکرێ کە لە سەردەمی خەڵکن و بەرهەمی ئەوانن و بەشی فۆلکلۆری کوردین :

کە من دیم خەسرەو خوێن بە بەرگەوە
ئیتر نیم وەتەنگ سزای مەرگەوە (٣١)

بەراستی ئەم دێڕەش لە خۆیدا تابلۆیەکە کە ئەڵێی پەڕی دەستی نەخشەکێشێك خستوویەتییە سەرکاغەزو بەڕەنگی سوورو چەند

ڕەنگی‌تر ، وێنەی مەرگ‌و کۆچ‌و گۆڕی تاریك‌و سزای مەرگ‌و وەفاداریی زیندوانی خستۆتە بەرچاو . هەر لەم بارەیەوە با سەیرێکی ئەم دێڕەش بکەین .

ئەوەندەم داخ خوارد داخ دڵی بردم
چوومە شەرای مەرگ عەجەب نەمردم[٣٢]

گەڕشین‌و لاوانەوە تابلۆی غەم‌و ناخۆشی بخەنە بەرچاو ، ئەوا (لایلایەی) کوردی جاروبار تابلۆی غەم‌و ئازاری باو و باپیر پیشان ئەدەن‌و لە دواییشدا ئاوات‌و ئازایی‌و وێنەی هیمەت‌دانەبەرە .

گەر غەم‌و ئازار وێنەی بەشی زۆری ئەم جۆرانەی گۆرانی بێت ، ئەوا هەر لەوێدا دیمەنی ئیش‌کردن‌و ڕەنج‌دان‌و زەحمەت کێشانیش دیارە ، هێزی بازو و ئارەقی ناوچەوان‌و نانی‌حەلال لەناو دێڕی ئەم گۆرانی‌یانەدا بریسکەیان دێت ، بەڵام ئەمانە بێ‌وێنەی سەختیی ژیان‌و ئیش‌و ئازار و ئەو زام‌و برینانە نابن کە لە سەدان ساڵی کێشەدا لە پێناوی ژیاندا ، لە کۆڕی ئارەق‌ڕشتنا ، لە مەیدانی کۆست‌کەوتن‌و جگەرسووتانا ئەمێنێتەوە ، ئەمانە جێگەیان بە جۆرێك بۆ خۆیان کردۆتەوە کە لە قووڵایی دڵەوە دێنە سەر زمان‌و ئەبن بە گۆرانی :

خەم تۆ برامی ، خەم تۆ برامی
خەم کاروان‌سەرای شەو مەنزڵگامی[٣٣]

یا ئەڵێ :

خەم‌بوو بە نانم ، خەم‌بوو بە بەرگم
خەم کاروان‌سەرای شەو مەنزڵگامی[٣٤]

لە لووتکەی بەلاغەتی ئەم جۆرە بیرەدا ، لە وێنەیەکی سادە ، بەڵام قووڵدا ، ئەم دێڕەش ئەبینین :

ئەو کێوەی دیارە تەمی لە بنە
ئەوە تەم نی‌یە هەناسەی منە[٣٥]

گۆرانی (لیریك)ی کوردی ، هەمووی پارچەو دیمەن‌و وێنەی ڕەنگین‌و نەخشەو تابلۆی تازەو ڕەنگاوڕەنگ‌و تەڕو پاراوە . هەر

دێره بە جۆرێك هەست و عاتیفە دەرئەبڕێ ، جۆرە ئاواتێك ، جۆرێك لە دەرخستنی لەسەرپەیسان‌سووری و دلسۆزی و ڕاستگۆیی • گەر لە جیهانی ئەمڕۆی ڕەخنەی ئەدەبا ، لێك‌دانەوەو شیکردنەوەی قەسیدەو پارچە هۆنراو باسێكی تایبەتی‌بێت ، ڕەنگە هەر دێرە لەمانە، یا ساكارو سادەش‌بێت ، لە خۆیدا تاقە یەكی هۆنراو بێت گەر قەسیدەیەكی تازە كۆمەلە تابلۆیەك بێت ، ئەوا لە هەر دێڕێكی گۆرانی‌ی كوردی‌دا تابلۆیەكی تایبەتی ئەبینین و ئەمەش دەولەمەندی و قوولی و بایەخی گەورەی ئەم بەشەی ئەدەبی فۆلكلۆرمان و گەنجینەی نەتەوەیی‌مان دەرئەخات •

---

(۱) هەرچەندە كە لە مەیدانی فەلسەفەدا هیچ جۆرە بی‌تەرەفی و ماناوەندی‌یەك ناگونجی و بی‌ئەوەی لەو ڕێچكەیەی فەلسەفەش لابدەین كە باوەڕمان پی‌هەیە : نابی لێكدانەوەی مێژوو و ژیانی كۆمەلایەتی و ئەدەبیاتی هیچ نەتەوەیەك بە ووشكی لێك‌بدەینەوە • یا نابی تەجروبەی گەلانی‌تر لە مەیدانی لێكۆلینەوەدا بە تەرازوویەكی بی‌غەش بزانین بۆ تەجروبەو ژیانی خۆمان • ئەبی بۆ لی‌كۆلینەوەی مێژوو و ژیانی كۆمەلایەتی و ئەدەبیاتی خۆمان ، تەجروبەو جۆری لێكدانەوەی خەلكی بگرینە بەرچاو و لەو تەجروبەیەو لە بەرهەمو زادەی‌بیرو تێبینی ژیانی خۆمان جۆرە تەرازاوویەكی تازە بهێنینەكایەوە • كە نە تەواو لەوەی گەلانی‌تر بچێت و نە لەویش دووربێت •

(٢) « سەرەتايەكى ئەدەبياتناسى » . ل ٢٦٤

(٣) گ . نوسپێنسكى . گۆرانىی میللەت . گۆڤارى « رووسكییيە ڤیدمـــــەستى - دیبەىروزسى » ، ١٨٨٩ ، ژمارە ١١٠

(٤) سەرەتايەكى ئەدەبياتناسى . ل ٢٦٥ .

(٥) بڕ لە | بەسەكى تەماشاى « سەرەتايەكى ئەدەبياتناسى » كراوە .

(٦) محمد ئیسمیل بەهدى پوۆبەيانى ، نامەيەكى تايبەتى بۆ نووسەر، ١٨-٦-١٩٦٨ نێران

(٧) ديوانى مەولەوى ، كۆكردنەوەى مەلا عبدالكريمى مدرس ، بەغدا ، ١٩٦١ ل ٥

(٨) بۆ ئەم مەبەسە بە درێژى لەگەڵ ئەم مامۆستايەى مەقامى كورديدا دواوم .

(٩) دكتر محمد مكرى : گورانىو ترانه هاى كردى . تهران ١٣٢٩ ص ١١٤ .

(١٠) موكرى . ل ، ١٣٥

(١١) دەستنووس

(١٢) دەستنووس

(١٣) بۆ ئەوەى زياتر لە دابەشكردنى گۆرانىی بۆنەكانى كوردان بنەبت تەماشـــــاى كتێبى « سەرنجێك لە دەروازەى فۆلكلۆرى كـــوردەوە » و ژمارەكانى گۆڤارى شەفەقو بليسەو ڕۆژى نوى بكە .

(١٤) دەستنووس .

(١٥) موكرى ل ٩٩

(١٦) دەستنووس .

(١٧) موكرى . ل ، ٩٩

(١٨) موكرى . ل ، ١٢ .

(١٩) موكرى . ل ، ٤٦

(٢٠) دەستنووس .

(٢١) دەستنووس

(٢٢) دەستنووس

(٢٣) موكرى . ل ، ٣

(٢٤) موكرى . ل ، ١

(٢٥) موكرى . ل ، ٩

(٢٦) دەستنووس

(٢٧) دەستنووس

(٢٨) موكرى . ل ، ٨٥

(٢٩) دەستنووس

(٣٠) دەستنووس

(٣١) دەستنووس

(٣٢) دەستنووس

(٣٣) موكرى . ل ، ٤٩

(٣٤) دەستنووس

(٣٥) دەستنووس

پەندی پێشینان و قسەی نەستەق:

گەر ئەو بەشانەی فۆلکلۆری کوردی کە تا ئێستا باسمان کردوون نەختێك خرابنە پشت گوێ و کەمتەرخەمی لە کۆکردنەوەیانا بوو بێت، یا ماوەو توانای کۆکردنەوەیان نەبووبێ، ئــــەوا پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی لەوان بەختەوەرتر بوون و بــەشێکی زۆریان کۆکراونەتەوەو نووسراونەتەوەو چاپ کراون.

کۆنترین کۆمەڵەی کۆکراوە، ئــــەوەیە کە لە ساڵی ۱۹۳۳دا ئیسماعیل حــــەقی شــاوەیس بە ناوی (قســـەی پێشینان)ەوە کۆی کردۆتەوە[1]، لەوێدا (٦٠٣) پەندی پێشینانی نووسیوەتەوەو لەسەر بناغەی پەندی (سیاسی، ئەدەبی، ئیجتمــاعی، ئیقتیسادی، کۆمیك ــ گاڵتە) دابەش کراوە. شاوەیس سەرەتایــەکی بچووکی بۆ ئەم کتێبەی نووسیوەو لە کۆتاییشدا بــە دوو لاپەڕە، لــە تەنگوچەڵەمەی کوردی نووسین دواوە، لەو پێشەکی یەداو لــەو دوو لاپەڕەیەشدا گەلێك بیری وورد بەدی ئەکەین کە بۆ ئەو ڕۆژە تــەواو تازەبوون و ڕۆڵێکی بیروناکی ی پێشڕەویان داوە بە خــاوەنەکەی. هەر وەك ڕووکردنە پەندی پێشینان و قسەی خەڵك، ئا لەو ســاڵانەدا بەڵگەی باوەڕێکی بــە تینن بە نەتــەوەی کوردو بە خــەڵکی زەحمەتکێش. دوا بەدوای ئەو مەعرووف جیاووك لــە ساڵی ۱۹۳۸دا بە ناوی (هەزار بێژو پەند)ەوە[2]، هەزار پەندی پێشینانی کوردیی لەسەر پەیرەوی تیپی هیجا کۆکردۆتەوەو لە چاپی داون. لــە گۆڤاری گەلاوێژ یشدا گەلێك بــەندی پێشینان و قسەی نەســتەقی کوردی چاپ کراون. بەڵام لەمانە هەموو فراوانترو کۆکترو هەمــەڕەنگتر، کۆمەڵەکەی شێخ محەمەدی خاڵە[3]، هەرچەندە ئەمیش هەر بە پێی تیپی ئەبجەد ڕیز کراوەو دابەش کراوە، بەڵام لــە فراوانیدا پێــش کۆمەڵەکانی تر ئەکەوێت.

به شێوەی کرمانجیی ژووروش گەلێك کتێبی پەندیپێشینان چاپ کراوە • لەوانە کۆمەڵەکەی جگەرخوێنی شاعیرە کە لە ساڵی ١٩٥٧دا لە شام چاپی کردوە[٤] ، هەروەها لە حەڵەبیش ئەفسەری تەقاویت « جەمیل کەنە » کۆمەڵێك پەندی کوردیی بە وەرگێڕانی عەرەبییەوە چاپ کردوە[٥] • هەروەك زاناو فۆلکلۆرناسە کوردەکانی وولاتی سۆڤێتیش گەلێك بە پەندیپێشینانەوە خەریك بوون • لەمانە : دوکتۆر حاجیجوندیو جاسمی جەلیل بە جیا پەندیپێشینانیان چاپ کردوە ، هەر وەك دوکتۆر قەناتی کوردۆو دوکتۆر مارگرێت ڕۆدینکۆ کۆمەڵەیەك پەندیپێشینانی کوردییان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی رووسی •

پەندی پێشینان چییە ؟

پەندیپێشینان بریتییە لە بەرهەمێکی زۆر کۆنی خەڵك • ئەم پەندە هەمیشە لەلای گەلانی سەرەتاییو سادە فەلسەفەی ڕاستەقینەو لەکاری ڕەوشتوخووە ، هەموو ڕاستییەك ، هەموو ڕووداوێکی ژیانی ئادەمیزاد ، هەموو کردارێك ، چاك یا خراپ ، هەموو گەیشتنە ئەنجامێك کە میللەت گەیشتبێتێ ، دەربارەی هەرچییەك بێت ئەچێتە تەرازووی پەندیپێشینانەوە •

پیاوانی دنیادیدە ، بە پەندیپێشینان ، لاوانو نەوەی تازە فێری ڕەوشتو خووئەکەن • خراپەو کەموکووڕیی پێچارئەکەن • لە کاتی ناخۆشیو ماتەمدا پەنا ئەبەنە بەر ئەم پەندانە ، پەندی واش هەیە لە وێنەی گاڵتەپێکردنو گاڵتەکردندانو خەڵکی بۆ خەم ڕەواندنەوە ئەیگێڕنەوە • پەندیپێشینان لە خۆیدا ئەنجامێکە کە ژیریی گەل لەسەر بناغەی دنیادیدەییو تەجروبەیەکی دەوڵەمەند گەیشتوویەتێ •

پەندی پێشینان لە ناوەڕۆکدا لە قسەی نەستەقەوە نزیکە ، بەلآم هیچیان ناتوانن جێگەی ئەویتریان بگرنەوە •

قسەی نەستەق کەمتر مەبەس ئەدات بەدەستەوە ، واتە مانای زۆر ڕۆشن نی‌یەو لەقسەکە خۆیدا دەرناکەوێ ، جاری وا هەیە زۆرکەس بە تەواوی لە مانای ناگەن .

پەندی پێشینان ، یا قسەی نەستەق ، ڕستە ووتەیەکی کورتە ، مانایەکی فراوانو قووڵی تیایە . پەندی پێشینان زۆرجار ڕاستەوڕاست ئەنجامێك ئەدات بەدەستەوە وەك ئەڵێ : بەندە بێ عەیب نابێ ، یاخود، با ئاو بتبا لە پردی نامەرد مەدە . یا ئەم پەندانە یەکسەر مانا نادەن بە دەستەوەو ئەبێ لە قسەکە ووردببیتەوەو بگەیتە مەبەس ، وەك ئەڵێ ، سەرێکی هەیەو هەزار سەودا . ئاش‌هاڕ لە خەیاڵێك ، ئاشەوان لە خەیاڵێك . بە گوڵێك بەهار نایەت . کەلەشێریش نەبێت خوا ڕۆژئەکاتەوە . پەندی‌پێشینانو قسەی نەستەق ، بە زۆرتر قسەی گەلەو خاوەنەکەی دیار نی‌یە . بەڵام زۆرجار هەیە نیوە هۆنراوێك ، یا بەیتێکی تەواوی شاعیرێك ئەکەوێتە سەرزمانو ئەبێ بە پەند . بۆ نموونە ئەو نیوە دێڕەی نالی‌یە کە ئەڵێ : بێ بەرگی‌یە عیللەت کە هەتیو مەیلی هەتاوە(٦) . یا ئەو نیوە دێڕەی حەمدی کە ئەڵێ : مێشێ گەیشتە ڕووی نیگارێك لە خاڵ ئەچێ(٧) .

بەڵام ئەتوانین ئەم نیوە هۆنراوانە کە خاوەنیان دیارن ناوبنێین قسەی نەستەقو بەوە لە پەندی‌پێشینانیان جیا بکەینەوە . بەڵام لەپاڵ ئەم هۆنراوانەشدا زۆرجار ئەبێ کە پەندی پێشینان خۆی هۆنراوەو خاوەنی هۆنراوەکە دیار نی‌یە وەك :

لەشەل هەڵکەوتم خۆمدا بە کوێردا
خوا بەختی منی هەر لارو وێردا(٨)

یا ئەم دوو بەیتەی شێخی خاڵ لە سەرەتای پەندی پیشینانەکەیدا کردوویەتی بە نموونە :

ئاوی بڕوا بۆ ڕۆخانە   خوێش بیخوا نەك بێگانە(٩)

یا ئەڵێ :

بە زستانان پینـــەوپەڕۆ بە هاوینان ورد ورد بڕۆ[١٠]

زۆرجاریش هەیە پەندی‌پێشینان هۆنراو نی‌یە بەڵام دوو بەشـەو کۆتاییشیان بە « سەجع »ێکی یەك قافیە دێتەوە ، وەك ئەڵێ •

(تەمەڵ ئەڵێ هەمووی ئەخۆم ، دوایی ئەڵێ چیم کرد بە خۆم)[١١]

یاخود ئەڵێ : (ئەگەر زانیت ئەزم ، ئەگەر نــــەتزانی دزم)[١٢] •

یا ئەڵێ : (ئەگەر گۆشت گرانە ، نەخواردنی هــــەرزانە)[١٣] •

یا : (حەوتی بمرێ لە باوان ، سورمەی نابڕێ لە چاوان)[١٤] •

پەندی‌پێشینان هەروەك خۆی لە ڕیزی فۆلکلـــۆردا شتێکی تایبەتی‌یە ، هەروەها لەگـــەڵ خۆیدا بــــەشێکی تری فۆلکلۆر ئەهێنێتەکایەوە کە ئەویش کورتە چیرۆکە • چونکە هـەموو پەندێك سەرەتایەکی هەیە ، واتە ، شتێك ، قەوماوێك ، کارەســـاتێك ، ڕووداوێك ڕووی داوە ، لە ئەنجامی ئەوەدا ئەو پیاوە ژیرە ئـــەو قسەیەی کردوە کە بووە بە پەندو مەسەلو بڵاوبۆتەوەو ماوەتـەوە • نرخێکی گەورەی کۆمەڵەی (پەندی‌پێشینان)ەکەی خاڵ لەوەدایـە کە زۆر بەدوای ئەم چیرۆکانەدا گەڕاوەو زۆری پەندەکـانی بردۆتەوە سەر سەرچاوەکەی • هەرچەندە دۆزینەوەی ســـەرچاوەو چیرۆکی هەموو پەندێکی کوردی ئەرکێکی گرانە[١٥] •

پەندی‌پێشینان ــ وەك ووتمان ــ ڕەوشتو خوو سروشتو ژیری‌و دیمەنی ژیانی گەل ئەخاتە بەرچاو ، هەر لەبەر ئەمەشە کـەوا لەلای زۆر لە میللەتان پەندی هاوبەش هەیە • جاری وا هەیە پەندێك لەدەیان زمانی گەلانی ئەم سەرزەمینەدا ئـــەبینرێ وەك : (دەستی ماندوو لەسەر سکی تێرە)[١٦] • ئەم پەندە کە وێنـــەی ئیش کردنو ڕێزنانە لە ئیش ، لە پەندی پێشینانی زۆر لە گەلانی زەمیندا ئەبینرێ • ئیتر یا یەکسەر هەر لەو قالبەدا ، یا ووشەکان ئەگۆڕرێنو ماناکــە هەر خۆیەتی •

گەر بە وردی لێی بکۆڵینەوە ئەبینین بەشێکی زۆر لــە پەندەکانی گەلانی ڕۆژهەڵات هاوبەشن و لەیەک ئەچن ، ئەمەش هــەر بەوە لێک ئەدرێتەوە کەوا ژیانی ئەم گەلانە لە زۆر دیمەنیدا لەیەک ئەچێت و لە ڕووی گــۆڕران و بەرەوپێش چــوونی ژیــانی ئابووری و کۆمەڵایەتی یەوە ئەم گەلانە بە پلەو ڕژیمی لەیەکچوودا تێپەڕبوون و پیاوی ژیریان تەجروبەی لەیەکچوویان دەربارەی ژیان وەرگرتوە ، بەهەموو تاڵی و شیرینی یەکی ژیانەوە • لەم بارەیەوە نمــوونە زۆرە و ئەم باسە لە خۆیدا کەرەسەی لێکۆڵینەوەی قووڵ و گەورەیە • بەڵام ئەتوانین لە ڕیزی ئەم نموونانەدا ئەو پەندە کوردی یە ببینین کــە ئــەڵێ :

« هەموو ڕێگایەک ئەچێتەوە سەربانە »(١٧) • ئەمە تەواو لــە پەندێک ئەچێت کــە لە زۆر زمانی ئەوروپادا هــەیەو شاعیرێکی عەرەبیش کردوویە بە نیوە هۆنراوەیێک کە ئەڵێ : « کل الطرق الیك یا روما تعود » واتە • ئەی شاری ڕۆما ، هەموو ڕێگایەک دێتــەوە سەرتۆ(١٨) • یا ئەو پەندە کوردی یەی ئەڵێ : چەمی درۆ ســەرچاوەی نزیکە ، ئایا ئەم پەندە هەر لەوە ناچێت کە بە عەرەبی و گەلێک زمانی تر هەیەو ئەڵێ « حبل الکذب قصیر » واتە ــ پەت یا گوریسی درۆکردن کورتە ؟ هەندێک لەم لەیەکچوونانە هەر لەبەر ئەو (هۆ) عیلمی یەیــە کە باسمان کردو هەندێکیان هەر وەرگێڕانن لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر لەلایەن خوێندەواری ئەو نەتەوەیەوە • ئەم باسەش ســەرچاوەیە بۆ لێکۆڵینەوەی درێژو ئەتوانرێ کتێبی گەورەی دەربارەی (بەراوردی پەندی پێشینانی کوردی لەگەڵ پەندی نەتەوەکانی تردا) لەســەر بنووسرێ •

بەڵام لێرەدا پێویستە باسی پەندی پێشینان لــە زمانی کوردی خۆیدا بکەین • چونکە شتێکی زۆر ئاسایی یە کــە لە دیالێکتــە جیاوازەکانی کوردیدا بەشی زۆری پــەندی پێشینان لەیەک بچێت و

تەنانەت هەر وەرگێڕانی یەکتر بێت لـــــە دیالێکتێکەوە بۆ ئەویتر ٠ هەندێ جار لە یەکێ لە بێچووەکانی[19] دیالێکتێکـــەوە بۆ ئەوی تر هەندێ پەندئەگۆڕرێ ، وەك بڵێین لە ڕووی زمانەوە زۆرجار پـەندێك کە ناوەڕۆكو دارشتنی یەکەو لە ناوچـــەیەکەوە بۆ ئەوی تر کــــە دیالێکتیان یەکەو لە بێچوویەکی جیان ، ئـەگۆڕرێ ٠ وەك موکریانو سلیمانیو هەولێر (سۆران) ، کەهـــەرسێلا بە کرمانجیی خواروو ئەدوێن بەلام هەر یەکە لە بێچوویەکن پەندی پێشینان ئەگۆڕێ ٠ ئـەم گۆڕرانەی پەندەکان ، هەر ئەو گۆڕرانەیە کە لە زماندا و لە قسەدا لە ناو دیالێکتەکانو بێچووەکانیانا ڕووئەدات ٠ وەك ئەوەی فـــەرمانی داهاتوو لە سلیمانی بە (ئە) دەستپێئەکات ، کەچی لە هـــەموو دیالێکتەکانی تر داو لە بێچوەکانی تری کرمانجیخوارووشدا لـــــە (سۆرانی ، موکری ، سنەیی)دا هەر (دە)یە ٠ وەك ئـەڵێن ئەڕۆم ، دەڕۆم ، ئەخۆم ــ دەخۆم ٠٠ هتد ٠ یا وەك لەیەك پــــەندا ئەبینین پەندەکە هەروەك خۆیەتی کەچی ووشەی کەڵەشێر بووە بـە کەڵەباب ، یا مریشك بووە بە مامر ٠ زۆرجاریش هەیە بە جارێك نیوەڕستێکی یا ڕستێکی پەندەکە بە جۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە ، بۆ نمـوونە ــ پەندێك هەیە ئەڵێ : (هەتا ڕێوی قـــــەواڵەی خۆی خـــوێندەوە پێستیان کرد)[20] ٠ هەر ئەمە ئـــەبێبە : (هەتا ڕیوی قەواڵـــــەی خۆی خۆێندەوە کـــەولی برا بۆ دەباغ)[21] ٠ یا لە جیاتی ئـــەوەی بڵێن پێستیان کرد ، ئەڵێن کەولیان کرد[22] ٠

پەندێکی تر هەیە ئەڵێ : (مارانگاز لە خشەی مێروو ئەترسێ)[23] ٠ (دیارە مێروو لێرەدا مێروولەیە) کەچی هەر ئەم پەندە بە جۆرێکی تر ئەگێرێتەوە کە ئەڵێ : مارانگاز لە خشەی گوریس ئەلـەرزی[24] ٠ پەندێکی تر ئەڵێ : (چاکە بکەو بیدە بە دەم ئاوەوە)[25] ٠ هـەر ئەم پەندە بەم جۆرەش ئەووترێ : « چاکە بکــــەو بە ئاوی دادە »[26] ٠ یا ئەڵێ : (زمان بوەستێ سەر زۆر ڕەحەتە)[27] ، هەر ئەم پەندە ئەبی

به : (زمان بیـەلّێ سەر ڕەحـەتـە)[٢٨] • دیارە کە ئەم جـۆرە گۆڕینانە لە ئەنجامی گێڕانەوەدا ، لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێك ، لـە پشتێکەوە بۆ پشتێك ، یا لە کەسێکەوە بۆ ئەویتردا پـەیدا ئەبن • بەلاّم ئەوەی لە جوانیی پەندی پێشینانی کوردیدا سەرنجڕائەکێشێت ئەوەیە کە زۆرجار لە یەك مانادا دوو پـەند یا زیاتر داڕێژراون کـە مەبەس هەر یەکە بەلاّم دیسەنو وێنەیان جیایە[٢٩] • بۆ نموونە پەندێك هەیە ئەلّێ : (ئاسنی سارد بە فوو نـەرم نابێ) • هەر لـەم ماناو کەرەسەیە پـەندێکیتر داڕێژراوە کـە ئەلّێ : (ئاسنی سـارد ئەکوتیت)[٣٠] • یا پەندێك هەیە ئەلّێ : بوو بە کوردەکەی لەهەردوو جەژن‌بوو • هەر لەم مانایەدا لە کەرەسەیەکی جیا پەندێکیتر داڕێژراوە کە ئەلّێ : (بۆ ڕیش چوو سمێلّی نایەبانە)[٣١] • جاریوا هـەیە مانا یەکەو کەرەسە جیایەو شێوەش جیایە • پەندێك هەیە ئەلّێ : (چـەم بێ‌چەقەڵ نابێ)[٣٢] • هەر لەم مانا قوولّەی ئەم پەندەدا ، لە شێوەیەکی ئەدەبیی ڕەنگینا پەندێك داڕێژراوە ئـەلّێ : (گوڵ بێ‌قنچـك نابێ)[٣٣] • یا ئەلّێ : (باغ بێ درك نابێ)[٣٤] •

کورد ئەلّێن : (تاریکی مانگەشەو سەر لەئێـوارە دیارە)[٣٥] • هەر لەم مانایەدا پەندێکیتر ئەلّێ : (سەرمای زستان لـە هەوەلّەوە دیارە)[٣٦] • پەندێکیتر هەیە ئەلّێ : (ڕێوی دەمی بە ترێ نـەگات ، ئەلّێ ترشە)[٣٧] • هەر ئەمە بە جۆرێکیتر ئەگێڕیتـەوە ئەلّێ : (ڕێوی دەمی نە ئەگەیشتە ترێ ئەیووت ترشە)[٣٨] •

لە پەندیپێشینانا جاری وا هەیە هەر تاقە کەرەسەو وێنـەیە بۆ دوو مانا بەکار ئەهێنرێو ماناکان زۆر لە یەك جیاوازان • ئـەم مانا جیاوازی‌یە لەیەك‌نەچوونێکی زۆر قوولّی ژیان خۆیو سروشتی شتێك لە ژیاندا ئەخەنەڕوو و کە ئەتوانین بلّێین شی‌کردنەوەی ئەو بنـەڕەتەی بیری فەلسەفەن کە ئەلّێ ، زۆر جار شتێکی پێکەوە لکاو یا پێکـەوە ژیاو لە ناو جەرگەی خۆیدا سروشتێکی لەیەك‌نەچووی هەیە • ئەمـە

لە پەندی پێشینانی کوردیدا لە وێنەی (مۆم)دا دەرئەکەوێ . لە زۆر شوێنداو لە ئەدەبیاتی کلاسیکیی زۆر نەتەوەی ڕۆژهەڵاتداو لەلای کوردیش (مۆم) وێنەی فیداکاریو سووتاندن بووە ، بۆ ئەوەی ڕێگە بۆ خەڵکیتر ڕۆشن بکاتەوە . کەچی ئەبینین لە پەندێکی کوردیدا هەر ئەو مۆم یا (شەم)ی وێنەی فیداکاری یە بۆتە نیشانەو وێنە بۆ کەسێك کە سوودی بۆ کەس وکار (لە ئاسۆی تەسکدا)و بۆ ووڵاتو نەتەوەی خۆی لە ئاسۆی فراواندا نەبێت . ئەو پەندە ئەڵێ : (وەك مۆم شەوقی بۆ بنی خۆی نی یە)[٣٩] . هەر لەم مانایەوە نزیك ، پەندێکی تر هەیە کە ئەڵێ : (وەك چرا شەوقی بۆ ژێر خۆی نی یە)[٤٠] .

زۆرجار لە پەندی پێشینانا ئەبینین لە گێڕانەوەیەکی پەندێکا ووشەیەکی کوردی بەکارئەهێنرێ ، لە گێڕانەوەیەکی تردا ووشەیەکی عەرەبی یا زمانێکی تر کە (هاوتا)و هاوماناى ووشە کوردی یەکەیە بەکاردێت . ئەمەش دیسان بە پێی شوێن وکاتو گێڕانەوەو ئەو کەسە کە ئەیگێڕێتەوە ئەگۆڕێ . بۆ نموونە پەندێك هەیە ئەڵێ : (حەیا قەترەیەکە ، تکا ، تکا)[٤١] . جا لە هەندێ گێڕانەوەدا ئەبێ بە (قەترەیەك بە ناوچەوانەوە کە تکا ، تکا)[٤٢] . بەڵام لێرەدا مەبەس لە ووشەی (حەیا)یە کە لە هەندێ گێڕانەوەدا ئەبێ بە (ناموس) کە لە ووشەی (حەیا) نزیکترە لە کوردی یەوە ، وە ووشەی (قەترە)ی عەرەبی کە لە گێڕانەوەی تردا ئەبێ بە (تنۆك) یا (دلوپ)ی[٤٣] کوردی[٤٤] . لە ڕووی تێکەڵبوونی ووشەی عەرەبی یەوە ئەم پەندانەش نموونەن : (بۆ پیاوی عاقڵ ئیشارەتێ بەسە)[٤٥] ، (قەزاو بەڵا لە ماڵی دونیا بکەوێ)[٤٦] ، (عوزر لە قەباحەت خراپترە)[٤٧] . یا ئەڵێ : (عەقڵ بەبێ جان لە عەزابە)[٤٨] . لەگەڵ ئەمەشدا پەندی پێشینانی کوردی وەك پەندی گەلانی تر نرخ وبایەخی گەورەی لە زمانەکەیدایە ، واتە نموونەیەکی جوانی کوردیی پەتی و سادەیە .

بۆ نموونە کورد ئەڵێن :
(دڵ ئاوێنەی دڵە)[٤٩] ، (مەنجەڵی مەردان بە چل ساڵ دێتە جۆش)[٥٠] . (ئەو شوێنە خۆشە کە دڵ لێی خۆشە)[٥١] ، (ساڵ بە ساڵ خۆزگەم بە پار)[٥٢] . لەم پەندانەدا وێنەیەکی جوانی زمانی کوردی ئەبینین ، تەڕی و پاراوی زمان ، سادەیی و جوانیی کوردیی پەتی . ئەو ووشانەی پەندەکەی پێ دارێژراوە لە خۆیدا کەرەسەیەکی باشە بۆ ساغ کردنەوەی کۆنی و تازەیی پەندەکە خۆی . ئەوەی کە پەندەکان خۆیان بە کوردییەکی پەتیی سادە نووسراون ، بەڵگەی کۆنیی ئەم پەندانەن . واتە پەندی کاتێکن کە کوردی ئەوەندە تێکەڵ بە زمانی بێگانە نەبووە . یا پەندی چەند جێگەو تیرەیەکن کە خەڵکەکەی کەمتر تێکەڵی گەلانی تر بووز و زمانە کوردییەکەی خۆیان بە سادەیی و پەتییەتی پاراستوە . هەندێ لەو پەندانەی ووشەی زمانی تری وەك فارسی و تورکی و عەرەبییان تێکەڵ بووە ، پەندی ئەو دەمەو ئەو شوێنانەن کە کورد لەگەڵ ئەم گەلانەدا دەستی بە تێکەڵ بوون و هاتو چۆ کردوە . ئەم ڕووداوە هەروەك ئەبێ زمانەوان ساغی بکاتەوە ، هەروەها مێژوونووسیش ئەتوانێ هەوڵی ساغ کردنەوەی بدات . بۆ نموونە لە پەندێکا ئەڵێت : (شێری میسر لە کالانا ناوەستێ)[٥٣] . جا ئەبێ مێژوونووس ئەوە ساغ بکاتەوە کە کەی کورد ناو یا دیمەنی شێری میسری بیستبێ یا دیبێ . یا ئەڵێ : (شاران لە حەسرەت بەغدا ئەگران ، بەغداش وێران بوو)[٥٤] . ئایا ئەم پەندە ئەبێ باسی کام وێران بوونی بەغدا بکات ؟ ئەوی زەمانی هۆلاکۆ یا وێران بوونێکی تر ؟ .. هەروەك هەندێ پەند هەیە ڕێکاوڕێك باسی هەندێ ناو و شار ئەکەن کە سەرچاوەزانینی خەریك بوونێکی ئەوتۆی ناوێ . وەك ئەڵێ : (نەوشیروان حاکم بێ و بەختەك وەزیر بێ ، هەزار کەلاوە بە پوولێك)[٥٥] . یا ئەڵێ : خەبەر بدەن بە یەزەنەجرت[٥٦] ، کارەکەر کارەکەری گرت[٥٧] . یا ئەڵێ : خوا لە

سولتان مەحموود گەورەترە[58] • هەر لە ڕووی زمانەوە ، زۆر جار وردەکاری یەکی جوان لە پەندی پێشینانی کوریدا ئەبینین ، بۆ نموونە ووشەی دوورو پوورو سوور لە چەند پەندێکدا • پێشینان ووتویانە: ئەوی لە تۆ دوورە ، ڕەنگی سوورە[59] • هەر ئەم دوورو سوورە لە شوێنێکی تردا بووە بە پەندێك کە ئـەڵێ : ئاگرە سووریێ لـــە خۆم دووریێ[60] ، یا ، خەتاسووریێ لە خۆمان دووریێ[61] • یا ئەم سەجعە خراوەتە مانایەکی ترەوەو بووە بە پەندێك کە ئەڵێ : چوومـــە دوور بووم بە پوور[62] • لە شوێنی تردا لە پاڵ جوانیی سەجعدا یەك بـــە دوای یەکا هاتنی ووشە ئەبینین کە لە شێوەی تاقگەدا دێنـەخواریێ ، وەك : زۆربێو بۆربێ ، بۆربێو نێربێ ، تێــــربێو تێربێ بۆ دۆم ئەبێت[63] •

ووتمان زمان لە پەندی پێشینانیدا ڕەگەزێکی بنەرەتی یەو جوانیو پوختەیی و ساکاریی زمانیش ڕوخساری دیاری ئەم زمانەیە • زۆرجار لە پاڵ جوانی ناوەڕۆکدا پەندێك وەك پەیکـــەرێکی جوان دێتـــە بەرچاو ، بۆ نموونە ــ کورد ئەڵێن : بە گوڵێك بەهار نایـەت[64] • یا ئەڵێن : بە سایەی گۆڵە گەنمێکـــەوە هەزار گوڵـــە مرۆر ئاو ئەخواتەوە[65] • یا (گوڵە جویەك ئاو ئەخواتەوە)[66] • یا پێشینان ئەڵێن : شەممە بە کەم کەس[67] • یا ئەڵێن : دیزە ڕەشەی دووکەڵ لە بن ، دەستە چەورەکەی خۆت ئەسووی لە من[68] • یا لە مـــەیدانی جوانیدا پەندی وا ئەبینین کە نرخی گەوهەرو گەوهـــەری زمان پیشان ئەدات وەك : گەوهەر لە ناو قوڕدا وون نابێت[69] • جـوانترین پەندی کوردیش ئەوانەن کــــە دەربارەی « دڵ » ووتراون ، وەك : (دڵ ئاوێنەی دڵە)[70] • (دڵ پارچە گۆشتێکە)[71] ، واتـــە « زۆر ناسکە » ، یا (ئەو شوێنە خۆشە کە دڵ لێی خۆشە)[72] • ئـــەم پەندە لە پاڵ جوانیی ووشەو زمانا پەیکەرێکی ئەوتۆیە کە ئەبزوێ ، واتە ساردو سڕ نی یەو دڵ ئەکات بە سەرچاوەی ژیانو هەستی بەرزی

ئادەمیزاد ئەکات بە سەرپشکی خۆشیو ناخۆشی لەیەك جیاکردنەوە .
لە مەیدانی زمانو جوانیی دارشتنا گەلێك پەندمان هەیە کە لووتکەی تێکەڵبوونی جوانی دیمەنو ناوەرۆکن وەك ئەڵێ : ژاڵە بۆ وا تاڵی ؟ ئەڵێ لەبەر برا مردن ، گوڵت بۆ وا جوانە ؟ ئەڵێ لەبەر دۆستو دوژمن(٧٣) . یا پێشینان ئەڵێن : ڕازت لای یەکێك دانێو پرست لای هەزار(٧٤) . یا ، لە گوڵیان پرسی زۆر گەشی ، ووتی باخەوانەکەم مەردە(٧٥) . هەندێ جار پەندێك وێنەو دیمەنو تابلۆیەك پیشان ئەدات و نەخشەیان ئەکێشیو وێنەکە ئەخاتە بزوتنەوە . وەك ئەو پەندەی ئەڵێ : (بەرماڵی بەسەر ئاوەوە ئەگەڕێ)(٧٥) . جا گەر لە مانا بگەڕێینو هەر سەیری « تابلۆ »ی خەیاڵیی بەرماڵو ڕووبارو سەر ئاوبکەین ، دیمەنێکی تەواومان دێتەبەرچاو . پەندێکی تر ئەڵێ : (سیروان لێشت نەدەم هەر ئەمبەیت ؟)(٧٦) . ئەمیش گەر ناوەڕۆك و چیرۆکەکەی لەولاوە دابنێین هەر دیمەنی سیروانو هەڵچوونو لافاو و ڕێبواری لە دوورەوەهاتوومان دێنێتە بەرچاو کە خۆی لە ئاو لابدات ، بەلام ئاوی وەك ئاگر بێئامان هەر دوای بکەوێتو بیبات ، ئەویش بەوپەری بەسزمانییەوە کزو بەڵکو بە سۆزیشەوە بڵێت : سیروان لێشت نەدەم هەر ئەمبەیت .

---

(١) قسەی‌پێشینان اسماعیل حقی شاوەیس ، بغدا ، ١٩٣٣

(٢) هەزار بێژو بەند ، دامزراوو کۆکردەوەی معروف جیاووك ، بغدا ١٩٣٨

(٣) پەندی پێشینان . شیخ محمدی خاڵ ، بغدا ، ١٩٥٧

(٤) جگەرخوین . گوتنا پێشینا ، شام ١٩٥٧

(٥) جمیل کنە . امثال کردیة . حلب ١٩٥٧

(٦) دیوانی نالی . هەولێر ، ١٩٦٢ ، ل ٧١

(٧) دیوانی ئەحمەد حەمدی بەگی ساحێبقران ، بغدا ، ١٩٥٧ . ل ٧٢

(٨) دەستنووس
(٩) خال . ل ٦ ، ١٣٠
(١٠) خال . ل ٣٦
(١١) خال . ل ٥١
(١٢) خال . ل ١٦
(١٣) دەستنووس
(١٤) خال . ل ١٧
(١٥) لەم بارەیەوە نووسەر جەمال بابانو محەمەد مەعسووم مانی هەولێکی باشیان داوە . هەرچەندە بەرهەمەکەیان لەم بارەیەوە تەنیا بە رادیۆ بلاوکراوەنەوەو هێشتا چاپ نەکراوە .
(١٦) خال . ل ١٧٣
(١٧) دەستنووس
(١٨) گەر رۆما لای گەلانی ئەوروپا جێگەی پاپا بێتو خەلکی لە ئەنجامدا رووبکەنەوە ئەوێ ، ئەبێ بۆچ لای ئێمە (بانە) هەلبژێردرا بێت . تۆ بلێی لەبەر ئەوە بێت کە سەرە ڕێگەیەکی گرنگو مەنزلگای کاروانی بازرگانی دەوریکی ژیانی کۆردەواری بووە ؟ یا هۆیەکی تر هەیە ؟ ئەمەش لە خۆیدا گەرەسەیە بۆ لێکۆلینەوەیەکی تر .
(١٩) وەك ئەزانین لە هەموو زمانێکدا چەند دیالێکتێك هەیەو هەر دیالێکتە ئەبێ بە چەند بەشێکەوە ، ئەو بەشانە شتێکن لە دیالێکت بچووکتر ، کە لە ناوچەیەکی تەسکتردا قسەی پێ ئەکرێ ، لە هەر زمانەدا شتێك بەم بەشە ئەووترێ . توفیق وەهبی ، بە کوردی ناوی ناوە « بنچووەشێوە » ، بۆ نموونە شێوەی کرمانجی خواروو گە بە هەلە سورانی پێ ئەووترێ ، ئەبێ بە چوار بنچووە دیالێکتەوە کە : (سلێمانیو سۆرانیو سنەییو موکری)ن .
« بڕوانە : توفیق وەهبی : ژمارەکانی سالی یەکەمی گۆڤاری گەلاوێژ ، بەغدا ١٩٣٩ » .
(٢٠) شایەس . ل ٤٠
(٢١) دەستنووس
(٢٢) دەستنووس
(٢٣) دەستنووس
(٢٤) خال . ل ١٤٢
(٢٥) خال . ل ٥٥
(٢٦/٢٧) خال . ل ٨٨
(٢٨) دەستنووس ١
(٢٩/٣٠) خال . ل ١٠
(٣١) خال . ل ٢٩
(٣٢) خال . ل ٥٧
(٣٣) خال . ل ١٢٤
(٣٤) دەستنووس ١
(٣٥) دەستنووس
(٣٦) خال . ل ٥٩
(٣٧) دەستنووس ١

(٣٨) خاڵ . ل ٨٥
(٣٩) دەستنووس
(٤٠) خاڵ . ل ١٦٤
(٤١) دەستنووس ١
(٤٢) دەستنووس
(٤٣) خاڵ . ل ٦٠
(٤٤) ئەم باسە سەرچاوەو کەرەسەیە بۆ وردبوونەوە لە کاتوشوێنی تێکــەڵبوونی زمانەکەمان لەگەڵ زمانیتردا و چۆن ووشەی زمانیتر ، وە بـــــە کام ڕێبازدا هاتۆتە ناو کوردییەوە .
(٤٥) خاڵ . ل ٢٩
(٤٦) دەستنووس
(٤٧) خاڵ . ل ١٠٥
(٤٨) ووشەی (جان) لێرەدا تێکـــــەڵبوونی ووشەی فارسیش لەگەڵ کوردیدا دەرئەخات .
(٤٩) خاڵ . ل ٧٢
(٥٠) خاڵ . ل ١٥٢
(٥١) دەستنووس ١
(٥٢) خاڵ . ل ٩٠
(٥٣) خاڵ . ل ١٠٤
(٥٤) خاڵ . ل ٩٩
(٥٥) خاڵ . ل ١٦١
(٥٦) یەزدەجورد مەبەسە .
(٥٧) دەستنووس ١
(٥٨) سوڵتان مەحموودی غەزنەوی .
(٥٩) خاڵ . ل ٦٣
(٦٠) خاڵ . ل ٢٣
(٦١) خاڵ . ل ١٢
(٦٢) دەستنووس ١
(٦٣) دەستنووس ١
(٦٤) خاڵ . ل ٣٧
(٦٥) خاڵ . ل ٣٦
(٦٦)،(٦٧) دەستنووس ١
(٦٨) خاڵ . ل ٢٩
(٦٩) خاڵ . ل ١٢٩
(٧٠) خاڵ . ل ٧٢
(٧١) خاڵ . ل ٧٣
(٧٢) دەستنووس ١
(٧٣) خاڵ . ل ١٧
(٧٤)،(٧٥) خاڵ . ل ١٣٧
(٧٦) خاڵ . ل ٩٨

ناوەڕۆکی پەندی پێشینانی کوردی :

ئـــەریستۆڤای ژنەنووسەری ســـۆڤیێتی ئـــەڵێ : « ژیری‌و هوشیاری‌یەکی گەورە لە حیکایەتی ناوخـــەڵك‌و پەندی پێشینان‌و قسەی‌نەستەقدا دەرئەکەوێ . لەوێدا وێنەی مێژوو ، قـــەوماو ، ڕەوشت‌و عادەتی گەلی کورد ڕوون‌ودیارە . لەمانەدا پێوەندیی کورد لەگەڵ منداڵدا ، بە تایبەتی لەگەڵ کوڕی خۆیدا ، پێوەندیی لەگـــەڵ پیاوو ژنی پیردا ، لەگەڵ خێزانی خۆیدا ، لەگـــەڵ خانەخـــوێ‌و کەیبانودا ، لەگەڵ ئافرەتدا ، لەگەڵ دۆســـــت‌و ناسیاودا ، لەگەڵ دژوسێدا بە باشی دەرئەکەوێ . کورد ئەڵێن[1] : حورمـــەتی پیران بگرە ، کـــــە پیربوویت ئەنجامی ئەبینی . هـــەروەها ئەڵێن : ژن کۆڵەکەی ماڵە . یا ، تەماشای ژن، مـــــەکە بڕوانە دایك‌و باوکی ، هەروەها ئەڵێن : ژنی شەرمن دێنێ شارێك ، پیاوی شەرمن بزێـــــك نایەنێ . یا ئەڵێن : ئەوی لە دۆستی بێ خەوش بگەڕێ ، بێ دۆســـت ئەمێنێتەوە .

لە باسی ئەفسانەی کوردیدا ووتمان : ئەفسانە بەرهـــــەمی دەوری منداڵێتی ی ئادەمیزادە ، وە بەرهەمی کاتێکە کـــــە هێشتا ئادەمیزاد کشتوکاڵی نەکردبوە پیشە بەڵکو هەندێ ئەفسانە بەرهـــــەمی پێش ئاگردۆزینەوەشە .

گەر ئەفسانە لە ڕووی ئاینەوە زۆر بیروباوەڕی تیابێت کـــــە بە تەواوی، لە ئاینی کۆنی پێش ئیسلامەوە وەرگیرابێت ، ئـــەوا پەندی پێشینان بە تەواوی شەقڵی دەوری موسوڵمان‌بوونی لەلایەکەوە تیایەو لەلایەکی‌ترەوە بە ڕۆشنی دیارە کـــــە بەرهەمی کاتی دەســـــتدانە کشت‌وکاڵ‌و پاش ئەو پلەیەی ژیانی کۆمەڵایەتی‌یە . کورد ئـــەڵێن : خاڵۆی دەسەوسان ، چخوای گەرمیان‌و چخوای کوێســـان[2] . یا : (ئەو کەسەی گیان‌ئەدا گیانیش ئەسێنی)[3] .

ئەم پەندانە بە تەواوی ئاوێنەی بڕوای ئیسلامەتییە بە خوایەکی تاق و تەنیا، کە ژیان و مردن و زیندوبوونەوە بە دەست ئەوە، وە ئەمە تەواو پێچەوانەی ئەو باوەڕەیە کە لە ئەفسانەدا دیمان، باوەڕی خوای شەڕ و خوای خێر، کە لە ئاینی کۆنی پێش ئیسلامەوە وەرگیراوە .

لەم جۆرە پەندانە زۆرن وەك : (تا نەینایە تەبـــەق نەیووت ، ئەللاهو سەدەق)[٤] ، لێرەدا مەبەسمان ووشەی ئەللاهو سەدەقە . یا کورد ئەڵێ : بانگی محەمەد بە ئاشکرا خۆشە[٥] . وە هەرچەندە ئـەم پەندە بۆ ئازایی بەکارئەهێنرێ . بەڵام زۆر دیارە کـــە لە چیرۆکە بەناوبانگەکەی عومەری کوڕی خەتابەوە وەرگیراوە[٦] .

یا کورد ئەڵێ : « سۆفیلکەی بەرماڵ بەشان، بە ڕۆژ ئەگـــەڕێ کۆڵان بە کۆڵان ، بە شەو دێتەوەو ئەڵێ ــ ئەللاهو ئیمـــان »[٧] . دیارە مەبەسیش لێرەدا هەر ووشەکەی دووایییە .

پەندێکی تر هەیە ئەڵێ : « کە ووتی تێژ تێژ »[٨] ئەمێش ئەوەیە کە کابرایەکی شارەزووری لەوێتر ئەپرسێ ، برا خـــوا چۆن ئەم دڕکانەی تێژکردووە ؟ ئەویش ئەڵێ : « برا ، کە ووتی تێژ ، تێژ » . جا ئەمە هەرچەندە لە لێکۆڵینەوەیەکی سادەوە پەیدابووە ، بـەڵام تەواو تێگەیشتنی ئەو ئایەتەی قورئانە کە ئەفەرموێ : « انما أمره اذا اراد شيئا ان يقول له كن فيكون »[٩] .

هەندێ پەند هەیە لەپەیڕەوێکی ئیسلامەوە وەرگیراوە ، یـــا دیمەنێکی ژیانی موسوڵمانی پیشانئەدەن . وەك ئەڵێ : « تا فـــەرز وەستابێ سونەت حەرامە »[١٠] . یا کورد ئەڵێن : (بوو بە بزنەکەی ئەخفەش)[١١] . چیرۆکی بزنی ئەخفەش هەرچییەك بێت هـــەیە . بەڵام ئەوە دیارە کە مەبەس لە ئەخفەش ، زانای گەورەی نـــەحوی عەرەبییە . وە ئەم پەندە تەواو پەندی کاتێکیشە کە کەلچـــەری عەرەب لەناو کورددا بڵاوبۆتـــەوەو زادەی بیری مزگـــەوتی کوردەوارییە . شایانی باسە کە ژیانی مزگەوت و جۆری خوێندن و

گوزەرانی تایبەتی‌ی مەلاو فەقێ ، پەندو قسەی‌نەستـــەقی زۆری هێناوەتە بەرهەم کە لە خانەی پەندو قسەی‌نەستەقی مزگـــەوتدا تۆمارئەکرێن •

هەر لەم بارەیەوە چەند پەندێکی تر هەیە کە ئـــەبێ لێرەدا بنووسرێ ، وەك ئەوەی ئەڵێ : « عیسا نەبوو ، مووســا بوو ، خوا خواداری خۆی هەرئەکرد »(١٢) یا وەك ئەڵێ : « کەسی بێ‌کەســان خوایە »(١٣) • ئەم دوو پەندە لەپاڵ جەوهەری قووڵێ کۆمەڵایەتیاندا ئەچنەپاڵ ئەو پەندانەی باسی تاكوتەنیایی بوونی ئەزەلی خوا ئەکەن•

وەك ووتمان ، پەندی‌پێشینان بەرهـــەمی دەوری کشتوکاڵو پاش‌ئەوەیە • بۆ بەڵگەی ئـــەم قسەیەش ئەبێ ئەوە بزانین کـــە دەست‌دانە کشتوکاڵو دەست‌دانە حەیوان‌ماڵی‌کردن ، لە ســـەرەتای پلەی کۆمەڵایەتی‌ی مێژوودا نزیکی یەکن • بۆیە بـــە زۆری باسی ماڵاتو ناوی جۆرەها ئاژەڵ ، وەك : « بزن ، مەڕ ، گـــا » ناوی « تانجی‌و سەگ‌و کەرو ئەسپ‌و ئێسترو حەیواناتی‌تر ، هـــەموو بەڵگەی ئەوەن کە ئەم پەندانە بەرهەمی ئەو پلەیەی مێـــژوون • وەهەرچەندە لە پەندی پێشینان‌دا زۆرجار ناوی حـــەیوانی ناماڵی «کێوی»و ناوی دڕندە دێت • بەڵام دیارە کە بە جۆرێك ناویان‌دێت کە دوورن لە ژیانی ڕۆژانەی خەڵکەوە ، واتە پەندی کاتێکن کـــە کورد هاتۆتە ناو خانووبەرەو گوندەوەو تەنانەت هـــەندێ شاریشی دروست‌کردوە ، بۆ نموونە ، لە پەندی‌پێشینانی کوردیدا بە زۆری باسی شێرو پڵنگ‌و ڕێوی‌و کەمتیارو ناوی هەندێ باڵنـــدەی وەك قەل‌و هەڵۆو باز ئەبینین • هەروەها لە پەندی‌پێشیناندا ناوی هەندێ گیاو گوڵە کێوی دێت ، بەڵام لەویشدا دیارە کە ئەو پـــەندانەش بەرهەمی کاتی شارستانێتی نین • دیسان باسی دیمـــەنی شوانیش ئەوە دەرئەخەن کە ئەو پەندانەی لەبەر دەستماندان پـــەندی کاتێکن کە کشتوکاڵ هـــەبووە • گوند ، دێهات ، خانووبەرە هـــەبوە ،

یا شوانیش لـــە مێژووی کۆمەڵایەتیدا تۆزێك پێش کشتوکاڵ
کەوتبێ • نموونەی ئەم قسانە لەم پـــەندانەدا ئەبینین : (دیاری
شوان یا شنگە ، یا هەڵەکۆك)(١٤) • (باران ئەبارێ ئاشی ئەگەڕێ،
باران نابارێ جووتی ئەگەڕێ)(١٥) • یا ئەڵێ : (بزن ئەجەلی هـات
نانی شوان ئەخـــوات)(١٦) • (بزن بۆ شەوێك جێی خـۆی
ئەکاتەوە)(١٧) • یا ئەڵێ : (بوو بە ئاردی ناو دڕکان)(١٨) • (بەرد
لە جێی خۆی سـەنگینە)(١٩) • یا : (تـــەور کلکی خـۆی
نابڕێتەوە)(٢٠) • هەروەها کورد ئەڵێن : (تۆ کاڵەك خۆری یـــا
پێستانڕن)(٢١) • یا ئەڵێ : « تۆبەی گورگ مەرگە »(٢٢) یا «دەوەن
بە ئاشە »(٢٣) یا «ڕێوی لە کونی خۆی هەڵگەڕێتەوە گەڕ ئەبێ»(٢٤)
یا « گورگەو لە پێستی مەڕایە »(٢٥) ، هەروەها : (لەو جێیـە ئاو
هەیە زەوی نییە ، لەو جێیە زەوی هەیە ئاو نییە)(٢٦) • یا ئەڵێ :
(مانگـــا مردو دۆ بڕا)(٢٧) • یا (ڕێوی کێ شایەتتە ؟ ووتی :
کلکم)(٢٨) • هەروەها : (شوان بە شوانی عـــەیب نییە بەنانەوە
چنینی عەیبە)(٢٩) • یا ئەڵێ : (چی بچێنیت ئەوە ئەدرویتەوە)(٣٠) •
یا لە چیرۆکێکی ژیانی دێهاتەوە پەندی : (بوو بە کوردەکەی لـــە
هەردوو جەژنان بوو)(٣١) هاتۆتە بەرهەم • هەروەها کورد ئـــەڵێ :
« ماڵێ پڕە لە ڕازیانەو بە دڵ یەشە ئەمرێ »(٣٢) • ئەم پەندە دیارە کە
بەرهەمی کاتێکە کە کورد فێری ئەوە بووە کە گیای کێوی بکـــات
بە دەرمان بۆ ئـــــەم نەخۆشیو ئەو نەخۆشی • هـــەروەها لە
پەندی پێشیناندا ئەتوانین دیـــــەنی وردە وردە بەرەوپێشچوونی
ژیانی کۆمـــەڵایەتیی لادێو لە ژیانی دێهاتـــەوە بۆ شـــارو
شارستانییەتی بەدی بکەین • وەك لە نموونەکانی لەمەوبەرا دیمان ،
چۆن باسی جەنگەڵو دارستان بوو بە باسی ئاژەڵو حەیوانی ماڵی •
باسی جووتو زەوی کێلان ، باسی ئاردو ئاشی بەدوادا هات ، کـــە
پلەیەکی تری پێش کەوتووە لە ژیانی دێهاتا • هەروەها مێژوو ئەوەی

پیشان‌داوین که له ناوجەرگەی ژیانی کشتوکاڵو دێهـــاتدا تۆوی پیشەسازی لە شێوەیەکی سادەو سەرەتایی‌دا سەرهەڵئـەداو وردە وردە پەرەئەسێنێو وەك هەموو وولاّتانی جیهان گـــەشەئەسێنێو کۆمەڵ بەرەو پیشەسازی‌ئەبات • نموونەیەکی ئەم تۆوە سادەیە لە پەندی پێشینانی کوردیدا دیارە • بۆ نموونە لە دیمـەنی « جۆلاّ »و « دەستچنین »و بارو بەرهەم ڕەوەو شارهێنانو لە ناوی « چـەك »ی کوردیدا دەرئەکەوێ •

وەك دیمان هەر دوا بە دوای کشتوکالاّو لەگەڵ دەســتدانە نانکردنا ، ئادەمیزاد پێ‌ویستی‌ی بە « ئاش » دروســـتکردنو گەنمهاڕین‌بوو ، ئەم ڕووداوە دیارە پاش دەستدانە کشـتوکاڵە • وە هەروەك ئەمە دیمەنی بەرەوپێش‌چـــوونی ژیانە ، هەروەهـــا خوری‌ڕستنو چنینو جۆلاّیی پلەیەکی‌تر لـــە پێش‌کەوتنی ژیانی ئادەمیزاد لە دێهاتاو سەرەتایەکی سادەی پیشەسازی پیشان‌ئەدەن • بەڵکو لە هەندی وولاّتا جۆلاّیی‌و ڕستنو چنین چـــەشنێکن لە « مانیفاکتورە » • لە پەندی پێشینانمانا ئەم دیمەنە ئاشکراو دیارەو بە دەیان پەند هەیە کە لـــە پاڵ مانای قووڵی کۆمـــەلاّیەتی‌یدا کەرەسەکەشی لەم هەنگاوەی ژیانەوە وەرگرتوە • بۆ نموونە کورد ئەڵێن : (ریسەکەمان بۆوە بە خوری)[٣٣] • یا : (تۆم کرد بە جۆلاّ مەکۆم بدزی)[٣٤] •

لە پەندی پێشینانمانا دیمەنی ئەو کاتەش ئەبینین کە بەرهەمی کشتوکاڵ براوەتە شارو بە شێوەی ڕیکوپێكو سەرپەرشت کراو ، لە ژێر چاودێری‌دا فرۆ شراوە • بۆیە ئەبینین لە پـــەندێکدا باسی باج‌سەندن ئـــەکرێت • کورد ئـــەڵێن : (بارت بگرەو باجت ببێنە)[٣٥] • ئەم بەرەوپێش‌چوونە لە هەندێ پەندی‌تردا دیمەنی‌تر پیشان‌ئەدەن وەك ئەڵێ : (سواڵ کیمیایە)[٣٦] - جارێ سواڵ‌کردن خۆی دیمەنی ژیانی ناوشارە • مەبەسیش بە کیمیا ، زانستی کیمیای

پێش « لافوازییه » یه کەوا مەبەسی کیمیاگەران ئەوە بووە کـــە پە نەزی هەرزان بکەن بە زێر • دیارە ئەم پەندەش نیشانەی ئەوەیە یە کورد لە کاتی‌خۆیدا ئاگاداری ئەم جۆرە کارەی زانستی کیمیابووە•

لـــە باسی « چەك »دا دیمەنێکی‌تری بەرەوپێش‌چـــوون ئەبینین • لە باسی چەکی کۆندا کورد ئـــەڵێن : (تیرێك‌و دوو نیشانە) • لە پاشـــدا « شیر »یش دێتە‌کایەوەو ئـــەڵێن : (تیرو شیر لەیەك ئەسوون)[٣٧] • لەم دواییەدا تفەنگیش دێتـــە ڕیزەوەو ئەڵێن : « تفەنگ بە تاریکی‌یەوە ئەبێت »[٣٨] •

لە باسی « پارە »دا پـــەندی‌پێشینان پەردەیـــەکی‌تری بەرەوپێش‌چوونمان پیشان‌ئەدات • لـــە زانستی « ئیکۆنۆمی ـ اقتصاد »دا پارە بە چەند پلەیەکدا ئەڕوا • یەکەمیان ئەوەیە کـــە پارە هۆی ئاڵوگۆڕە • دواشت پارە ئەبێتە هـــۆی کڕین‌و فرۆشتن وا‌تە ئەبێ بە « عملە » • لە پەندی‌پێشینانی کورددا پارە هـــەر وەك « عملە » دیارە •

تەماشاکردنێکی قووڵی پەندی کوردی

پەندی پێشینانی کوردی ـ وەك ووتمان ـ بەری تـــەجروبەو دنیادیدەیی گەلی کوردە • لە هەموو مـــــەیدانێکی ژیانا ، تاڵی‌و ترشی ، هەوڵدان‌و چەرمەسەری ، ژیری‌و وووریایی لە هـــــەموو کوچەیەکی ژیانا •

لەم پەندانەدا شەقڵی تایبەتی‌ی زوربەکەی گەلی کـــورد دیارە ، ئەوی بە ڕەنجی شان ئەژی‌و بە ئارەقی ناوچەوان نان‌پـــەیدائەکات‌و فەلسەفەی ژیانی هەوڵ‌و کۆششە ، دوژمنی ئەوەیە کە تەمەڵی‌و لـــە سای سێبەردا دانیشتن‌و لەسەر ورگی خەڵك بوونە زەڕو ببێتـــە پەیڕەوی ژیان • وێنەی ئەم فەلسەفەیە لەم پەندانەدا ئەبینین : « تێر ئاگای نی‌یە لە برسی »[٣٩] • « کردەی منـــەو بردەی تۆ »[٤٠] ، بۆ کوردی هەژار ، چ گورگ‌بێ چ‌سوار[٤١] ، یاخود کورد ئەڵێ : « بـــە

حوشتریان ووت كـــــورت بوو ، ووتی باری خـــۆم لەسەرپشتی خۆمە »[42] • هەروەها كورد ئەڵێن : « فەقیر ئەیەڵێ لە ئاش بێتەوە ، دەوڵەمەند نایەڵێ لە ساج بێتەوە »[43] • یا ئەڵێ « دنیا بەهەشتی بلحانە ، گاهێ بنو ، راهێ بخو »[44] •

یا لەم بارەیەوە بە ســووكی تەماشای پیاوی ئیش نەكـــەریان كردووەو ووتویانە : « حازرخۆری بەرسێبەرە »[45] •

كورد ئیش كردنی زۆر لا بە نرخەو بە چاوی بەڕێزیو بەرزی‌یەوە ئەڕوانێتە ئیش كردنو ئارەق ڕشتن • بۆیـــە پێشینان ئـــەڵێن : « دەستی ماندوو لەسەر زگی تێرە »[46] • یا « هەر كـــەسێك پەڕی تاوسی ئەوێ ، ئەبێ زەحمەتی سەفەری هیندستان بكێشێ»[47] •

كورد بە بەرزی‌یەوە تەماشای پیـــاوی زەحمەتكیشیان كردووەو دڵنیایی‌یان پێشانداوە كە دوارۆژ ژیان هەر بۆ ئەوە ، بۆیە ووتویانـە «سەری بێ‌رزق لە ژێر خاك دایە»[48]• یا ئەڵێ «ئەگەر جوتیار،جوتیار بێت ، لەسەر شاخی جووت دەكا)[49] ، ئەم پەندە لە پاڵ بەبەرزگرتنی ڕەنج كێشاندا بایەخدانی تەواویشە بە هیمەتی مەردانەی ئادەمیـــزادو نرخ پێدانی هونەرو پسپۆڕی‌یە • هەروەها لەم بارەیەوە كورد ئەڵێن « هەموو كەس ئانی خۆش ئەوێ ، وەك شوان نای گرێ بەســـەر دڵی‌یەوە »[50] ، دیارە نان لای شوان بۆیە خۆشەویستە چونكـــــە ڕەنجی بۆداوە • وە هەر لەم بارەیەوە ووتراوە : « گۆشـــتی لا ڕانم ئەخۆمو منەتی قەساب هەڵناگرم »[51] • یا بەو پەڕی دڵنیایی‌یەوە لـە ئەنجامی ئاسودەی ڕەنج كێشو ئەنجامی ڕەشی پیاوی زەرو سروشت ووتویانە : « ئەوی بە تەمای ماڵـــە دراوسێ بێت بێ‌شێو ســـەر ئەنێتەوە »[52] • وە ئەم پەندە مانا فراوانەكـــەی لە سنووری ڕەنج كێشان ئەچێتە دەرەوەو ئەتوانرێ لە كۆڕی ژیاندا بكرێ بە بەڵگـەی ئەوەی كە ئەبێ مرۆڤ پێش هەموو كەس ، لە كاری خۆیدا پشت بـە خۆی ببەستێ •

یا ئەڵێ « دەوڵەمەندی بە دڵە بە ماڵ نی یە ، گەورەیی بە عەقڵە ، بە ساڵ نی یە »[٥٣] . لێرەدا هەرچەندە پەسندیی دڵباشی‌و عەقڵ‌و ژیریش کراوە ، بەڵام دیارە فەلسەفەی پێشینانمان ئەوە بووە کە پارە کۆکردنەوە پیاو دەوڵەمەند ناکات ، بەڵکو دەوڵەمەندی ئەوەیە کە پیاو خاوەنی گەنجینەی دڵی باش‌و رابوردووی باش‌و خزمەتی باشی کۆمەڵ بێت . ئەو فەلسەفە قووڵەی پەندی‌پێشینان کەوا بەم جۆرە ئەڕوانێتە ڕەنج‌کێشان زۆر بە وردی‌و ژیری‌و تێ‌بینانە دوارۆژی ئەو خەڵکەش ئەبینێ کە ئەیانەوێ بەکارکردن نەخشەی دوارۆژ بکێشن . بۆیە پەندی‌پێشینان ئەڵێ : « هەر دەوەنە ئەبێ بە دار ، لە بنیا دائەنیشن فەقیرو هەژار »[٥٤] . پێشینانمان کە ئەم فەلسەفە وردەیان هەبووە بەرامبەر بە ژیان ، دیارە دوژمنی سەرسەختی زۆرداری‌و زوڵم‌کردنیش بوون . دەیان پەندی وا ئەبینین کە فەلسەفەی سەخت‌و نەلەرزیوی خەڵکە بەرامبەر بە خراپەو زوڵم‌کردن‌و ئەنجامی زۆرداریش لە پەندی پێشینانماندا هەر نەمانە . کورد ئەڵێن: « زاڵم زەواڵی بۆ ئەبێ »[٥٥] یا « سەگی هار چل شەوی عومرە »[٥٦] یا ئەڵێن : (بەبێ‌کینی زاڵم باوەڕ مەکە)[٥٧] . وە هەر لە خانەی باوەڕ بە زاڵم‌و پیاوخراپ نەکردنایە کە کورد ئەڵێ : (تۆبەی گورگ مەرگە)[٥٨] . یا ئەڵێ : « شەرعی مار بە دار »[٥٩] . یا « گورگەو لە پێستی مەڕدایە »[٦٠] . یا « زۆردار ئاوی سەرەو ژێر دەڕوا »[٦١] .

لە پەندی‌پێشینانی کوردیدا بە سووک تەماشاکردنی هەموو کردارێکی ناڕەواو ناشیرینی ناو کۆمەڵ ئەبینین . ئەو ڕەفتارانەی لە گیانی ڕاستەقینەی گەلی کوردەوە دوورن . بۆ نموونە ، کورد زۆر دوژمنی ڕژدی‌و ڕەزیلی‌یە ، بۆیە پەندی‌پێشینان ئەڵێ : (ماڵی خۆ نەخۆر بۆ چەکمەبۆر)[٦٢] . یا « ڕژدی ڕیسوایی لە دوایە »[٦٣] . هەروەک کورد دەربارەی درۆزنی ئەڵێن : (درۆزن دوژمنی خوایە)[٦٤] . یا « درۆزن هەرجارێک ناشتائەکات »[٦٥] . هەر لەسەر

ڕەفتارو ڕەوشتی ناشیرینی ناو کۆمەڵە کە کورد ئەڵێن : (ئەگەر گوڵ نەبیت ، دڕکیش مەبە)[٦٦] • یاخود : (زمان بوەستێ سەر زۆر ڕەحەتە)[٦٧] •

گەلی کورد زۆر هەقپەرست و هەق خوایە ، بۆیە لە پەندی پێشینان دا ئەڵێ : هەق ئاو ڕادەوەستێنێ[٦٨] • یا : هەق بە هەق ، نانێکی ڕەق و تەڕ • ئەم پەندەیان زۆر دیار بی یە کە لە کەیەوە هەیە • بەڵام لە ووشەی « هەق »دا کە لە « حق »ی عەرەبی یەوە وەرگیراوە ، دەرئەکەوێ کە بەلای کەمەوە پەندی پاش ئیسلام و تێکەڵاویمانە لەگەڵ عەرەبدا • هەرچەندە پەندەکە خۆی لە جەوهەردا تەواو وەرگێڕانی پەندێکی یاسا کۆنەکەی حەمورابی ی شای بابلە کە ئەڵێ : (دان بە دان و چاو بە چاو) • واتە هەقی خۆت بەسەر کەسەوە مەهێڵە •

کورد دوژمنی دووزمانی و نێوانی خەڵك تێکدان و ئاژاوە نانەوەن ، بۆیە لە پەندی پێشینانا وێنەیەکی سامناکیان بۆ خاوەنی ئەم ڕەوشتانە کێشاوەو ووتویانە : (زمان بوەستی سەر زۆر ڕەحەتە) • واتە زمان نەوەستان ، نەك تەنیا سەرێشەشی لە دوایە ، بەڵکو سەر لەناوچوونیشی لە دوایە •

کورد زۆر دوژمنی هەڵپەرستی و ڕاڕایی و ڕیاکردنن • بۆیە لە پەندی پێشینان دا وێنەیەکی کۆمیدی و پڕ لە پێکەنین بۆ پیاوی هەڵپەرست نەخشەکێشراوەو ووتویانە • (وەك پەشتەماڵی حەمام وایە ، هەر دەم بەبەر یەکێکەوەیە)[٦٩] •

هەر لەم بارەیەوە ئەتوانین بڵێین کە کورد ڕاستگۆیی یان لە قسەدا و سەرڕاستی یان لەئیش دا لا پەسندبووەو بە مایەی سەرکەوتنیان داناوە بۆیە ووتویانە : (ڕاست بەو بەلای شێرا بڕۆ)[٧٠] واتە لە هیچ کەس مەترسە • هەروەها ئەوە ئامۆژگاری یان بووە کە پیاو لەسەر ئیشی خۆی سووربێت و ووتویانە : « دڵۆپە ئاسنیش کون ئەکات »[٧١] • ئەم پەندە بەرپەچی ی ئەوانەش ئەداتەوە کە

هەولی پیاوی بچووك بەشت‌نازانن ، بەڵگەیەکیشە بۆ ئەوەی کە ئەبێ ئادەمیزاد لە هەوڵو کۆششدا بینی فراوان بێت‌و زوو وەڕس نەبێت ، وە پێشینان لەم بارەیەوە ووتویانە ؛ « کەسێ لە پرێك نابێتە کوڕێك »(٧٢) • یا ووتویانە : « لیرەش بچووکە »(٧٣) •

کورد لە پەندی‌پێشینانا گەلێك وێنـەی نیشتمانپەروەری‌و گەل‌پەروەریشی نەخشەکێشاوە • دوژمنی باوك کوشتەی کەسێکە کە پشت‌ئەکاتە گەلەکەی خۆی • لەم بارەیەوە با بڕوانینە ئەم پـەندانە : « ڕێوی لە کونی خۆی هەڵگەڕێتەوە گەڕ ئەبێ »(٧٤) • ئـەم پەندە هەر وەك وێنەی نیشتمانپەروەری‌یـە ، وێنـەی شانازیی مرۆڤی کوردیشە • بە بنچینەی هەژارو ڕەنجدەری خۆیەوە • هەروەهـا کورد ئەڵێن : « هەزار ساڵ‌بکەیت بێگانەپەرستی ، دوایی هەر ئەهێنی نشوستی »(٧٥) • یا ئەڵێن : « دار کرمی لە خۆی نەبێ هەزار سـاڵ ئـەژی »(٧٦) ، یا ئـەڵێن : « دار پوازی لە خـۆی نـەبێ ناقلیشێ »(٧٧) • هەر لە کۆڕی شانازی بە نیشتمان‌و شوێنـەواری باوك‌و باپیرەوەدا کورد ئەڵێن : « بەرد لە جێی خۆی سەنگینە »(٧٨) • واتە : کە لە ناو ووڵات‌و نەتەوەو کۆڕی خۆتا نەمایت ، ئیتر ئـەو نرخەی جارانت نامێنی • هەر ئەو وێنەی نیشتمانپەروەری‌یە وا لـە کورد ئەکات کە سەربەرزانە ئاوڕ بداتەوەو بڕوانێتـە چیاکانی دەوروپشتی‌و بڵێ : « پشتم سەفین‌بێت ، تف لە ئاسنیش ئەکەم»(٧٩) • هەر لەم مەیدانەشدا ئەڵێن :(٨٠) « ئاو ببڕێ لە ڕۆخـانە ، خۆ نابێت بە بێگانە »(٨١) •

کورد پشت‌گری پیاوەتی‌و مەردایەتی‌و چاکەکردنن • بۆیە لـە دەیان پەندا پـەسندکردنی ئەم ڕەوشتانەو بە سـووك بینینی پێچەوانەکەیان ئەبینین • کورد ئەڵێن : « ئاو بتبا لە پردی ، نامـەرد مەپەرەوە »(٨٢) • یاخود ئەڵێن : « ئەگەر گـوڵ نیت درکیش مەبە »(٨٣) • یا پیاوی باش پەسندئەکەن‌و ئەڵێن : « ئەوەند شیرینـە

بەقوزەلقورتیشەوە ئەخورێ »[٨٤] •

هەر لە پەسندیی چاکەدا ئەڵێن : « چاکـــە بکەو بیـــدە بە دەم ئاوەوە »[٨٥] • لە مەیدانی چاکەدا کورد باسی بەخشندەیی ئەکـەنو ئەڵێن : « جۆگەیەك ئاوی پیابڕوا زەحمەتە ووشك ببێ »[٨٦] •

کورد فەلسەفەی چاکەو خزمەتکردنو ڕەوشتی باش نواندن لە چوارچێوەی تاقە پەندێکدا کۆئەکاتەوەو ئەیکات بە سنوور بۆ بەرەو دەستەی چاکە لەگەڵ بەرەو دەستەی خراپەد ، بەڵکو وەك لە زانستی فەلسەفەدا (هۆ) هـــەیەو (ئەنجام) هەیەو ئەنجام لـــە هۆوە پەیدائەبێت ، کوردیش ئەم فەلسەفە قووڵە لە پەندێکدا کۆ ئەکاتەوەو ئەڵێ : « چی بچێنیت ئەوە ئەدرووێتەوە »[٨٧] •

کورد وێنەیەکی قووڵو جوانو ڕەنگین ، بەڵکو نەخشـــە یەکی تەواو بۆ فیداکاریو لەخۆبوردنو لە پێناوی دەوروپشتا هـــەوڵدان نەخشەئەکێشێ • پەندیپێشینیانی کورد ئەڵێ : « چراشـــەوقی بۆ خۆی نییە »[٨٨] •

گەر لە پەندی هەندێ گـــەلی دراوسێدا پیـــاوی فیداکارو خزمەتگوزار کرابێت بە مۆم بۆ خەڵکی بسووتێ ، ئەوا ئەبینین کـە کورد کردوویەتی بە چرایەك کە هەمیشە ئەسوتێو شـەوق ئەداتەوە ، ڕێگە بۆ هەمووان ڕووناك ئەکاتەوە ، بێ ئەوەی خـــۆی شتێك لەم شەوقو ڕووناکییەی خۆی ببینێ ، یان ئەم شــــەوقو ڕووناکییە سوودێکی بۆ خۆی هەبێت •

هەر لەم باسەدا ئـــەتوانین لەوەش بدوێین کە کورد هـــەروەك ڕاستگۆو سەرڕاستن ، هەروەها هاوپشتی ئەوەن کە پیاو بە کردار ، نەك بە قسە ، پەسندی و بەرزیو کرداری باشی خـــۆی بسەلمێنێ ، بۆیە ئەڵێن : « بە ڕیش نییە بە ئیشە »[٨٩] • هەر لە باسی ڕەفتـاری جوانیدا پەندێکی بەناوبانگ هەیە کە لـە قووڵیو جوانیو ڕەوانیدا بەیەکەرێكو وێنەیەکە • کورد ئەڵێن : « دڵ ئاوێنـــەی دڵە »[٩٠]

تووڵی پەندەکە ئەوەیە کە دڵی مرۆڤ بە شتێکی پاکو بێ گەرد ئەزانێت وەك ئاوێنە ، ئەو ئاوێنەیەش دڵی هەموو مرۆڤێك ، هەموو کوردێکە کە ئەبێ بەرامبەر بە یەك پاکو بێ گەرد بێت ، جوانی پەندەکەش لە ڕووی زمانو داڕشتنەوە دیارە • ئەم پەندەو چەندین پەندی تر ئەوە دەرئەخەن کە کورد لە سروشتی نەتەوەیی خۆیدا ، لە مێژوویدا ، لە ژیانی ڕۆژانەیدا دڵپاکو بێ گەردە ، دڵپاکیو خۆشەویستی کردووە بە ڕابەری ژیانی • هەر لە پەندیپێشینیانەوە بۆمان دەرئەکەوێت کە کورد لە فەلسەفەو تەجروبەی سالەهای ژیانی خۆیدا دڵپاکیو خۆشەویستی نەخستۆتە چوارچێوەی شوێنو کاتێکی تایبەتییەوە ، بەلکو لە هەموو شوێنو کاتدا خۆشەویستی ڕابەری ژیانی بووە • کورد ئەلێن : ئەو شوێنە خۆشە ، کە دڵ لێی خۆشە»⁽⁹¹⁾ • کەواتە لای کورد کاتێكو لە شوێنێکدا خۆشی ئەبینرێ کە دڵ تیایا خۆش بێت ، دڵیش هەروەك لە پەندیپێشینیاندا دیسان ، ئاوێنەبوو ، وێنەی پاکیو سەرڕاستیبوو ، بۆیە لە هەر شوێنێکدا ئەم نرخو ڕەوشتانە سەرکەوتووبن ئەوا دڵ خۆشە ، پەندیپێشینانی کوردی گەلێك سروشتیتری کورد دەرئەخات ، بۆ نموونە ، لە پەندی کوردیدا وێنەی ئازاییو مەردایەتیو ، دوژمنی پیاوی ترسنۆكو وەرەبەرداو بە ڕۆشنی دیارە ، هەر ئەو کوردەی ووتویەتی : « پشتم سەفین بێت ، تف لە ئاسنیش ئەکەم »⁽⁹²⁾ • ووتووشیەتی : « ئەوی بترسێ ناخەلەسێ »⁽⁹³⁾ • هەروەها کورد ئەلێن : « ئەگەر لە جافان یەکێك بمێنێ ، هەقی بەرەودوا لە گشت ئەستێنێ »⁽⁹⁴⁾ دیسانەوە ووتویانە : « ڕۆژێك بە کەلەشێری ، هەزار ڕۆژ بە مریشکی مەژی »⁽⁹⁵⁾ •هەروەها « مەنجەڵی مەردان بە چل ساڵ دێتە جۆش»⁽⁹⁶⁾ واتە پیاوی ئازا چەند خۆی بەرامبەر زوڵمو زۆر ڕاگرێ ، چەند داخو کینە لە دڵیا پەنگ بخواتەوە ، دوایی هەر خۆی ناگرێتو مەردانە دێتە کایەوە •

لەم بارەیەوە کورد هەمیشە لەگەڵ پیاوی ئازاو لەخۆ بوردووانو کەسێك خۆی دوورەو کەنار گرتبێ بەلایانەوە خراپـــە • پێشینیان ووتویانە : « سەرێك لەناو سەرانا نەبێت ، بۆ برِینچاکە »(۹۷) هــەر لەم بارەیەوە پێشینیان ئەوەیان خستۆتە پێش چاو کــــە ئادەمیزاد هەرکارێکی کرد ئەبێ ئەنجامەکەی لەبەر چاوبێتو خۆی بۆ فیداکاری لە پێنـــاویدا ، ئامادە بکات ، بۆیە ووتویانە : « ئینسان لـــە بن کوورەدا بێت پرِیشکی لێئەپرژێت »(۹۸) • وە هـــــەر لەم مانایەدا ووتویانە • « گۆزە هەموو جارێك بەساغی لە کانی ناگەرِێتەوە »(۹۹) چەند پەندێکیتر هەیە کە لەم مانایەوە نزیکن ، وەك ئەوەی ئـەڵێت : « رِیش نەبێت بـــە تووشەوە ، کـــە پوو ئـــەبێ شـــانەی بۆ هەڵگریت »(۱۰۰) •

بۆ بەڵگەی ئەم باسەو باسی تەجروبەو دنیا دیدەییش ئەتوانین ئەم پەندەش بکەین بەنموونە کە ئەڵێت : « سوار تا نەگلێ نابێت بـــە سوار »(۱۰۱) • پەندی پێشینیان لەپاڵ ئەم هــــەموو رِەوشتی جوانو رِەفتارە پەسندانەی کوردا پیاوچاکیو بە شەرەفی خەڵکی ســـادە دەرئەخاتو ئەوە ئەخاتەرِوو کە پیاوخراپ بەرەونەمان ئەرِواتو لـــە ئەنجامدا هەر دووچاری خراپەش ئەبێت • پێشینیان ئەڵێن : « هــەر کەسێك چاڵی بۆ کەسێك هەڵکەند خۆی تێئەکەوێ »(۱۰۲) • بێگومان ئەم پەندە تەنها لە کوردیدا نییە بەڵکو لای گەلێك نەتەوەی جیهـــان هەیە ، ئەمەیان هاوبەشیو هاوسانی خەڵکی دڵپاكو سادەی ئێمـــە لەگەڵ هەموو دڵپاكو پیاوچاكو رِەفتار جوانی ئەم سەر زەوی یــەدا لە سروشتو رِەوشتیاندا دەرئەخەن • پەندیپێشینیانمان لـــە پاڵ ئەمانەشدا وەفاداریو ئەمەكداریو چـاکە لەبەر چـــاوی کورد دەرئەخات • گەلێك پەندمان هەن کە بەڵگەی ئەم سروشتە بـــەرزەی کوردن ، ئەو سروشتەی کە شەقڵێکی تایبەتی مێژووی نـــەتەوەیی مان

بووە، بۆ نموونە کورد ئەڵێن: «کاتێ یەك ئاوی لێ بخۆیتـــەوە، بەردی تێ فرێ مەدە»(١٠٣).

پـــەندی پێشینانی کـــوردی هـــەروەك تابلۆیەکی ڕەنگینی نیشتمان پەروەری پیشان داین هەروەها نزیك لەو مەبەستەوە دیـــەنی پەرۆش و بە تەنگـــەوە هاتنی دۆست و خزم و کـــەس و کاریشمان پیشان ئەدات، کە ئەمەش وێنەیەکی ژیانی کۆمـــەڵایەتی کوردە لە پلەیەکی تایبەتی مێژووی ئابوری و کۆمەڵایەتی دا.

کورد ئەڵێن: «پاروو لەدەم دەکەوێت، بۆ کۆش باشە»(١٠٤).

یان ئەڵێن: «خێر بۆ خوێش، نەك بۆ دەروێش»(١٠٥).

قسەیەکی تری کوردی هەیە ئەڵێت بوە بە مامەخەمە، واتە بـــە خەمخواری ئەو خەڵکەو لەگەڵ دەردو ئازارو کارەساتی هەموو کەس دا ئەتلێتەوەو دەربەستی هەموو کەسە.

هەرچەندە کورد حەز بە ئازایەتی و مەردایەتی و پیـــاوەتی ئەکەن بەڵام هەروەك مێژوو دەری خستووە نـــەتەوەی کورد هیچ کاتێك شەڕانی و ئازاردەرو خوێنڕێژ نەبووەو هەمووکات حەزی بە ئاشتی و هێمنی و ئاسودەیی کردووە. پـــەندی پێشینیان بەڵگـــەیەکی ئەم ڕاستی یەش ئەدا بەدەستەوە، کورد ئەڵێن «ئاشتیی دوای شـــەڕ خۆشە»(١٠٦). یا ئەڵێن: «دوای شەڕ ئاشتی یە»(١٠٧). بەڵکو زۆر لەمە قووڵتر ئەڕوانە باسی ئاشتی، بەوەی کە شەڕ بـــە ڕووداوێکی نەمر دانانێن لە ژیانی ئادەمیزادا، بەڵکو بە شتێکی ئەوتۆی ئـــەزانن کە دێت و ئەڕوات و لەناو ئەچێت، بەڵام ئاشتی و هێمنی بـــە شتێکی هەمیشەو زیندوو و جێگیر دائەنێن لە ژیانی ئادەمیزادا. بۆیە کورد لە کاتی شەڕدا هەمیشە ئاشتی لە بیرەو ئەڵێ: «شەڕ کەر ئاشتیت لـــە بیر بێت»(١٠٨). یان لـــە کاتی شەڕدا ئەڵێن: «بـــەشی ئاشتی تیا بهێڵەرەوە»(١٠٩).

هەروەها پەندی پێشینان ئەوەمان بۆ دەرئەخات کە کورد زۆر بە قووڵی لەو ڕووداوە گەیشتوە کە پێی ئەڵێن جەنگ • کورد ئەڵێن : « کاسەی پڕ ئاشتی ماڵە »[110] • واتە کاتێك کاسە لەماڵدا ، لە وولاتدا ، لەم زەمینە پانو بەرینەدا پڕبوو ، ئەوسا ئاشتی ماڵ دێتەکایەوە ، ماڵیش بۆ خێزان خانووە ، بۆ نەتەوە نیشتمانێکی سنووردارە،بۆ مرۆڤایەتی سەرزەمینە ، بەڵکو ئاسمانو ئاسمانیبەرینە• پێشینان بە سادەیی ، بەڵام بە ووردیو قووڵیو ژیری لە فەلسەفەی جەنگ گەیشتوون • فەیلەسوفو زانایانی ئەمرۆ نەمانی جەنگ لە ژیانی ئادەمیزادا ئەبەستن بە نەمانی ڕژێمی ئیمپریالیو نەهێشتنی چەوساندنەوەوە لە ژیانی مرۆڤایەتیدا ، ئەم پەندەی پێشینانی ئێمەش لە ڕەگی فەلسەفیدا بە تەواوی ئەچێتە سەر ئەو جۆرە لێكدانەوەیە •

لە باسی هەندێ بەشی فۆلکلۆری کوردیدا ووتمان کە ڕۆژهەڵاتناسان زۆر بەڵگە لە فۆلکلۆری کوردیەوە وەرئەگرن بۆ ئەوەی بیسەلمێنن کەوا کورد ژنی لەلا بەڕێزەو بە بەرزیەوە ئەڕوانێتە ئافرەت • لە مێژووی کورددا (بەتایبەتی لە مێژووی ژیانی کۆمەلایەتیو ئابووریدا) ئەوەمان بۆ دەرئەکەوێت کە ئافرەت بە زۆری هاوشانی پیاو بووە لە ئیش کردنو لە ژیانی کۆمەلایەتیدا ، بەڵگەی ئەم قسانەش لە پەندی پێشینانا ئەبینین • کورد ئەڵێن : « ژن کۆڵەکەی ماڵە »[111] •

ئەم پەندانە ژن لە سنووری ماڵ ئەبەنە دەرەوە بۆ ناوسنووری کۆمەڵو بە شێوەیەکی ژیرانە ئەڕواننە ئافرەتی باشوە بە بناغەی بەختیاری کۆمەڵی دائەنێن • کورد ئەڵێن : ژنیش هەیەو ژانیش هەیە ، واتە ئەوی باش ، بێت لای کورد ئەوە ژنی ڕاستەقینەیە •

لە ژیانی ئابووری دێهاتدا ، کورد ئافرەت بە بناغەو کۆڵەکە دائەنێتو کوڵێکی گەورەی لەو مەیدانەدا ئەداتێو ئەڵێ : ژنێکم ئەوێت ژنانە ، پێستە بکا بەهەمانە[112] • لەپاڵ ئەمانەدا ئافرەت لەلای

کورد وینەی شەرفو مەردیو سەرفرازی یە ، کورد ئــەڵێن : (کچ قەلایە ناگیرێ)[113] .

وە لە مەیدانی ئازایەتیدا کورد شانازی بە ژنیشەوە ئــەکات ، پێشینان ووتویانە : « شێر لە بێشە دەرچێت ، چ نێربێو چ مێ »[114] .

هەروەك پەندی پێشینان لای هەموو نەتەوەیەکی جیهان بەرهەمی دنیادیدەییو زەدەی تەجروبەیەکی درێژی ژیانە ، هەروەها سەختیو ئاڵۆزیو هەمەڕەنگەیی ژیان پێش هەمووشت وای لــە کورد کردووە کە بە ووردیو قووڵی لە سەرچاوەی ژیان بگاتو فەلســەفەیەکی جێگیری بەرامبەر بە هەموو ڕوخســاری ژیانو کۆڕی گوزەرانو هەڵسووڕانهەبێت . کورد بــە سادەییو ساکاری ناڕوانێتــە ڕووداوەکانی ژیان بەڵکو هەموو ڕووداوێك ئەبەستێ بە ڕێگەکەیەوە، کورد ئەڵێن : « ئاو لە سەرچاوەوە لێڵە »[115] . واتــە ڕووداو بێ جەوهەر نییەو ئەنجامیش لە هۆیەکەوە پەیدابووە . گەر سادەتر لــەم پەندە ووردببینەوە ئەزانین کە کورد ژیرانە تەماشای سەرچاوەی هەموو ئیشو کارو ڕووداوێکی کردووە،تەجروبەی ژیان تێی گەیاندوە کە بە دیمەن هەڵنەخەڵەتێو بچێتە بنجوبناوانی ئیشەوە . کورد ئــەڵێن : « ئەم کاسەیە بێ ژێر کاسە نییە »[116] . واتە هــەموو ڕووداوێکی ژیان بناغەو سەرچاوەو ڕەگێکی هــەیە ، لە ژیانی کۆمــەڵایەتیو ئابووریداو هەرگیز ناگونجێ دیمەنێکی ژیان بێ بناغەو ســەرچاوە بێت .

یا لــــەم بارەیەوە ووتراوە « گیا[117] لەســەر بنجی خۆی ئەڕوێ »[118] وە هەر ئەم پەندە لە شێوەی تەوسدا کراوە بە پەندێك کە ئەڵێ : « ئەوی لە مشك بێت جەواڵ ئەدڕێ »[119] . ئــەم شێوەی تەوسو گاڵتەپێکردنە لە زۆر پــەندا ئەبینرێ کە هەر یەکــە بۆ مەبەستێکی ئاشکرا بەکارئەهێنرێ وەك ئەڵێ « خوا غەزەب لە مێرووله بگرێ باڵی لێپەیدائەکات »[120] . یا « لە شوێنێکی مەلای نەبێ بــە

کەلەباب ئەڵێن بلقاسم (١٣١) . هەروەها ووتراوە « کە کــەس لەماڵ نەبوو رەجەب سەرپاڵەیە » (١٣٢) . ئەمە بۆ شوێنێکە کە ئیش بدرێتــە دەست پیاوی لێ‌نەهاتوو ، وە هەر لەم بارەیەوە ووتراوە : « گەر لــە بێشە شێر نەما ، گورگو مامڕێوی ئەکەونە سەما » (١٣٣) یا ئــەڵێن : « پشیلە لەماڵ نەبوو مشکان تلی‌لی‌لی‌یانە » (١٣٤) یا « کیزێ هــاتە ڕیزێ » (١٣٥) .

پێشینان دەرسێکی بە نرخی ژیانیان بۆ بەجێ‌هێشتووین‌و ئەوەیان تێ‌گەیاندووین کە بە چاوێکی کراوەوە بڕوانینە ژیان‌و باش ئاسـۆی دوارۆژ ببینین‌و دۆست‌و دوژمن بناسین ــ بۆیە ووتویانە : « ئــەو چاوە کوێر بێت کە خەنیمی خـــۆی نابینێ » (١٢٦) . یا ئامۆژگاریی ئەوەیان کردووین کە بە فروفێڵ هەڵنەخەڵەتێین‌و ئەوە بزانین کــە « دۆست ئەوەیە ئەتگرێنێ (١٢٧) ، دوژمن ئەوەیە پێت ئەکەنێنێ » (١٢٨) ، هەر دەربارەی هوشیاری‌و لە فڕوفێڵ گەیشتن ووتویانە « ئــەو خورمایەی تۆ ئەیخۆیت دەنکەکەی وا لە گیرفانی منــدا » (١٢٩) . تەجروبەی دوورو درێژ وای لە خاوەن پەند کردوە کە لە ســەرەتای کارەوە لە هەموو کارێك بگات‌و ئەمەش لە پەندێکــدا دابڕژێ‌و بڵێ « تاریکەی مانگ ، سەر لە ئێوارە دیارە » (١٣٠) هەر لــە کۆڕی تەجروبەو لە چاك‌و خراپ گەیشتندا (١٣١) پێشینان ووتویانە : « بــە زستان جارێك ئەڵێن (١٣٢) ساردە » (١٣٣) یاخود « مارانگاز لــە خشەی مێروو ئەترسێ » (١٣٤) . هەرنزیك لەم مانایەشەوە پێشینان ئامۆژگاریی ئەوەیان کردوە کە لە کاردا پشت بە خۆمان ببەستین‌و خۆمان بە دوای دەرمانی دەردو ئازارمانا بگەڕێین ، چونکە بە تەجروبە لەوە گەیشتوون کە « تا ماڵ وەستابێ ، مزگەوت حەرامە » و (١٣٥) خاوەن ماڵ باشتر لە کاو باری ناوماڵی خۆی ئەگات بۆیە ووتویانە « بە هەزار حــەکیم بە قەدەر دەردەدارێك نازانێ » (١٣٦) .

کورد باوەڕی بە پسپۆری‌و لێ‌هاتوویی هەیەو ئەوەی زانیوە کــە

هەر کەسە ئیشی خۆی هەیە ، بۆیە ووتویەتی « نان بۆ نانەواو گۆشت[137] بۆ قەساب »[138] ، وە هەر نزیك بەم مانایە داوای لە هەموو کەس کردوە کە خۆیان بناسن و هەوڵ و تەقەلایان بە پێی توانای خۆیان بێت ووتویانە « بە قەد بەڕەی خۆت پێت ڕاکێشە » و[139] ئەوەشیان پیشان داوە کە هەر کارە سنووری خۆی هەیە ، بۆیە ووتویانە « هەموو شت بە خوێ و خوێش بە مەعنا »[140] .

پەندی پێشینانمان گەلێك تەجروبەی تری ژیان ژیرانە پێشان ئەدات . ئەم پەندانە هەریەکە ئەنجامی تەجروبەیەکن ، کورد ئەڵێن : « چەپڵە بە دەستێك لێ نادرێ »[141] ، یا ئەڵێن : « جام ئەڵێ بشکێم و نەزرنگێمەوە »[142] یا « گەورە ئاو ئەڕێژێ ، بچووك پێی هەڵئەخلیسکێ »[143] یائەڵێن : « لە هەموو هەورێك باران ناباری »[144] . پەندی پێشینان باوەڕی قووڵی خەڵك بەوە دەرئەخا کە کاروانی ژیان بەرەو پێشەوە ئەڕوات ، بۆیە زۆر بە دڵنیایی ڕوویان کردۆتە کۆسپەکانی سەرەڕێ و ووتویانە « سەگەو بە مانگە شەو ئەوەڕێ »[145] . هەروەها زۆربە ڕەنگینی و جوانی و لە قالبێکی بەرزی هونەردا هیوایان بە دوارۆژ نیشان داوەو ووتویانە « کەلەشێریش نەبێت خوا ڕۆژهەر ئەکاتەوە »[146] یا ووتویانە « لە پاش تەنگانە خۆشی یە »[147] یا « هەتا تاڵی نەبینی خۆشیش نابینی »[148] . هەروەها ئەم پەندانە باوەڕێکی بەتین دەرئەبڕن بە جەوهەری ئینسان و بە توانای بەرەوپێش چوونی ــ بۆیە ووتراوە « ئینسان وەك گا[149] لە پێستێکا نابێ »[150] . هەروەها پەندی « هەر دەوەنە ئەبێ بە دار ، لە بنیا ئەحەسێتەوە فەقیرو هەژار »[151] . پەندی پێشینان وەڵامی ئەوەشمان ئەداتەوە کە ژیان چۆن بەرەوپێش ئەچێت و ئەڵێت : « لافاو لە تکە تکە پەیدا ئەبێ »[152] . ئەم پەندە بە تەواوی لە یەکێ لە یاساکانی فەلسەفەی تازە ئەچێت ــ ئەویش ئەوەیە کە هەموو کۆبوونەوەیەکی شت لە میقدار ــ کم ــ گۆڕینی جۆر (کیفیـة)ی

له دوایه •

وەك ووتمان ـ پەندی پێشینان ـ نموونەی فەلسەفەی خەلكە، وە گەر تەماشای هەر كتێبێكی فەلسەفە بكەین ئەبینین فەلسەفە بە زانستێك دائەنرێ كە هەموو ژیان ـ بە سروشتو كۆمەڵو بیرەوە بگرێتەوە • بۆیە ئەبینین كە پەندی پێشینانیش هەموو كوڕێكی تەجروبەو ژیان ئەگرێتەوە • بۆ نموونە ـ لە پاڵ ئەو هەموو مەبەسانەدا كە دەرمان‌خستن پەندی‌پێشینان چۆتە ناو ژیانی ڕۆژانەی خەڵكەوەو تەجروبەی دەربارەی بەجێ‌هێشتووە •

لە كۆڕی پاراستنی تەندروستیدا ووتویانە: « كەم بخۆ و مەچۆرە سەر حەكیم »[153] یا « خۆ ـ كا ـ هی خۆت نەبوو كایەنەكە هی خۆت بوو »[154] •

هەر لە مەیدانە فراوانەكەی ووریایی‌و دنیادیدەیی‌دایە كە كورد ئەڵێ: « كەس بە دۆی خۆی نالێ ترشە »[155] • بێ‌گومان ئەمە وا ئەگەێنێت كە زەحمەتە پیاو دان بە هەڵەی خۆیدا بنێت • بەڵام ئەمە وا ناگەێنێ كە پێشینان ئەم ڕەوشتەیان لاباش‌بووە • چونكە ئەم پەندە بە تەوسەوە بە یەكێك ئەووترێ كە بێ‌بناغە شانازی بە شتێكی خۆیەوەبكات • هەر لەم باسەدا ئەڵێن « دۆم بێ‌و كلاش بۆ خۆی بكات »[156] • ئەم پەندە لەو مانایەی پێشووشدا‌و بۆ پەسندكردنی كرداری باش‌و پسپوریش بەكاردێت • هەر لە شێوەی تەوسدا پێشینان باسی چەند سروشتێكی تری ئادەمیزادیان كردووەو ووتویانە: « لە ئەسپی (نەبوو) ئاخوڕی بۆ هەڵئەبەستێ »[157] یا ووتویانە « ڕێوی خۆی بە كونەوە نە ئەچوو هەژگێكی دوای خۆی خستبوو »[158] • لە كۆڕێكی‌تری ژیاندا ـ لە باسی ڕووكەشی‌و خۆنواندنی بێ‌بناغەو بناواندا ووتویانە: « ناوی گەورەو دێی وێران »[159] یا ووتیانە: « دەنگی دەهۆڵ لە دوور خۆشە »[160] •

لە باسی ئیشی نابەجێ‌و ناوەخت‌و نە كولاوو سەركەشی‌دا پێشینان ڕای

خۆیان لە پەندێکی جواندا داڕشتوەو ئەنجامی ئەم جـۆرە کارەیان خستۆتە روو و ووتویانە : « کەلەشێر لە ناوەختا بخوێنێت سـەری خۆیو ساحێبی ئەخوا » . هەر لە بارەی کرداری نابەجێو پەشیمانی لە دوادا ووتویانـە « پەشیمانان شـاخیان لێبڕوایە ، شـاخی لێدەرئەهات »(١٦١) واتە ـ تا ئەمرێ نیشانەی پەشیمانیی پێوە دیارە.

پەیڕەوی ژیانو قسـەو باوی خەڵکی لـەلای پێشینان زۆر دیاربووە . هەر وەك ووتویانە : «قسە هەزارەو دووانی بەکارە»(١٦٢) . هەروەها ئەوەشیانزانیوە کە پەندو باو و قسە هەمووکات (لە کۆمەڵی ئێمەدا) ڕاست نییە . بە تایبەتی بۆ کەسێك کە کەوتبێ پێشینان ئـەم باسەیان خستۆتە چوارچێوەی ئەم پەندە ڕەنگینەوە کـە ئەڵێ : « گلۆلەم کەوتە لێژی ، کەس خاسم پێ نایژی »(١٦٣) . با هەر لـە باسی دنیادیدەییدا بڕوانینە ئەم پەندەش کە ئەڵێ « سەگ بە زەبری کلکی ئێسقان ئەشکێنێ »(١٦٤) بەڕاستی ئەم پەندە لە مەیدانی سیاسەتی ئەمڕۆدا بەسەر زۆر شتدا دێتەدی . هەر لەم بارەیەوە پـەندێکیش هەیە ئەڵێ : « کەچەڵ حەکیم بوایە ، دەرمانی سەری خۆی ئەکرد»(١٦٥) . وە هەر لەمەیدانی تەجروبەدا ووتراوە « قسە لەپاش حـەوت کێو ئەگاتەوە بە خێو »(١٦٦) . یا لە مەیدانی درۆو ڕاستی قسەدا ، لـە باسی بە مەردانەو ئاشکرا قسەکردنو ئازایانە ڕا دەربڕینا ، بە شێوەی تەوسەوە پێشینان ووتویانە : (لە پاش مردوو درۆ ئەکرێ)(١٦٧) .

هەر وەك ووتمان پەندی پێشینان لە لایەکـەوە بەری تەجروبەیەو لە لایەکی ترەوە هەوڵی زانینی ژیانو ناسینی جیهانە ، واتە بەشێکە لە تیۆریی زانین لەلای ئادەمیزاد ، هەر بەم چاوە ئەتوانین بڕوانینە ئـەو پەندەی ئەڵێ : « دز بازاڕی شێواوی ئەوێ »(١٦٨) گەر ئەم پەندە لـە جوغزی خۆماڵییەوە بەرینە جـوغزی ژیانی ئابووریو سیاسیی جیهانەوە ئەو دەمە قووڵیی پەندەکەمان بۆ دەرئەکەوێ هـەر لەم بارەیەوە پەندێکیش هەیە ئەڵێ : « ماڵی سپی بۆ ڕۆژی ڕەش »(١٦٩) .

ئەم پەندە هەر چەندە لە ئامۆژگاری یەکی سادە ئەچێت ، لە کۆمەڵێکدا کە ژیانی ئادەمیزادی تیا مسۆگەر نەکراوە • بەڵام گەر لە جوغزێکی فراوانترا تەماشای بکەین دیسان قووڵی ی مەبەسمان بۆ دەرئەکەوێت •

هەر لە کۆڕی تەجروبەدا گەل شانازی بە ووریایی خۆیەوە ئەکات و ئەڵێ « خەڵکی کاغەزی سپی ئەخوێننەوە »[١٧٠] • واتە خەڵك زۆر سادە نین و بە هیچ شتێك هەڵناخەڵەتێن •

گەل هەمیشە بە چاوێکی ڕووناك ئەڕوانێتە ژیان و ئاسۆی دوور بە ڕۆشنی ئەبینێ و هیوای بە دواڕۆژە ، بروسکەی ئاوات لە پەندی پێشینانا هەمیشە ئەدرەوشێتەوە • کورد ئەڵێن : « کوێرە چیت ئەوێ ؟ دووچاوی ساغ »[١٧١] • دیارە ئەمە هەر بۆ کوێر نی یە ، ئاوات لە چوارچێوەیەکی تەنگردا پیشان دراوەو ووتراوە « کوێر تا ئەمرێ بە تەمای چاوە »[١٧٢] • دیارە کوێر تا مردن لە چاو بێبەری یە ، بەڵام ئەم پەندە قووڵی ی هیواو هەمیشەیی پیشان ئەدا ، تەنانەت لە تاریکە شەوی نا ئومێدیدا • هەر لەم باسەدا ووتراوە : « تینو ئاو ئەبینێ لە خەوا »[١٧٣] • یا ووتویانە « خوا کڵاوی بۆ بەڕوو کردووە »[١٧٤] • بەڵام پێشینان ئەو تەجروبەیان پیشان داوین کە ئاوات بە قسە نایەتە دی بۆیە ووتویانە : « قسە فەقیرە هەموو کەس پێ ی ئەوێرێت »[١٧٥] • وە لە ناخی دنیادیدەیی یەوە گاڵتەیان بە هیواو ئاواتێك کردوە ، کە بە قسە بۆی بچیت ، بۆیە ووتویانە « ئەگەریان دا بە مەگەر کوڕێکیان بوو ، ناویان نا کاشکی »[١٧٦] •

× × ×

پەندی پێشینان وەك زانیمان خۆلاسەی دنیادیدەیی ساڵان و سەدەیانی ژیانی گەلەو پیاوی ژیری نەتەوە ئەو تەجروبەیان کردووە بە سامانی ئامۆژگاری و بۆیان بەجێ هێشتووین • بەڵام ئایا ئەم گەلە یا نەتەوەیە هەمووی ، ژیانی لەسەر یەك هێڵ و بە یەك ئاراستەدا ڕۆیشتووە ؟

وەك ئەزانین « مێژووی هەموو کۆمەڵێك تا ئەمڕۆ (یا ڕاستر ئەوەیە بڵێین مێژووی تۆمارکراو • چونکە لە ساڵی ١٨٤٧دا مێژووی ئەو ڕژیمە کومەلایەتی یانەی پێش تۆمارکردنی مێژوو کەوتوون ، کە بە دەوری پێش مێژوو ئەزانرێن ، لە نەزانراو ئەچوو) ، هەر مێژووی کێشەی نێوان چینەکانە • کۆیلەدارو کۆیلە ، میرو گەدا ، ئاغاو جوتیار ، وەستاو شاگرد ، بە کورتی ، چەوسێنەرەوەکان و ئەوانەی ئەچەوسێنەوە ، هەرلە ناکۆکی دا بوون و جەنگێکی بەردەوام لە نێوانیانا هەر هەبوو ، ئیتر جاروبار ئاشکراو جاروبار شارراوە بووە ، جەنگێك کە ئەنجامەکەی یا گۆڕرانێکی شۆڕشگێرانە بووە کە هەموو کۆمەڵی گرتۆتەوە ، یا پێکەوە لەناوچوونی هەردوو ئەو چینە بووە کە لە کێشەدا بووون »[١٧٧] •

کەواتە نابێ لە پەندی پێشینانا وێنەی ئەو کێشەیە دیار نەبێ و نابێ وێنەی بیرو ڕاو هوشیاریی کۆمەلایەتی ی دەستەی دووەمی ئەو کێشەیە دیار نەبێ •

ئەوەی تا ئێستا پیشانمانداٚ پەندی زوربەی گەلە ، کە لە سەرتاپای فۆلکلۆردا ناومان نا بەرەی خێرخوا • بەلام لە پەندی کوردیدا وەك پەندی هەموو نەتەوەکانی تری جیهان ، پەندی ئەوتۆ هەیە کە بیرو جیهان بینینی دەستەکەی تری ئەو کێشەیە پیشان ئەدا ، کە بەشێکی کەمی نەتەوەیەو لە هەندی جێگەدا ناومان نا دەستەی ڕەنجخۆرو لە سەرتاپاکەی فۆلکلۆردا ناونرا بەرەی شەڕ ، یا بەدخوا • کە گیان و بیری تەواو پێچەوانەی ئەو گیان و بیرەیە کە لەمەوبەر دیمان •

لە یەکێ لەو پەندانەدا ئەڵێ « ئاگرە سووری ، لە خۆم دووری »[١٧٨] • ئەمە پەندی کەسێکە کە نەیەوێ لە کۆڕی بەرەوپێش چوونی ژیاندا ڕۆڵێکی هەبێ و سەری خۆی داخاو نەیەوێ گڕی سووری قوربانیدانی ڕێگەی تێکۆشانی بەربکەوێ • پەندێکی تر لەم بارەیەوە ئەڵێ « دەست بە کلاوی خۆتەوە بگرە با

نەیبـــات »[١٧٩] • یا ئەو جۆرە کـــەسە تەواو ئەچنـــە جەرگەی خۆپەرستی‌یەوەو ئەڵێن « کە من نەمام لە پاش من دنیا وێران‌بێ»[١٨٠] •

گەر پەندی دەستەی یەکەمو زوربەکەی گەل پڕبێ لە وێنـــــەی ئازایی‌و لەخۆبوردن ، ئەواڵە پەندی ئـــەم دەستەیەی‌تردا ئـــەڵێ : « دەستێك نەتوانم بی‌برم ، ماچی‌ئەکەم »[١٨١] یا ئـــەڵێ « کێ‌دایکمی هێنا پێی ئەڵێم مامە »[١٨٢] • یا ڤیان ئەکەن بـــە بازاڕێکی کڕین‌و فرۆشتن‌و قازاجی تاقە کەسی‌ی دوور لە دەڕوونی پاکی بـــە نرخی ئادەمیزاد • بۆیە ئەڵێن « بۆیە پێت ئەڵێم مامە ، کـــە چۆلەکەم بـــۆ بگری »[١٨٣] یا ئەڵێ « تۆم‌کرد بە جۆلا مەکوم بدزی »[١٨٤] •

لە زانستی تازەی ئیکۆنۆمی‌دا باسێکی درێژو قووڵ بۆ مەسەلەی « پارەپەرستی ــ واتە ــ صنمية النقود » تەرخان‌ئەکرێ • کـــەوا ئادەمیزاد خۆی پارە دروست ئەکاو دوایی خۆی ئەبێ بە کۆیلە بۆ ئەو پارەیە • جا ئەم بیرە لە پەندی پێشینانی کوردیدا بە شێوەیەکی سادە ، بەلام زۆر بە ڕەنگینی خراوەتە ڕوو • پەندێك هەیە ئـــەڵێ « دەستی تەمـــــاع درێژە »[١٨٥] یا ئەڵێن « پارە بدەیت مەلا لە مزگـــەوت دەرئەکەیت »[١٨٦] • یا ئەڵێ « پارەت بوو کـــــەس ناپرسێ کوڕی کێ‌یت »[١٨٧] • هەر لەم بارەیەشەوە پاش گێڕانـــەوەی چیرۆکێکی درێژی گاڵتەوگەپی کوردی پەندێکی کورت هاتۆتەکایەوە کە ئەڵێ : « کەوا بخۆ » • یا چەند ناوی وەك « پارە پەرست » یا « پارەپیس » هاتۆتە فەرهەنگی زمانەوە •

لەم مانایەوە نزیك پەندێکی‌تریش هەیە ئەڵێ « نان ئەو نانەیە[١٨٨] ئەمرۆ لە خوانە »[١٨٩] •

لە کۆڕی نائومیدی‌یا ووتراوە « ساڵ بە ســـاڵ خۆزگەم بـــە پار »[١٩٠] وە بەرامبەر بەو هەموو پـــەندەی ڕەنجدان‌و هـــەوڵ‌و کۆشش‌و پیاوی زەحمەتکێش بە بەرز ئەزانێ ، پەندی‌تر هەیە کـــە پێچەوانەی ئەوەیە ، وەك ئەڵێ « کیزێ هاتە ریزێ »[١٩١] یا دەوڵەمەند

بە پیاوی هەژار ئەڵێ « بۆز بە لەڕی »[۱۹۲] یا « کەری دێز حەز بـــە تۆپینی خۆی و[۱۹۳] زەرەری ساحێبی ئەکا »[۱۹٤] . یا ئەڵێن «مەیموون جوان بوو[۱۹٥] ئاولەشی دەردا »[۱۹٦] . ئەم پەندە لە کونجێکـــەوە لەگەڵ ئەو پەندەدا یەك ئەگرێتەوە کـــە ئەڵێ « ماڵ خۆی لە خـۆیدا نەبوو ، دزیش رووی تێ کرد »[۱۹۷] . هەر لەم باری سەرنجـــەوە ووتراوە « خوا کێو نەبینێ بەفری تێ ناکا »[۱۹۸] . ئەم پەندە لـــەو پەندەوە نزیکە کە ئەڵێ « حەیا تنۆکێکە کە تکا ، تکا »[۱۹۹] . هــەر لەم بارەیەوە ئەتوانین ئەم پەندەش بکەین بە نموونە کە ئەڵێ « ئاسنی سارد بە فوو نەرم نابێ »[۲۰۰] وە ئەتوانین لێرەدا چـــەند پەندێکی تر دووبارە بکـــەینەوە ، وەك ئـــەوەی ئەڵێ « چەپەرە شڕێ ، چ پێوەبدرێ ، چ لێوەبدرێ »[۲۰۱] یا « بە حوشتریان ووت کوڕت بوو ، ووتی باری خۆم لەسەرپشتی خۆمە »[۲۰۲] . وە لە کوڕی خۆپەرستی « ئیگۆیزم »دا ئەتوانین ئەم پەندە بڵێینەوە کە ئەڵێ « پیاو کـــەچووە شاری کوێران ، ئەبێ دەست بەچاوەوە بگری »[۲۰۳] .

---

(۱) دەستنووس .
(۲) دەستنووس ٦
(۳) خاڵ . ل ٤٨
(٤)(٥)(٦) دەستنووس ۱
(۷) خاڵ . ل ۱۱۹
(۸) دەستنووس
(۹) قورئانی پیرۆز ، سورەتی یاسین ، ئایەتی ۸۲
(۱۰)(۱۱) دەستنووس ۱
(۱۲) ئەش ووتری خوایەتی خۆی هەرلە کرد . (دەستنووس ۱) .
(۱۳) دەستنووس ۱
(۱٤)(۱٥) دەستنووس ۲
(۱٦)(۱۷) خاڵ . ل ۲۸
(۱۸) خاڵ . ل ۳۰
(۱۹) خاڵ . ل ۳٤

(٢٠) خاڵ . ل ٥١

(٢١) خاڵ . ل ٥٠

(٢٢) خاڵ . ل ٤٨

(٢٣) خاڵ . ل ٨٠

(٢٤) خاڵ . ل ٨٥

(٢٥) خاڵ . ل ١٢٣

(٢٦) خاڵ . ل ١٣٩

(٢٧) خاڵ . ل ١٤٥

(٢٨)،(٢٩) دەستنووس .

(٣٠) خاڵ . ل ٥٦

(٣١) خاڵ . ل ٣٠

(٣٢) خاڵ . ل ١٤٤

(٣٣) خاڵ . ل ٨٥

(٣٤) خاڵ . ل ٥٢

(٣٥) خاڵ . ل ٢٥

(٣٦) خاڵ . ل ٩١

(٣٧) خاڵ . ل ٥٢

(٣٩) خاڵ . ل ٥١

(٤٠) خاڵ . ل ١٨٦

(٤١) خاڵ . ل ٣٩

(٤٢) خاڵ . ل ٣٢

(٤٣) خاڵ . ل ١٠٦

(٤٤) خاڵ . ل ٧٣ . (ئەم‌پەندە باوەڕێکی فوولیشی تیابە بوەی کە پیاوی بلێ هەمو دنیای هەیەو ئەوە بەهەشتیتی ، ئیتر بەهەشتی‌تر نابینێ) .

(٤٥) خاڵ . ل ٥٨

(٤٦) خاڵ . ل ٧٩

(٤٧) خاڵ . ل ١٧١

(٤٨) دەستنووس

(٤٩) دەستنووس ١

(٥٠) خاڵ . ل ١٧٣

(٥١) خاڵ . ل ١٢٤

(٥٢) دەستنووس

(٥٣) دەستنووس ١

(٥٤) خاڵ . ل ١٧٠

(٥٥) دەستنووس

(٥٦) خاڵ . ل ٩٨

(٥٧) خاڵ . ل ٣١

(٥٨) خاڵ . ل ٤٩

(٥٩) خاڵ . ل ١٠١

(٦٠) خاڵ . ل ١٢٣

(٦١) خاڵ . ل ٨٨

(٦٢) خاڵ . ل ١٤٤

(٦٣) خاڵ . ل ٨٢
(٦٤) خاڵ . ل ٧٠
(٦٥) خاڵ . ل ٧١
(٦٦) خاڵ . ل ١٧
(٦٧) دەستنووس
(٦٨) خاڵ . ل ٥٨
(٦٩) خاڵ . ل ٨٢
(٧٠) خاڵ . ل ٧٣
(٧١) دەستنوس ١
(٧٢) خاڵ . ل ١٨٨
(٧٣) خاڵ . ل ٨٥
(٧٤) دەستنووس
(٧٥) دەستنووس ١
(٧٦) خاڵ . ل ٦٧
(٧٧) خاڵ . ل ٦٧
(٧٨) خاڵ . ل ٣٤
(٧٩) خاڵ . ل ٤٢
(٨٠) ئەم پەندە بەمجۆرەشهەیە : ناوی بروا بۆ ڕۆخـــــانە ، خوێش بیخوا ، ئەڵە پێکانە . (خاڵ . ل ١٤) .

(٨١) خاڵ . ل ١٢
(٨٢) خاڵ . ل ١٢
(٨٣) خاڵ . ل ١٧
(٨٤) خاڵ . ل ٢٠
(٨٥) خاڵ . ل ٥٥
(٨٦) خاڵ . ل ٥٣
(٨٧) خاڵ . ل ٥٧
(٨٨) خاڵ . ل ٥٦
(٨٩) خاڵ . ل ٢٥
(٩٠) خاڵ . ل ٧٢
(٩١) دەستنووس
(٩٢) خاڵ . ل ٤٢
(٩٣) خاڵ . ل ٢١
(٩٤) خاڵ . ل ١٧
(٩٥) خاڵ . ل ٨٣
(٩٦) خاڵ . ل ١٥٢
(٩٧) خاڵ . ل ٩٦
(٩٨) خاڵ . ل ٢٤
(٩٩) دەستنووس ١
(١٠٠) خاڵ . ل ٨٥
(١٠١) خاڵ . ل ٩١
(١٠٢) خاڵ . ل ١٧١
(١٠٣) خاڵ . ل ١١٠
(١٠٤) دەستنووس .

(١٠٥) دەستنووس

(١٠٦) خال ، ل ١٠٦

(١٠٧) دەستنووس

(١٠٨) دەستنووس ١

(١٠٩) دەستنووس

(١١٠) خال ، ل ١١٠

(١١١) دەستنووس

(١١٢) دەستنووس

(١١٣) خال ، ل ١١١

(١١٤) خال ، ل ١٠٤

(١١٥) خال ، ل ١١٦

(١١٦) خال ، ل ١٨

(١١٧) ئەم پەندە بۆپیچەوانەی ئەم مەبەسە ش بەکاردێت .

(١١٨) دەستنووس

(١١٩) دەستنووس

(١٢٠) دەستنووس

(١٢١) دەستنووس ١

(١٢٢) دەستنووس

(١٢٣) خال ، ل ١٢٦

(١٢٤) دەستنووس

(١٢٥) دەستنووس

(١٢٦) دەستنووس

(١٢٧) یا (پێت پێ لەکەنن)

(١٢٨) دەستنووس ١

(١٢٩) دەستنووس

(١٣٠) دەستنووس ١

(١٣١) هەر لەم بارەیەوە تێیان گەیاندووین کە نە خەفەت بدین بە دۆست ، دوژمن بە خۆمان خۆش کەین . لە شێوەیەکی ئەدەبی بەرزدا ووتویانە : « ئەلێ ژالە بۆ وا تاڵی ؟ لەبەر برا مردن ، گوڵت بۆ وا جوانە ؟ لەبەر دۆستو دوژمن .

(١٣٢) ئەم پەندانە لە ماناد! لەو حەدیسەی پێغەمبەر ئەچن کە ئەفەرموێ « لا یلدغ المؤمن من جحر مرتین» واتە خاوەن باوەڕ دوو جار لە کونێکەوە پێوەی نادرێ .

(١٣٣) خال ، ل ٣٦

(١٣٤)،(١٣٥)،(١٣٦) دەستنووس

(١٣٧) لەم بارەیەوە لە عەرەبیدا ووتراوە (اعط القوس باریها) ، واتە ، کەوان بدە دەست خاوەنی .

(١٣٨) خال ، ل ١٥٦

(١٣٩) دەستنووس

(١٤٠) خال ، ل ٦٧٣

(١٤١) خال ، ل ٥٦

(١٤٢)،(١٤٣) دەستنووس

(١٤٤) خال ، ل ٦٤٠

(١٤٥) خال ، ل ٩٧

(١٤٦) خال ، ل ١١٨

(١٤٧) ئەم پەندە لە مانادا لە ئایەتی (ان مع العسر یسرا) (سورەتی ــ الانشراح ــ ئایەتی ٧) ئەچێت . واتە لەگەڵ تەنگانەدا خۆشییە .

(١٤٨) خال ، ل ٦٦٧

(١٤٩) ئەشووتری : ئینسان تا نی‌یە تا ئەمری لە پێستێکا بێت ـ دەستنووس ـ

(١٥٠) خال ، ل ٢٤

(١٥١) خال ، ل ١٧٠

(١٥٢) خال ، ل ١٢١

(١٥٣) خال ، ل ١١٩

(١٥٤)/(١٥٥) دەستنووس

(١٥٦) خال ، ل ٧٥

(١٥٧) خال ، ل ١٣٢

(١٥٨) خال ، ل ٨٠

(١٥٩) دەستنووس

(١٦٠) خال ، ل ٧٩

(١٦١) دەستنووس ١

(١٦٢) خال ، ل ١٠٧

(١٦٣) خال ، ل ١٢٥

(١٦٤) خال ، ل ٩٧

(١٦٥) دەستنووس ١

(١٦٦) خال ، ل ١٠٧

(١٦٧) خال ، ل ١٣٢

(١٦٨) خال ، ل ٧١

(١٦٩) خال ، ل ١٤٤

(١٧٠) خال ، ل ٦٦

(١٧١)،(١٧٢) خال ، ل ١١٤

(١٧٣) خال ، ل ٥٢

(١٧٤) خال ، ل ٦٢

(١٧٥) دەستنووس

(١٧٦) دەستنووس ١

(١٧٧) مارکس.ک. ئەنگلز.ف. مانەفیستی پارتی کۆمۆنیست (سالی ١٨٤٨) ، چاپی مۆسکۆ ، ١٩٦٤ . ل ٣٧

(١٧٨) خال ، ل ١٢

(١٧٩) خال ، ل ٧٧

(١٨٠) خال ، ل ١١٩

(١٨١) خال ، ل ٧٨

(١٨٢) دەستنووس ١

(١٨٣) خال ، ل ٣١

(١٨٤) خال ، ل ٥٠

(١٨٥) خال ، ل ٧٨

(١٨٦) خال ، ل ٤١

(١٨٧) دەستنووس ١

(١٨٨) گەلێک پەند هەیە بە دوو جۆر لێک‌ئەدرێتەوە ، بۆیە کە لێرەدا کردوومانە بە نموونە مانای وانی‌یە کە بە شێوەیەکی پێچەوانە لێک‌نادرێتەوە .

(١٨٩) خال ، ل ١٥٥

(١٩٠) خال ، ل ٩٠

(١٩١) دەستنووس

(١٩٢) خال ، ل ٢٩

(١٩٣) لە هەندێ گێرانەوەدا ، (زەرەر) ئەبێ بە (زیان) یا بە (مەرگ) و (ساحێب) یش ئەبێ بە خاوەن .

(١٩٤) دەستنووس

(١٩٥) يا ـ مەیموون خۆی زۆر جوان بوو ،ئاولەشی دەردا .

(١٩٦) خاڵ ، ل ١٥٢

(١٩٧) دەستنووس ١

(١٩٨) دەستنووس

(١٩٩) خاڵ ، ل ٦٠

(٢٠٠) خاڵ ، ل ١٠

(٢٠١) دەستنووس ١

(٢٠٢) خاڵ ، ل ٣٢

(٢٠٣) دەستنووس ١

گاڵتەوگەپ:

گاڵتەوگەپ یا قسەی‌خۆش ، لە جیهانی ئەدەبیاتناسی‌و فۆلکلۆرناسیدا جێگەیەکی گرنگی هەیەو زۆر لە زانایانی جیهان بە کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوەیانەوە خەریك‌بوون . گاڵتەوگەپ بەشێکی بە نرخی سامانی نەتەوەیی‌و ئەدەبی سەرزاری خەڵکەو یەکێکە لەو جۆرە ئەدەبانەی کە شەقڵی شوێن‌و کات‌و سەردەم‌و سەدەی خۆیی پێوەیەو ئەبێتە ئاوێنەی تایبەتی گەلێك لە ڕوداوەکانی کاتی خۆی .

قسەی خۆشی کوردی یاخود ئەوی هەموو نەتەوەکانی‌تر تا ئێستە وەك هەموو بەشێکی فۆلکلۆر دەماودەم‌و پشتاوپشت یەك بۆ یەکی گێڕاوەتەوە . بەو پێیە لە گێڕانەوەو زۆرمانەوەدا بە پێی کات‌و شوێن‌و دیالێکتی ئەو کەسەی ئەیگێڕێتەوە گۆڕینی بەسەردا هاتووە . قسەی‌خۆش لە ڕووی ژانری ئەدەبی‌یەوە ئەچێتە ڕیزی حیکایەتی کورتەوە . هەرچەندە بە هەموو بارێك قسەی خۆش هەر لە ڕیزی فۆلکلۆردایە نەك ئەدەبی نووسراو .

قسەی‌خۆش چیرۆکێکی کورتە بەڵام بە جۆرێکی گاڵتەئامێز داڕێژراوەو گیانی پێکەنینی کراوە بە بەردا .

پێکەنین لە ئەدەب‌و لە ژیاندا جاری وا هەیە هۆیە جاری وا هەیە لە خۆیدا مەبەسە . ئەو پێکەنینەی هۆیە ، ئەوە لە کۆڕی ئەدەبیاتدا ئەبێتە ژانرێکی تایبەتی . ئەبێتە هۆی ڕەخنەگرتن لە هەموو دیمەنێکی ناهەموارو خوارو چەوت لە ژیاندا ئەبێتە هۆیەکی تیژی گەڕان‌و بشکنین لە هەمولا ، لە هەموو جێیەك ، لە هەموو کاتێکدا بە دوای کەم‌وکوڕی‌و باری نالەبارداو لە شێوەی گاڵتەدا بەو دیمەنە پەردە لە ڕووی ئەو کەم‌وکوڕی‌یە لا ئەدرێ .

ئەو پێکەنینەی هۆیە ، لە خۆیدا هاوارو نرکەیەکی نارەزایی‌و پرۆتێستە بەرامبەر بە هەموو شتێك کە بە لای ئادەمیزادەوە چەوت‌و

ناریك‌بێت • ئیتر ئەو شتە یا کەسێکە یا کۆڕێکە یا دەورو زەمانێکە یا ڕژێم و دەستەیەکە • زۆرجار ئەم جۆرە پێکـــەنینە لە دەروونێکی زامدارو پڕ ئازارەوە دێتە دەرێ و ئەبێتە دەنگێکی سـەرشۆڕنەکردن بۆ باری چەوتی ژیان و بانگێکی هیواو سەرکـــەوتن و شێوەیـەکی گاڵتەکردن و بە سووکزانینی باری چەوتی ژیانە هەر لەم ڕووەوەیە کـە گەلێك لە مێژوونووسانی ئەدەب قسەی خۆشـیان دابەش کردووە بەسەرخانەی قسەی‌خۆش و گاڵتەوگەپی سیاسی و کۆمـــەڵایەتی و ئابووریشدا ، ئەمڕۆ لە ژیان و جیهانی گەلاندا ، بە تایبەتی لە وولاتانی ئەورووپادا گاڵتەوگەپی سیاسی ، لە مەیدانی ڕەخنـــەگرتنی سیاسی و دەربڕینی بیری خەلکدا جێگەی خۆی هەیە • وە لـــە زۆر وولاتدا ڕابەرانی سیاسی و کاربەدەستانی گەورە خۆیان بە دوای ئـــەم جورە گاڵتەو گەپەدا ئەگەڕێن کە زۆرجار ئەبێتە ئاوێنەی ڕاستەقینەی ڕای خەڵك بە رامبەر بە خۆیان و کرداریان •

هەروەك فۆلکلۆر تێکڕا بە سەرەتای ئەدەبی نووســراو ئەزانرێ هەروەها ئەم بەشەشی سەرەتایەکە بۆ نووسینی ئەدەبی گاڵتەئامێز کە بە (سەتیر)و (یەموور) ناوئەبرێ •

ئەو پێکەنینەش کە (هۆ) نی‌یەو مەبەسە ئەویش جێگەیــــەکی تایبەتی‌ی خۆی لە مەیدانی ژیان و ئەدەبدا هـــــەیە • ئەو حیکایەتی گاڵتەو گەپەی جەوهەرو مەغزایەکی قووڵی کۆمەڵایەتی‌ی نی‌یـــەو ڕەگ و ڕیشەیەکی ئەوتۆی لەناو ژیانی کۆمەڵدا دانەکووتاوە ، ئەویش هەر ئەچێتە ڕیزی ئەدەبی ئامانج‌دارەوە چونکە پێکەنینێکیش کە لـە خۆیدا مەبەس بێت ئەویش هەر ئامانج و مەبەسێکی لە ژیاندا هـــەیەو لە ئەنجامدا ئەبێتەوە هۆ نەك مەبەس •

ئەدیبێکی هاوعەسر ئەگێڕێتەوە کەوا سەردەمێکی ژیانی خـــۆی لەگەڵ دەستە ئەدیبێکدا بردەسەر وە ڕۆژی چەند سەعاتێکیان بـــە قسەی ئەوتۆ و باسی‌واوە ئەبردەسەر کـــە پێی پێکـــەنن و پێی

ڕابوێرن • ئەو ئەدیبە ئەلێ : هەرچەندە ڕۆژی چەند سەعاتێك پڕ بەدڵ هێندە پێ ئەکەنین کە تەواو بیچڕێین ، بەڵام وامانئەزانی کە کاتی خۆمان بە پڕوپۆوچ و قسەی بێ ماناو بێ ئامانجەوە ئەبەینە سەرو (کاتی زێڕینمان) لە دەست خۆمان ئەدەین • بەڵام ئێستا کە ئەوان دابڕاوم و دوور کەوتومەوەو هەندێکیان وان لە ژێر گڵدا ، ئێستا هەست ئەکەم کە ئەو کاتە زێڕینەمانە بەفیڕۆ نەڕۆیشتبوو • ئێستا هەست ئەکەم کە پێکەنین شتێکی گرنگە لەو شتانەی کە پێویستی ئادەمیزادەو هیچ لە هەناسەدان و خواردن و خواردنەوەی جیا ناکەمەوە • ژیانی ئادەمیزاد بەبێ پێکەنین بە فیڕۆ ئەڕوات و تاریکی و ڕەشبینی و نائومێدی بەسەرخۆیدا ئەداو وای لێ ئەکات کە ئاسۆی فراوانی ژیان نەبینێت •

کەوتە پێکەنینی دووەمیش ئامانجێکی بەرزی هەیەو یەکێك لە پەیامەکانی ئەدەبیات بەجێ ئەهێنێ •

چیرۆکی گاڵتەو گەپ وەك بەشێك لە ئەدەبی فۆلکلۆر خزمەتی خەڵك ئەکات ، چونکە ژیانی پڕ لە پێکەنین وێنەی ڕاستەقینەی ژیانی بەختیارە لەووتەو بەرهەمی شاعیرانی جیهاندا زۆر جار پێکەنین ئەکرێ بە نیشانەی بەختیاری ، ژیانی پڕلەپێکەنین ئەکرێ بە ئامانجی کەسانێك کەهەوڵی شادی و بەختیارییانە •

قارەمانی گاڵتەوگەپ : گاڵتەوگەپ هەمیشە لە شێوەی چیرۆکێکی کورتدا دائەڕێژرێ ، جا ئەو چیرۆکە ـ یان حیکایەتە ـ یا بە ناوی کەسێکەوە ئەگێڕدرێتەوە یا چەند قارەمانێکی (ناسراو) یا (نەناسراوی) هەیە ، (قارەمانی گاڵتەوگەپ) باسێکی فراوانە لە باسەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر • چیرۆکی گاڵتەوگەپ ،لای کوردو هەموو گەلان شەرتنییە کە (قارەمان)و (کەسانی) حیکایەتەکەی هەر ئادەمیزادبێت ، بەڵکو هەروەك (حیکایەت) زۆرجار لە زمان دڕندەو ماڵاتو (فڕندە)وە ئەگێڕدرێتەوە ، هەروەها لە حیکایەتی گاڵتەوگەپیشدا هەمیشە دڕندەو

بالنده ئەبێتە (نیشانە) بۆ شتێك لە ژیانی ئادەمیزادا .

بەکارهێنانی نیشانە ــ یارەمز ــ لەگەڵ ئــەدەبی (سیمڤالیزم ــ ڕەمزی)دا جیاوازە . چونکە بەکارهێنانی نیشانە ، مەبەسی ئەدەبەکەی ڕۆشن و دیارەو باس لە شتێکی ئەم ژیانەئەکات . بەڵام ئــــەدەبی (ڕەمزی) شتێکی دوورە لە ژیانەوەو جۆرە ڕاکردنێکە لـــە ژیان و تەم ومژو نارۆشنی دانێکە بە ئەدەب .

چیرۆکی گاڵتەو گەپی کوردی کە (نیشانە)ی تیا بەکار هێنراوە . ئەم جۆرە چیرۆکە تەنیا قاڵبی (پێکەنینە)کە لـــە حیکایەتی تری جیائەکاتەوەو ئەیخاتە ڕیزی گاڵتەوگەپەوە .

بۆ نموونە ئەم حیکایەتە ئەخەینە بەرچاو کە لە ریزی ئـــەو حیکایەتانەدایە کە پێکەنینی کردووە بە (هۆ) بۆ مەبەسێك :

ــ ئەڵێ کابرایەك گیسێـــك و مەیمونێکی هەبوو لەگەڵیـــان ڕایئەبوارد . ڕۆژێك کابرا چووە دەرەوە جامە ماستێك لـــە ماڵا دانرابوو،مەیموونەکەچوو ماستەکەی هێنا هەمووی خواردو دەم ولێوی خۆی پاك کردەوەو چوو گیسکەکەی هێنا تۆزێ ماستی لە دەم ولووتی ئەو هەڵسوو جامەکەشی بە خاڵیتی لەو ناوەدا فڕێداو خۆیشی چۆوە لەولاوە قیت وقنج لێی دانیشت : لای نیوەڕۆ کـــە کابرا هاتـــەوە سەیری کرد جامە ماســـت هیچی نەماوە ، سەیرێکی مـــەیموون و گیسکەکەی کرد ، تەماشای کرد مەیموون لە گۆشەیەکـــەوە بۆ خۆی کزۆلـــــەی کردووەو دانیشتوە ، گیسکـــەکەش لەولاوە بـــە دەم ولووتی ماستاوی یەوە هەڵقوون هەڵقونیەتی . دارێکی هـــەڵگرتو چووە وێزەی گیسکی بەسەزمان ، مەیموونەکەش لە ترسی ئەوە کـــە نەوەك کابرا دواجار بایداتەوە سەرئەو ، هەموو جـــار دەستێکی بۆ دەم ولووتی گیسکەکە درێژئەکردو کابرای تێئەگەیان کە ماستـەکە گیسکەکە خواردوویەتی ، ئەوەتە هەمووی بەدەم و لووتیـــەوەتی : بۆ خۆی خۆیشی وەکو بەرزەکی بانان بۆی دەرچوو »(1) .

ئەم حیکایەتە لەپاڵ ئەوەدا (پیر)ێك و « مەغزاومانا »یـــەکی

قوولو مەبەستێکی تیاداهەیە ، بناغەکەی هەر لەسەر ڕەگی قسـەی خۆش وپێکەنین دانرۆوە (رایەڵ)ی چنینو داڕشتنەکەی بـە کارهێنانی (نیشانە)یە لە ئەدەبا • (نیشانە) کـەش لێرەدا (گێسـك)و (مەیموون)ە کە هەریە کە بریتین لە نیشانەی تیپ ـ یا جـۆرە ـ کەسێك لە کۆمەڵدا ، کەسێکی خامو بەخۆ نەزانو کەسێکی زۆرزانو تاواندار کە دەستی چەوری خۆی بە سەری خەلکی‌تردا ئەسوێ بەلام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ئەم چیرۆکە هەر لە ڕیزی گاڵتەوگـەپدایە • چیرۆکی « گاڵتەوگەپ » زۆرجار ـ وەك حیکایەتی‌تر ـ ئەبێتە هۆی داچەسپاندنی پەندێك لە پەندەکانی پێشینان ، واتە حیکایەتەکە لـە ڕیزی چیرۆكو (گاڵتەو گەپ)دا ئەمێنێتەوەو پەندەکە ئەچێتە ڕیزی ـ پەندەوە •

بۆ نموونەی ئەو پەندانەی لە (گاڵتەوگەپ)و (قسەی‌خۆش)ەوە هەلقوولاون ئەم قسەیە ئەگێرینەوە •

ئەڵێن جارێك دراوسێ‌یەکی ـ مـەلای مەزبوورە ـ چوو بۆ لای مەلا تا کەرەکەی بداتێ باراشی پێ بباتەئاش • مەلا ووتی : باوەڕ بکە لە دوێنێ‌وە کەرەکەم ناردووە بۆ شار • کابرا خەریك‌بوو بـە نائۆمێدی بگەڕێتەوە دواوە کەچی کەرەکە لە (تەویلە)دا زەڕاندی • کابرا بە مەلای ووت : ئەی ئەوە نی‌یە کەرەکەت لە تەویلەدایە ؟

مەلاش ووتی : بە خوا زۆر سەیری بەزەڕەی کەر باوەڕ ئەکـەی بە ڕیشی سپی من باوەڕ ناکەیت(٢) •

جا ئێستا لە ناو کورداندا پـەندێك باوە کە ئەڵێ : بـە زەڕەی کەرەکەی باوەڕە بە ڕیشی سپی مەلای باوەڕ نی‌یە • ئەم پەندە خۆیو حیکایەتەکەی لەناو کورددا ماون ، بەڵام لە ڕیزی پەندی پێشینانماندا چەند پەندمان هەیە کە لە شێوەی « گاڵتەپێ‌کردن »و ڕەخنەی بـە پێکەنینەوە داڕێژراون ، بەڵام ئێستا ئێمە حیکایەتەکانیـان نازانین • گەر لەگەڵ پەندەکانا حیکایەتەکانیشیان بمانایە ، ئێستا ئـەوانیش

ئەچوونە سەر سامانی بە نرخی گاڵتەوگەپو « قسەی خۆشمان » ، زۆر تری قسەی خۆش بـــە دەم یەکێکەوە ئەگێڕێتـــەوە ، جا یا حیکایەتەکەش دەربارەی تاقە کەسێك یا چەند کەسێکە ، ئەو کەسە ، یا ئەو کەسانە زۆرجار هەیە ناسراون لە ژیانی ئـــەمڕۆ یا دوێنێی خەڵکدا ، یا لە مێژووی گەلێکدا یا کەسێ‌دان کە ناوو شوێنـەواریان نەماوە ، یا کەسی خەیاڵین • ئەوەش حیکایەتی لە دەمەوە ئەگێڕێتەوە یا کەسێکی ڕاستەقینەیە یا کەسێکی خەیاڵی‌یە کە لە ئەدەب‌ناسـیدا پێی ئەووترێ « قارەمانی گاڵتەوگەپ » • قارەمانی گاڵتەو گــەپ لای هەموو گەلان کەسێکی ڕاستەقینەیە خۆی لە خۆی‌دا قسـه خۆش‌و نوکتەبێژو فۆشمەیە قسە ئەکات‌و ئەکەوێتە ناو خەڵکـــەوەو بڵاوئەبێتەوە ، جا ئیتر ئەو خەڵکەش شتێکی ئەخەنە ســـەرو لێی زیادئەکەن‌و قسەی تر بـــەدەم ئەو کەسە (ڕاستەقینــــە)یـــەوە هەڵئەبەستن‌و هـــەر کەسێکیش قسەیەکی خۆشی بۆ هـــات بۆ (برەو) یا بۆ زۆرتر خۆش کردنی قسەکە ئەیداتە پاڵ ئەو کەســـە ڕاستەقینە قسەخۆشە ، یا جاری وا هەیە گەر قسە خۆشەکـــــە سروشتێکی سیاسی‌ی هەبوو ، ئەوا ئەدرێتە پاڵ کـــــەسێکی قسەخۆش ، کە قســـەی لێ‌ناگیرێ • زۆر جـــاریش « قارەمانی گاڵتەوگەپ » کەسێکی خەیاڵی‌یـــــە ، خەڵك‌دروستی‌ئەکــــەن ، تاقسەی‌بدەنەپاڵ‌و بە ناوی ئەوەوە قسە بگێڕنەوەو رەخنە لـــە باری ناهەموارو نارێکی ژیان بگرن • زۆرجار قارەمانی « گاڵتەوگـەپ » تەنیا هی ناوچەیەکە ، واتە لەناوچەیەکدا ناسراوو بەناوبانگـــە ، زۆر جار لەناو نەتەوەیەکـــــدا بەناوبانگە ، زۆر جاریش قارەمانێــــکی « گاڵتەوگەپ » هێندە ناوبانگ پەیدائەکات کە قسەی لەناو چــــەند نەتەوەیەکدا بڵاوبێتەوە ، یا چـــەند نەتەوەیـــەك « قارەمانێکـــی گاڵتەوگەپ » یان بەو ناوەوە هەبێ ، یا بەشداربن لە قسەو گاڵتەوگەپی تاقە قارەمانێکدا ، ئیتر ئەو قارەمانە ڕاستەقینە بێت یا خەیاڵی •

ئەبێ ئەوەشمان لەبیر نەچێت کە قسەی خۆشی ئـــەم قارەمانی گاڵتەوگەپانە ، تەنیا لە چەند ساڵو دەورێکدا ناگێڕدرێنەوە ، بـەڵکو پشتاوپشت ، چەند سەدەیەك ئەم قسانە هەر باوئەبن ، لەناو نەتەوەیەك یا چەند نەتەوەیەکدا لەبەر تیشکی ئەم فاکتانەدا ئەتوانین بڕوانینە ئەو گۆڕینەی بەسەر ئەم قسە خۆشانەدا دێن‌و بڕوانینە دارشتنیان لە ڕووی (زمان)ەوەو بڕوانینە مەسەلەی قارەمانی هاوبەشی لە نێوان چـەند نەتەوەیەکدا ، لە ئەدەبی فۆلکلۆری گەلاندا .

بۆ نموونە ــ لەناو گەلێك نەتەوەی ڕۆژهەڵاتدا ڕیزە قسەیەکی خۆش ئەدرێتە پاڵ تاقە یـــەك (قارەمان) ، قسەکان هـــەریەکن ، وەرگیرانی پڕ بە پڕی حیکایەتەکانن لە زمانی یەکێك لەو نەتەوانـەوە بۆ زمانی ئەوی‌ترە . ئەم حیکـــایەتانە بەو ناوەوە گاڵتــەوگەپی قارەمانێکی (قۆشمە)ی ڕۆژهەڵاتە خراوەتە ســـــەر زۆر زمانی ئەوروپا .

جا ئەو قارەمانی (گاڵتەوگـــەپ)ە ، لای کورد بـــە (مەلای مەشهوور ــ یابەــ مەلای مەزبوورە) ناو ئەبرێ لای عەرەب ئەبێتــە « جحا » یاخود « جحای ڕۆمی » لـــــەلای تورك‌و ئازربایجان‌و ئەو نەتەوانەی زمانە کەیان لە کۆمەڵە زمانە تورکی‌یەکاندایە بە « خواجـە نەسرەدین »و « مەلا نەسرەدین »و « نەسرەدین ئەفەندی » ناو ئەبرێ، وە لە لای گەلی (وێگوور) کە لە چین ئەژین ئەبێتە نەمـــەسرەدین (ئەفانتی) واتە (ئەفەندی) .

لە سەرەتای کتێبی « لەتیفەهای تاجیکی »دا کە کۆکردنـــەوەی قسەی خۆشی تاجیکی‌یەو لە سالی ۱۹٥۸دا لە تاجیکستان چاپ‌کراوە ئەو « گاڵتەوگـــەپ » انە ئەکرێ بە تاجیکی ، بـــەڵام دەربارەی قارەمانەکەی ئەڵێ :

« بەشی زۆری گەلانی ڕۆژهەڵات ئەیدەنە پاڵ خۆیان‌و قسەی جیاجیا دەربارەی رەگەزو بنچینەو جێگەی هاتنە دنیاوەی هـــەیە .

دەربارەی مەلای مەزبوورەو (شەخسیەتی) گەلێك (ڕا)و لێكۆڵینەوەی عیلمی هەیە ، وە لە جیهـــانی فۆلكلۆرناسیی ئەمڕۆدا گـــەلێك بەرپەچدانەوە لەم بارەیەوە هەیە[٣] .

« گەردلێڤسكی » كە فۆلكلۆرناسێكی گەورەیە مەلا هـــــەر بەو « خواجە نەسرەدینی تووسی‌یە ئەزانێ كە لە سەدەی سیانزەیەمدا ژیاوەو زانایەكی گەورەی ریازیاتیش بووە »[٤] . بەڵام دەستەیەك لە زاناكانی ئەكادیمیای زانستی ئازربایجـــان ، پاش ئەوەی لـــەناو (ئازەری)یەكاندا قسە خۆشەكانی « مەلا »یان كۆكردۆتەوەو لـــە « شەخسیەتی » « مەلا » كۆڵیونەتەوە » ، بەرپـــەچی قسەكـــەی گەردلێڤسكی ئەدەنەوەو بە هەڵەی ئەزانن‌و « مەلا » بـــە شەخسێكی خەیاڵی دائەنێن[٥] .

كامیل گەیلانی لە گۆڤارێكی عـــەرەبیدا ، ئەم قارەمـــانی گاڵتەوگەپە بە « دوجەین كوڕی سابیت »ی عەرەبی دائەنێ كەوا بـــە « جحا » ناوی دەركردووە وە ئەڵێ « قسە خۆشەكانی ئەم تێكـــەڵ بەقسەی خۆشی « ناسرەدین »ی « تورك » كراوە[٦] . جا ئەم قسانە هەرچۆنێك بن ، ئێمە « مەلا » بە قارەمانێكی گاڵتەوگەپ‌و قســـەی خۆشی كوردی دائەنێین . هەرچەندە هەندێ لە زانایان لەسەر ئەو ڕایەن كە « مەلا » كەسێكی خەیاڵی‌یەو قسە خۆشەكانی بەرهەمی چـــەند سەدەیەكن ، بەڵگەی ئەم قسەیەش جۆرو بردنەوە ســـەرچاوەی مێژوویی قسە خۆشەكانی‌یەتی . واتە لەوچەند سەدەیەدا ، لە ناو ئـــەو چەند نەتەوەیەی ڕۆژهەلاتدا چ قسەیەكی خۆش كراوە دراوەتـــە پاڵ « جحا ــ یا ــ مەلا نەسرەدین ــ یا ــ مەلای مەزبوورە » بـــەم جۆرە لەلای گـــەلانی ڕۆژهەڵات سامـــانێكی گەورەی گاڵتـــەوگەپ كۆبۆتەوەو دراوەتە پاڵ ئـــەو (قارەمانە) قۆشمەیە ، هەرچـــەندە قسەكانی هەریەكە شەقڵی مێژوویی كۆمەڵایەتی‌و كەرەســـەو بابەتی دەورو زەمان‌و شوێنێكی جیاوازی پێوەیە . هەر لەبەر ئەمە نەتەوەی

کوردیش ئەتوانێ شەخسیەتی « مەلای مەزبوورە » بە قارەمانێکی قسەی خۆش و فۆلکلۆری خۆی بزانێ • تا ئێستا سێ جار بە کوردی کۆمەلە قسەی خۆشی « مەلا » بلاوکراوەتەوە • بەکەم جار لە سالی ١٩٣٩دا لەلایەن محەمەد مستەفا کوردی یەوە چاپکراوەو پێشەکی ی بۆ نووسراوە[٧] ، دووەم جار خاوەنی چاپخانەی «تەرەقی» لە کەرکووك چاپی کردووەو ئەم پێشەکی یەی پێشووی لە چاپداوەتەوە[٨] • سێیەم جار سالی ١٩٦٧ لە چاپخانەی هەولێر گیوی موکریانی کۆمەلێك قسەی خۆشی مەلای بە ناوی « مەلای بەناوبانگ ــ مەلای مەشهور ــ بۆ پێکەنین »ەوە لە چاپداوەو پێشەکی یەکی بۆ نووسیوە[٩] •

محەمەد مستەفا کوردی « مەلا » بە کورد ئەزانێ ، واتە لە رەگەزدا بە کوردی ئەزانێ بۆیە لە پێشەکی یەکەیدا ئەلێ :

(مەلای بەناوبانگ ناوی نەسرەدین و لە کوردەکانی مازندەرانی بووە بەلان ، ورشەو گێچەلی رۆژگاری چەپگەڕ (چەپالەی)داوە ، تا گەیاندوویەتی یە شاری (ئاق شەهر) وهاوچاخی (سولتان ئۆرخان) بووەو تا سەردەمی سولتان (یلدرم بایەزید) ژیاوە • هەتاکوو سەرەتای سەدەی حەوتەمینی کۆچی مابوو ، گوایا پیاوێکی زیرەك و زاناو خۆش وەلام بووە لە گەل زانایاندا بە زانایی وە لەگەل نەزاندا بە پێی سەلیقەو هۆشی ئەوان دواوە ، لە تەمەنی (٦٠) سالی لە ٦٧٣ی کۆچی لە (ئاق شەهر)دا کۆچی دوایی کردووەو گۆرەکەی لەوێدا زیارەتگایەکی گەورەیە)[١٠] •

گیوی موکریانی ئەم پێشەکەیەی جارێکی تر نووسیوەتەوەو لێی زیادکردووەو رای خۆی دەربریوەوە وتویەتی :

بەلام لە چاپەکانی تری کوردی و بە تایبەتی هی بێگانان دا گەلێك بیرو رای لێك جیاواز لەم بارەیەوە دەربڕاوە ، هی وا هەیە لای وایە مەلا فارس بووەو گەلێکیشیان لەسەر ئەوەن کە مەلا نەسرەدین لە

ڕەچەڵەکدا تورکو لە دێی (سێوری حەسار) لەدایك بووەو لە ساڵی ٦٨٣ی کۆچی لە شاری (ئاق شەهر)دا کۆچی دوایی کردووەو لەناو بنەچەی خۆیدا بە هونەروەرو زانا ناوبانگی دەرخستوەو لە چاپەکانی میسریشدا بە عەرەبی دەزانن . پاشان موکریانی لە زمان خوالێخۆش بوون ئەمین‌فەیزی بەگو حاجی مستەفا پاشای نەمرودو مەولانازادە ڕەفعەتو ئەدهەم بەگی چەرکەسەوە چیرۆکێکی سەیر دەربارەی پەیدابوونی قسەکانی مەلا ئەگێڕێتەوە[11] .

بەداخەوە ئەوانەی بە کوردی قسەی مەلایان چاپکردوە بە تەواوی بۆ ئەوە نەچوون کە چۆن بیسەلمێنن کە « مەلا » کورد یا « قارەمانی » گاڵتەوگەپی کوردە .

خاوەنی ڕشتەی مرواری لە بەرگی یەکەمدا لە سەرەتاکەدا لەم بارەوە نووسیویە : « ئەبێ ئێمە ئەوە بزانین کە لە ناو کوردا مەلا دەستەیەکی دیاریو ئاشکرابوون بەوەی خوێندەوارو زانیار هەر ئەوان بوون . لە هەموو وەختێکاو لە هەموو شوێنێکا بە پەنجە پەنجەیان بۆ ڕاکێشاون . ئەم دەستەیە لە ناو مەردوما تا ئەوپەڕی بەچاوی گەورەییو ڕێز لێ گیراوی‌یەوە تەماشاکرابوون . لە ئیشی بچووكو زلدا پرس بەوان کراوە . تەنانەت ناوی هیچ کۆمەڵێکی تر نەبوە بەرامبەری لەگەڵ ناوی‌ئەوان‌بکا . لەبەر ئەوە ناوی ئەمان لەسەرزمانی گەورەو بچووك بووە . فەرمانێ کە ئەمان دایێتیان گێڕانەوەی نەبووە ، جا بەم بۆنەیەوە هەر کارو فرمانێك بووبێ دراوەتە پاڵ‌ئەوانو وتوویانە (مەلا وای ووتوە) یا (مەلا ووتی) ووتنی ئەم ناوە لەسەرزمانی خەڵك هەمووی نیشانەی خۆشەویستیو گەورەیی ئەوان‌بووە . وەکو چۆن لە ماڵێکا خێزانو ماڵ‌ومناڵی ئەو ماڵە هەر کامێکیان هەستنو قسەیەك‌بکەن بۆ ئەوە کە ئیتر ئەو ئیشە کێشەی تێدانەبێ هەر ئەڵێن (باوکم وای ووت) یا (باوکم ووتی) .

دیارە ئەم ڕستە نیشانەو بەڵگەیە بۆ گەورەیی باوکەکە کە لەبەرچاوی خێزانەکەوە ، ووتنی ناوی مەلایش لەبەرچاوی تێکرای مەردمەکەوە •
ئەم سەمەرەیە بووە بۆیە لە زۆر شوێنی سەرگوزەشتو قسەی کوردیدا ووشەی (مەلا) پاڵەوانی سەرگوزەشتەکەیە • ئەم ڕایە گەر بە نیسبەت هەموو ئەو قسانەشەوە نەیەتەدی کە ئەدرێتە پاڵ (مەلا) خۆ بۆ زۆر لەو قسانە ڕاستە ، بێ گومان زۆر جار بووە هەر (مەلا)یەکی تر یا کەسێکی تر قسەیەکی خۆشی کردبێ هەر دراوەتە پاڵ « مەلای مەزبوورە »(١٣) •

گاڵتەوگەپ ، وەك هەموو بەشەکانی ئەدەبی فۆلکلۆرو وەك بەشێکی ئەدەب بە تێکڕایی جۆرە (هوشیاری‌یەکی کۆمەڵایەتی‌یە) کە لە شێوەیەکی تایبەتی‌ی هونەردا دائەڕێژێو (زمان)و (ووشە) ئەبێتە کەرەسەی ئەو دارشتنە • جا سەرچاوەی ئەو (کەرەسە)یە واتە زمانو ووشەکان چی‌بن‌و مولکی کام نەتەوە بن ئەوە ئەبێتە (هۆ)یەك کە ئەو بەرهەمە بدرێتە پاڵ ئەو نەتەوەیە • لەبەر ئەوەی قسەکانی « مەلا » بە کوردی ئەگێڕیتەوەو لەناو کورددا باون ، ئەوا ئەو قسانە مولکی نەتەوەی کوردن‌و خاوەن‌و قارەمانەکەشی قارەمانی گاڵتەوگەپی کوردە •

ڕەنگە بوترێ کەوا ئەو قارەمانە ــ واتە ــ مەلای مەشهوورو قسەکانی تەنیا لای کورد نین ، لە وەڵامی ئەمەشدا ئەڵێین ، گاڵتەوگەپیش وەك بەشەکانی تری فۆلکلۆر ، وەك زۆر داستانی دڵداری‌و مێژوویی ، وەك پەندی پێشینان ، زۆری بەچەند زمانێك هەن‌و باون‌و زۆر جاریش هەریەك پەند کتوومت وەرگێڕانی پەندی نەتەوەیەکی ترە •

لە کاتی خۆیدا ووتمان ــ کاتو شوێن ــ واتە ، زرووفی ــ لەیەکچوو ، پەندو بەرهەمی فۆلکلۆری‌ی لەیەکچوو لای گەلێك نەتەوە ئەهێنێتە ــ کایەوە • ئێستاش ئەڵێین کاتوشوێنی لەیەکچوو ،

ڕوخسا،ی لەیەکچووی بەرەوپێش چوونی مێژوویی، قسەی خۆش و گاڵتەوگەپی لەیەکچوو ئەهێنێتە کایـــەوە. وەک بە پەندەکانمـــان ووت ـ پەندی ـ هاوبەشی چەند نەتەوەیەک هەروەها بەم قســـە خۆشانەش ئەڵێین موڵکی هاوبەشی فۆلکلۆری چەند نەتەوەیەک.

کەواتە شەخسیەتی «مەلای مەشهوور» ڕاستەقینە بێـت یا خەیاڵی لە ڕەچەڵەکدا لەهەر نەتەوەیەک بوو بێت، بەلای ئێمــــەوە هەر کوردەو قارەمانی گاڵتەوگەپی کوردی یە. یا ئەوپەڕەکـــەی ئەتوانین ـ بڵێین بەشی کوردیشی پێوەیە، وە یا ئەو قسانەی کـــە لەناو کورددا باون، با هەندێکیاز بە زمانی تریش هەبن.. ئەوانـــە موڵکی سامانی نەتەوایەتی کوردن. لەسەر ئەم بناغەیە لـە قووڵی و فەلسەفەی ئەو قسانە ئەکۆڵینەوە کە ئەدرێتە پاڵ «مەلا» و بـە ناوی ئەوەوە ئەگێڕرێتەوە، ئەو قسە خۆشانە، لەلایەکەوە پێ کـــەنینیان کردوە بە مەبەس و لە ڕێگەی پێکەنینەوە ئاسوودەیی و خۆشی ئەخەنە ژیانەوە لەلایەکی ترەوە، پێکەنینیان کردوە بە (هۆ) بۆ گاڵتەپێ کردن و پێکەنین. بە هەموو ڕوخسارێکی ناشیرین و نارەواو چەوتی ژیان. ئەو قسە خـــۆشانەی لە زمان «مـــەلا»وە ئەگێڕرێتـــەوە، ڕەخنەگرتنێکی بە تەوسە لە ڕژێمی کۆمەلایەتی لە کەمو کوڕیی ئـەو ڕژێمەو ژیانی کۆمەلایەتی بە تێکرایی بەلام قسەکانی «مەلا» لـەو ڕژێمە کۆمەلایەتی یە ناچێتە دەرەوە کە مەلاو قسەکانی تیـــایە، یا بڵێین ڕەخنەیەکی نەرمی بەتەوسەوەیەو هەوڵدانێکـــــە بۆ ئەوەی دەردی کۆمەلایەتی و کەموکووڕی ژیان لە چوارچێوەی ئەو ڕژێمـــە خۆیدا چارەسەر بکرێ، ڕەخنەیە لە تەلارو بینای کۆمەلایەتی و ناگاتە ســـەر ڕەگ و بناغە. جاروبار ڕەخنەکانی مەلا ڕێک و ڕەوانڕێژی کۆمەلایەتی و لووتکەی ڕژێمەکە ئەگرێتەوە، جاروبار ناچارە شێوەی نیشانە، یا ڕەمز بگرێتەبەر.

پەندێکی کۆنی کوردی هەیە ئەڵێ: خوا کێو نەبینێت بـــەفری

تێ ناکات[١٣] . جا ئەم پەندە بکە بە حیکایەتێکی کاریکاتۆ و تابلۆیەکی بۆ بکەو سەرەوخواری بکەرەوە ، ئەم حیکایەتەی مەلا ئەگرێتەوە کە هیوایەکی زۆرو ئاوات و داخوازی ئەوەی تیایە کە زۆردار هیچ کات دەسەلاتی نەبێت ، بەلام ئەبینین خاوەن قسەی خۆش ڕێگەی نیشانە ئەگرێتەبەرو زۆردار کە بە لای خەلکەوە ئەبێ لەشێکی زەبەللاحی هەبێ لە وێنەی زلترین حەیواندا کە لەبەر چاویا نەخشە ئەکێشرێ و ئەگێڕنەوە ئەلێن : دەستە مرۆڤێك لەبەر مەلا دەپاڕێنەوە کە لە سەرمینبەری مزگەوتی ئامۆژگاری یەکیان بکات . ئەویش چووەسەری و ڕووی تێ کردن ووتی : خەلکینە سوپاس و ستایشی خوابکەن ، ووتیان بۆچی ؟ ووتی : چونکە باڵی نەداوە بە حوشتر ، گەر باڵی ببوایە بەسەربانەکاتانەوە ئەنیشتەوەو هەمووی بەسەرتاندا ئەرووخان و ماڵ وێرانی ئەکردن[١٤] .

ئەم هیوایەی مەلا کە ئاواتی ئەو خەلکەیە کەوا قسەکەیان دروست کردوە یا ئەیگێڕنەوە یا ئەیبیستن ، ئەم هیوایەی کە زۆردار دەستی نەبێت و باڵی نەبێت ، تا خەلکی ماڵ وێران نەبن ، ئەم هیوایە ئەبێتە باوەڕێکی ئەوتۆ کە زۆردار کاتێك دێتەوە ریزی خەلکی و ئەچێتەوە دۆخی جاران کە بە تەواوی سەروگوێ بکرێ ، لێرەشدا لە تابلۆیەکی کاریکاتۆریدا ڕێگەی نیشانە ئەگرێتەوەبەر .

لێرەدا زۆردار ئەخرێتە شێوەی مەلێکی گەورەوە ، بەلام باڵندەیەکی ناشیرین و ئێسك قورس ، کە وەختێك لە شت ئەچێت کە سەروگوێ بکرێ و بە تەواوی روخساری ناشیرین بێ ئەگێڕنەوە ئەلێن « ڕۆژێك مەلا حاجی لەقلەقێك ئەگرێ و ئەیهێنێتەوە ماڵێ و تەماشای سەروسەکوتی ئەکاو ناشیرینی دێتەبەرچاو ئەلێ لە (مەل) ناچێ ، دوای کەمێ بیرکردنەوە ڕائەپەڕێ ، چەقۆیەکی زۆر تیژ دێنێ ، دەنووك و کلکی لە بنداو هەردوو لاقی لە ئەژنۆدا ئەبڕێتەوەو لەسەر کورسیەك دایئەنێ و لەبەردەمیا ڕائەوەستێ سەرنجی ئەداتێ و ئەلێ :

ها ئێستا له (مەڵ) ئەچێت[١٥] ٠

چیرۆکەکانی مەلا هەمیشه له ڕێگەی (نیشانەوه) ڕەخنه لـــه ناقۆڵایی کۆمەڵ ناگرن ٠ بـــەلکو زۆر جار ڕێك‌وڕەوان ڕەخنـــه دەرئەبڕن ٠ یا شێوەی چەند کەسێکی کۆنی مێژووئەکەن به نموونه ، بۆ ئەوەی لەو شێوەیەدا ڕەخنه له ئەمڕۆو ناقۆلایی بارو کـــەسانی ژیانی ئەمڕۆ بگرن ٠

بۆ ئەم مەبەسەش له حیکایەتەکانی مەلا دا شەخسیەتی تایبـەتی‌ی خۆی دروست‌کراوه ٠

هەندێك لەو ڕەخنانه گشتین‌و باسی کەسێك یا بەدخواهێکه کـــه مەلا پڕ به دڵ گاڵتەی خۆی پێ‌ئەکات‌و له ڕێگەی ئەو گاڵتەپێ‌کردنەوه داخی دڵی خۆی پێ‌ئەڕێژێ‌و ڕەخنه لەخۆی‌و کرداری ئەگرێ زۆرجار ئەو « بەدخواهی »و بەدخواهانه تاوانبارنەدێنه بەردەمی « مـــەلا »و حیکایەتیش « مەلا »ی کردوه به « قازی »یەك کـــه بڕیاری ڕادای خۆی‌یان بەسەردائەدات ٠

ئەم حیکایەتانەی قازی‌یەتی‌ی مەلای مەزبووره له زۆر ســیماو روخساریا لەو حیکایەتانه ئەچێت کــــه ئەدرێنه پاڵ « قەرەقۆش » ئەمیش هەر چەنده له ئەنجاما بوو به پیاوێکی خەیالی بەلام له ڕەگەزدا کەسێکی ڕاستەقینه بووه ٠ ئەو بەهائەدین قەرەقۆشە بووه که زۆر لــه جێگەی خۆیدا بڕیاری سەیری بەسەر پیاوخراپاندا داوەو جەریمــەی کردوون‌و پڕ به پێستی خۆیان سزای داون ٠ بەلام چونکه سزادانەکەی شێوەیەکی سەیرو عەنتیکەی تیادابووه ، بۆیه زۆرداران‌و پیاوخراپان سوودیان لەو « ڕەگەز »ی سەیری‌یه دیوه تا خاوەنەکەی بەدناوکەن ٠ هەروەها ئەو حیکایەتانەش که ئەدرێنه پاڵ « قازی »و قەرمان‌ڕەوایەتی مەلا ، هەر لەو بابەتەن ٠ له حیکـــایەتی « مەلا »دا شـــەخسیەتی ڕاستەقینەی مێژووش بەکار ئەهێنرێ‌و ئەکرێ به نیشـــانەو ڕەمزی زۆرداری‌و خـــــەلك چەوساندنەوه ٠ ئەوەش شەخســـیەتی

(تەیمووری لەنگ)ە • وەك ئەزانین تەیمووری لەنگ لە نێوان سالآنی ١٣٣٦و ١٤٠٥ ای میلادیا ژیاوە[١٦] • جا ئەو گاڵتەوگەپەی لە زمـــان مەلاوە ئەگێڕێتەوەو باسی تەیمووری لەنگ ئەكات ، یا ئەبێ بەرهەمی سەدەی چوارده‌یەم یا پاش ئەوە بێت ، یا تەنانـــەت زۆرجار ناوی تەیمووری‌لەنگ هەر نیشانەیەو سوود لە بوونی مێژوویی ئەو بۆ ئەوە بینراوە ، كە بكرێتە دیمەنو پەردە بۆ هەموو پیاوێكی زۆردار •

هەر وەكو میللەت كە داهێنەری ئەو قسانەیە لەودیو پەردەی باسی تەیمووری لەنگەوە بلێت : زۆرداریو خراپە لە هەموو شوێنو كاتو سەدەو سەردەمێكدا هەریەكەو یەك ڕوخسارو ماناو جەوهەری هەیەو ئەنجامیش هەریەكە • بۆیە قسەیەكیش كە ئەمڕۆ دروست بكرێت هەر ئەتوانرێ بدرێتە پاڵ تەیمووری‌لەنگو بە زمان مەلاوە بگێڕرێتەوە •

بەڵگەشمان بۆ ئەم قسەیە ئەمەیە كە ئەو قسانەی باسی تەیمووری لەنگەو لە زمان مەلاوە ئەگێڕرێتەوە شـــێوەو ڕوخسارێكی گشتیان هەیەو دەربارەی هەموو كەسێكی لە وێنەی تەیموور ئەووترێ • ئـــەو قسانە هیچ شكڵێكی مێژوویی شەخسی تەیمووری لـــەنگ خۆیو مێژووی سەردەمی ئەویان پێوە نییە • لەگەڵ ئەمانەشدا شـــەخسیەتی تەیمووری لەنگ لەم چیرۆكانەدا بە شـــێوەیەكی گاڵتـــەوتەوسو كاریكاتۆری پیشان‌ئەدرێت•مەلاش لەكانی دڵەوە گاڵتە بەو شەخسیەتە ئەكات • ئەگێڕنەوە ئەڵێن :

جارێك مەلای مەزبوورەو تەیمووری‌لەنگ لە حەمامدا یەكتر ئەبینن• پەشتەماڵەكەی تەیمووری‌لەنگ چەند ڕیز زێڕی لێ‌دراوە ، تەیموور لە مەلا ئەپرسێ : مەلا ــ من پیاوێكی‌چۆنم •

مەلا ئەڵێ : پادشام تۆ پیاوێكی زۆر باشی پێنج‌سەد لـــیرەی زێڕ ئەهێنیت • تەیموور ئەڵێ : تەنیا پەشتەماڵەكەم بایی پێنج ســـەد لیرەیە • مەلا ئەڵێ : قوربان ئەوەشم حساب كردووە[١٧] •

گەر ئەم قسە خۆشە وا دەرخایێن كە بەلای گەلەوە پیاوی زۆردارو

خوێن ڕێژ هیچ ناهێنێت و بە تەواوی دواپردی لە نێوان خـــەڵك و زۆرداریدا نەهێشتبێت ، ئەوا قسەکانی تری مەلا دەربارەی تەیمووری لەنگ ، هەر لە چوارچێوەی حوکمداری تەیمووردا ڕەخنە لە کردارو ژڕێمی ئەگرێ وە نارەزایی خەڵکی بەرامبەر بەوانە دەرئەبڕێ و قسـەو ڕەخنەی ئەخاتە شێوەی گاڵتەکردنەوە ئەگێڕنەوە ئەڵێن .

ڕۆژێك تەیموور لە مەلا نەسرەدین ئەپرسێ و ئەڵێ : خەلیفـەکانی عەباسی هەر یەکەیان لە قەبێکیان بووە وەکو (موفق باللـــە ومتوکل علی الله ومعتصم بالله) وە ئیتر ئەگەر من یەکێك بوومایە لـــەوان ، لەوانە کامەیانم هەڵبژاردایە ؟ مەلا خێرا لە وەڵاما ئەڵێ ــ خاوەن شکۆ بێ گومان ناو ئەنرای (نعوذ بالله)[18] .

هەر لەسەر ئەم پەیڕەوی ڕەخنە گرتنی هێواشە لە تەیمووری لەنگ و ڕژێمی ئەگێڕنەوە ئەڵێن : ڕۆژێك مەلا قازێك لەناو ڕۆنا ســـوور ئەکاتەوە ، ئەیەوێ بە دیاری بۆ تەیمووری لەنگی بەرێ ، لەڕێدا زۆر برسی ئەبێ لاقێکی قازەکە ئەخوا . کە ئەگاتە خزمەت شاو دیاری یەکەی پێشکەش ئەکا ، تەماشا ئەکا قازەکە لاقێکی نەماوە . ئەپرسێ ئەم قازە لاقێکی نی یە ؟ مەلاش ئەڵێ شاهم خەڵکی وولاتی ئێمە گشتی یــەك لاقن . لە پاش چەند ڕۆژێك مەلا لەگەڵ شادا بۆ گەڕان بە قــەراخ جۆگەلەیەکدا ئەڕۆن ئەبینێ چەند قازێك لەبەر خــۆر لەسەر یەك قاچ ڕاوەستاون . مەلاش ئەڵێ : شاهم تەماشا بفەرموون ئـــەم قازانەش گشتیان یەك لاقن . پاشا فەرمان ئەدا بە جارێك کشەیان لێ بکـــەن . قازەکان لە تاوا بە دوو لاق باڵیان فش کردو هەڵاتن . پادشا ووتی : مەلا ئەوە نی یە دوو لاقیان هەیە ؟ مەلاش گوتی ئەگەر بە دار کشـــە لە تۆش بکەن بە چوارپێ دەفڕی[19] .

لە مەلاو تەیمووری لەنگ گەلێك حیکایەت ئەگێڕنەوەو ئــەتوانین لەسەر بناغەی ئەوانە گەلێك لێکۆڵینەوە بخەینە بەرچاو .

گەر شەخسیەتی تەیمووری لەنگ لە هەندێ حیکایەتدا دیـــــی

پیاوی زۆرداربێ ئەبینین لە هەندێ حیکایەتی تردا هەر ئەو شەخسیەتە ئەبێ بە کەسێکی ئاسایی‌وە ئەخرێتە چوارچێوەی گاڵتەو قسە خۆشە ئاسایی‌یەکانی مەلاوە . یاخود لە جیاتی ئـــەوەی بووترێ مەلا بـــە کابرایەکی ووت ، یا کەسێکی‌دی بۆ ئەوەی تاپۆیەکی ڕاستەقینە بدرێ بە حیکایەتەکە شەخسیەتێکی ڕاستەقینـــــەی وەك تەیمووری لەنگ ئەخرێتە ناو چوارچێوەی حیکایەتەکـــــەوە . یا ئەتوانین بڵێین ئەو حیکایەتانە بۆ ئەوەن کە قارەمانی گاڵتەوگەپەکە یا بڵێین مەلا وابخرێتە بەرچاو کە پیاوێکی قەلەندەرە ، واتە دەربەستی ژیان نی‌یەو کو لـــە گەورە ناکاتەوەو جیاوازی لە نێوان گەورەو بچووکدا ناکات‌و ڕەخنـــە لە هەموو لا و لە نارێکی‌و چەوتی هەموو لایەك وەك یــــەك ئەگرێ جاروبار کە لەو حیکایەتانەدا شەخسیەتی تەیمووری لەنگ وەك کەسێکی ئاسایی پیشان ئەدرێت کە مەلای قەلەندەر گاڵتەی خۆیی پێ ئـــەکات ، لێرەدا ئەتوانین قووڵتر بڵێین مەلا یا دانەری حیکایەت پاشایان‌و گەورە کەسان لەو قالبەدا فێری نەفس بچووکی ئەکات . لەو حیکایەتانەیە کە ئەگێڕنەوەو ئەڵێن :

ڕۆژێك مەلا لەگەڵ تەیمووری لەنگ ئـــەچێت بۆ ڕاو ، بارگیرێکی پیرو شەلی بۆ ئەهێنن . لە ڕێگەدا دائەکاتە باران هەموو کەسێك بە غار خۆی ئەگەێنێتە ماڵێ ، تەنها مەلا بەجێ ئەمێنێ . ئەویش جلـــــەکانی دائەکەنێ‌و لە ژێر خۆیدا رایاز ئـــــــەخات ، تا تەڕ نەبن . بە هـــــەر جۆرێك بوو گەیشتەوە ماڵێ . بارگیرەکە ئەباتە تەویلەو جلـــــەکانی خۆشی لەبەر ئەکاتەوەو ئەچێتە لای شا . کە تەماشای ئەکـــەن هەموو لەشی ووشکە ، سەریان سوور ئەمێنێ . شا پرسی ها مەلا ئەبینــــم جلەکانت هەموو وشکن ، مەلا ووتی بۆچی تەڕ ببم ، من پێش ئێـــوە گەیشتمەوە ئەم بارگیرە وەکو باڵندە ئەفڕی .

لەپاش چەند ڕۆژێکی تر دووبارە چوونەوە ڕاو . ئەم جارە تەیموور سواری ولاغە پیرەکە بوو ، وا ڕێکەوت دیسان باران بە مێ گرمەکی

دایدا • هەرکە سە لە ترسی ســـەرماو تەڕوتووشی بـــەغار خۆیان گەیاندەوە ئاوایی • ئەم جارە تەیسوور بەجێماو هەموو لەشی تەڕبوو ، تا نیوەڕۆ بە لەقەلەق و شڕی و چۆرەچۆڕی ئاوەوە گەیشتەوە ماڵەوەو زۆر تووڕە بوو و بە شوێن مەلایدا ناردو ووتی : کوڕە هەی بەدخوو تۆ بۆچی ئەو درۆیەت لەگەڵ کردم و تووشی ئەو هـــــەموو ئازارو تەڕوتووشی یەت کردم •

مەلاش ووتی : پاشا ئەگەر تۆش وەك من تێ گەیشتنت هەبوایە ، وەك من جلەکانت ئەخستە ژێر خۆتەوەو تەڕ نەئەبووی[٣٠] •

هەر لە قاڵبی ئەم جۆرە حیکایەتە کورتانەی مەلادا کە تەیسووری لەنگی بێ کراوەتە کەسی دووەم و دواندنێك لە نێوانیاندا دروســـت کراوە ، حیکایەتێکی تر ئەگێڕنەوە کە لەو دیو پەردەی حیکایەتەکەوە فەلسەفەیەکی قووڵی گەل ئەگێڕرێتەوە ئەو فەلسەفەیەی لە ئەفسـانەو چیرۆك و پەندی پێشینان و بەشەکانی تری فۆلکلۆری کوردی یا دیـمان فەلسەفەی گەل دەربارەی جەوهەری ژیان دووبارە ئەکرێتـــــەوە • لەژیان گەیشتنی خەڵك ئەخرێتەوە بەرچاو • ژیان ئەکرێتـــەوە بـــە کێشەیەك لە نێوان چاکەو خراپەداو ئەو کێشەیە ئەکرێت بە جەوهەرو هۆی ژیان و پەیدابوونی سروشت و کۆمەڵ و ژیان •

حیکایەتەکە ئەمەیە کە ئەگێڕنەوە ئەڵێن :

تەیسووری لەنگ لە مەلا ئەپرسێ ، تا کـــەی ئەم خەڵکە هـــەر ئەمێنێت و ئەمرێت ؟ مەلاش خێرا ئەڵێ تا بەهەشت و جەهەنەم پڕ ئەبن •

دیمەنی لە ژیان گەیشتن و فەلسەفەی گەل لە ژیاندا ، لە هـەندێ شوێنی چیرۆکەکانی تری مەلاشدا دەرئەکەوێ •

گەر ژیان خۆی بریتی بێت لە بزوتنەوەی جووڵانـــەوەو ژیان هەمیشە لەبەرەوپێش چوون و پێشکەوتن دابێت و هۆی ئەمەش هـــەر ئەو بزوتنەوەیە بێت ، یا لە کونجی ئەو فەلسەفەیەوە بڕوانینـــە ئەم حیکایەتە کە قووڵی و وردبینی خـەڵکمان بەرامبەر بە جـــەوهەری

پەیدابوون و بەرەوپێشچوونی ژیان پیشان ئەدات •

ئەگێڕنەوە ئەڵێن : لە مەلایان پرسی ئەم خەڵکە بۆچی هەموو ڕۆژێك بەشێك بۆ ژوورو بەشێك بۆ خواروو ، بەشێکی بۆ ڕۆژهەڵات بەشێکی بۆ ڕۆژئاوا ئەچن ؟ مەلاش ووتی : ئەگەر گشت خەڵك هەر بۆ لایەك بڕوات ، لەنگەری دنیا تێك ئەچێت (٢١) •

گەر لە قسەکانی مەلادا لە فەلسەفەی ژیان وردببینەوە یا دەربارەی هەڵسوکەوت و گوزەرانی ژیان لە باری سەرنجی قسەکان بگەڕێین یا دەربارەی هەموو ڕووداوێك و بارێك و دیسەتێکی ژیان و دەربارەی تێکرا پێوەندی ئادەمیزاد لەگەڵ یەکدا لە کۆڕی ژیاندا ، پێوەندی تاقەکەس و کۆمەڵ یا بە پێچەوانەوە پێوەندی نێوان دەستەکانی کۆمەڵ هەموو جۆرە پێوەندی‌یەکی کۆمەڵایەتی و ئابوری و تەنانەت سیاسی‌ی ناوخەڵك ، ئەبینین بە ووردی و بە شێوەی لە وردەشت دوان ، لە قسەکانی مەلادا فەلسەفەیەکی تەواو بوومان دەربارەی ژیان دێتە بەردەم • ئەو فەلسەفەیەش بە (تانوپۆیەوە) لە هەموو فەلسەفە قوولەکەی بەشەکانی تری فۆلکلۆری کوردی جیا نی‌یە • تەنانەت لە ڕێڕەوی مێژووی فەلسەفەدا لە زۆر دیسەنی بیری فەلسەفی جیهان ئەچێت ، بەڵام قالبی گشتی‌ی ئەم فەلسەفەیە گاڵتەو پێکەنین و گاڵتەپی‌کردن و نەخشەی کاریکاتۆری‌یە • هەر لەم قاڵبەشدا جاروبار هەندێ قسە ئەبینین کە زۆر بە ئاسانی لە قاڵبێکی لەسەر خۆو قسەی دانەدانەدا وێنەیان لە کتێبە گەورەو زەردەکانی فەلسەفەی ئیسلامدا ئەبینین ، لە مێژووی فەلسەفەدا گەلێك بیری جیاجیا دەربارەی (پارە) و پێوەندی‌ی ئادەمیزاد لەگەڵ پارەداو ڕۆلی پارە لە ژیاندا ئەبینین ، جا گەر کۆمەڵە قسەیەکی فەیلەسووفان دەربارەی پارەو ئەنجامی پارە بخەینە بەرچاو ئەوسا گوێ لەم حیکایەتەی مەلا بگرین ، قووڵی‌ی بیری فەلسەفی‌ی حیکایەتەکانی مەلامان دەربارەی پارەو بەرهەمی مادی لە ژیاندا بۆ دەرئەکەوێت ، ئەگێڕنەوە ئەڵێن :

جارێك مەلا دابەستەیەكی دانابوو بۆ قاوەمە، قوتابییـــەكانی ویستیان بە فێڵ سەری ببڕنو بیخۆن . ووتیان : مامۆستا خــــەبەر هاتووە كە دووسبەی دنیا ئاخر ئەبێت، كەواتە تۆ دابەستەت بۆچییە؟ سەری ببڕەو بێكە بە خێر با بە هەموومان بیخۆین . مــــەلا ووتی زۆر باشە. سەری بڕیو بردیانە دەشتو لەوێ كردیان بە بریانیو خواردیان. دوای تێرخواردن خــــۆیان ڕووت كردەوەو چوون بۆ یاری كردنو مەلایان بە دیار جلەكانیانـــەوە دانا . تا هاتنەوە مەلا جلـــەكانیانی كۆكردەوەو ئاگری تێبەردان، تا هەموویان سووتان، كــە فەقێكان گەڕانەوەو جلەكانیان بە سووتاوی دیت بە سەری خۆیانداداو ووتیان : مامۆستا لە ڕێی خوادا بۆچی ئەم پەندەت پێدا ین، مەلا هیچ خۆی نەشلەژاندو ووتی :

ئێوە بۆچی هێندە چاوچنۆكو چاو برسێن . ئەی سبەینێ (قیامەت) نییە ؟ ئیتر جلتان بۆچییە[٣٢] . لە كۆتایی ئەم حیكایەتەشـــدا ئەوی ئەیگێڕێتەوە ئەڵێت : مەلا بەو جۆرە هەقی خۆی لێسـەندن[٣٣] . بێ ئەوەی بزانێت لەو دیو پەردەی حیكایەتەكەوە چ فەلسەفەیەكی قووڵ هەیە . ئەم جۆرە حیكایەتە بێجگە لە دەربڕینی جەوهەری فەلســـەفەی چاكەوخراپە شتێكی تری تیایە كە بە تێكڕایی لەگـــەڵ حیكایەتەكانی تری گاڵتەوگەپی كوردی كە پەردەیەكی (ئاینی)یان پێوەیەو باس لە ڕوانینە بیروڕای ئاینی ئەكەن و هەڵوێستێك بەرامبەریان پیشان ئەدەن، ئەخرێنە خانەی باسی ئاینەوە لە گاڵتەوگەپو فۆلكلــۆری كوردیداو ئەتوانرێ لێكۆڵینـــەوەی تایبەتیی لەسەر بنووســرێ . لە كوڕی فەلسەفەدا گەلێك قسە دەربارەی گاڵتەوگەپی مەلا ئەكرێ . گەر لــە جیهانی فەلسەفەو ئەدەبا نرخو بایەخێكی بەرز بدرێت بە «ئادەمیزاد» بە خۆشەویستیی یەكترو بە گیانی دۆستیو برایەتیو تەبایی، گــەر ئەم گیانە بەرزە كرابێ بە سروشتێكی بەرزی ئادەمیزاد . ئەو گیانــە بە بەرز گیرابێت لە پێوەندیی نێوان دوو ئادەمیزادا، لــە پێوەندیی.

تاقەکەس‌و کۆمەڵدا ، لە پێوەندی نێوان دوو گەلی دەستەبراو نێوانە نەتەوەکانی سەرزەمیندا ، ئەبینین حیکایەتێك کە بە زمانی مـــەلاوە ئەگێڕرێتەوە سەرزەمین ئەکات بە نیشتمانی ئەو خەلکەی لەســـەر مەرزی ئەژین • گەر زەمین هەمووی لە یەك بچێت ، بۆچ ئەوی لەسەر زەمین ئەژین هاو نیشتمانی‌و برای یەك نەبن • لە زمان مەلاوە ئەگێڕنەوە ئەڵێن •

ڕۆژێك مەلا چووە سەر مینبەر ڕووی کردە خەلکی ووتی :

خەلکینە بزانن هەوای وولاتی ئێوەش وەکو هـــەوای وولاتی ئێمە وایە • پرسی‌یان : بەچی‌دا ئەزانی مەلا ، ووتی : بەوەدا ئـــەیزانم کە هەر ئەستێرەیەکی لە وولاتی خۆماندا ئەمدی ، لە وولاتی ئێوەش‌دا ئەیبینم • جا ئەم جۆرە بیرە لەبەرهەمی زۆر لە فەیلەسووف‌و ئەدیبانی مەزنی جیهاندا ئەبینین • فەیلەسووفی ڕۆژهەلات ـ سەعدی شیرازی ـ ئەفەرموێ :

بچیتە هەر شوێنێك ڕەنگی ئاسمان هەر شینە(٢٤) •

ڕەنگ هەیە شێخی سەعدی مەبەسی لە دەردو ئازارو مەینـــەتی بێت • ئادەمیزادی هەموو جیهان بە هاوبەش بزانیت لـــە دەردو تاڵی ژیاندا • بەلام ئەم قسەیەی کورد لە زمانی مەلاوە ئەیگێڕێتەوە ، وەك دیمان ئادەمیزاد لە خۆشی‌و ناخۆشی‌و سەرەنجاما بە هاوبەشی یـــەکتر ئەزانێ گەر ئەستێرەی ئاسمان‌و ئاسمان خۆی‌و شەوو ڕۆژو هـــەموو سروشت بە لای مەلاوە بۆ هەموو خەلکی زەمین بێت ، ئەبێ خۆشی‌و ناخۆشی‌ی ژێر ئەو ئاسمانە شینەش بۆ هەموان بێت جا لەم حیکایەتەدا دووبارەکردنەوەی قسە بە نرخـــەکانی ، فەیلەسووفە مـــەزنەکانی ڕۆژهەلات‌و مرۆڤایەتی‌و پیاوانی مرۆڤ‌پەرستی هەموو ســـــەدەو دەورێك ئەبینین‌و گیانی بەرزی پڕ خۆشەویستی‌و برایی ناخی دەروونی نەتەوەی کورد ئەبینین • ئەماتوانی گەلێك زۆرتر لای قسەکانی مەلا بوەستین لە ژێر هەر حیکایەتەدا لێ‌کۆڵینەوەو لێ‌دوانێك بنووسین‌و

یەهایەکی بەرزی ئەدەبیو فەلسەفیی بدەینێ ، بـەلام وا دیارە ئەوە بۆ کاتێك ئەبێت لە کۆمەڵەیەکی تـــەواوی ئەو قسە بە نرخانـــە کۆبکرێتەوەو باسیش هەر بۆ ئەوەتە رخان کرێت •

قارەمانی خۆماڵیی گاڵتەوگەپ :

لە مەیدانی قارەمانی مێژوویی گاڵتەوگەپی هاوبەشی نـەتەوەکانی رۆژهەلاتدا ، قارەمانێکیتری گاڵتەوەگەپ بەناوبانگە • کـــە لە ناو خەڵکی رۆژهەلاتدا بە ـ بـــەهلوول ـ ناوی دەرکردووە • لـــەو سەرەتایەدا کە بۆ ئەو کۆمەڵە چیرۆکەی مەلا نەسرەدین نووسراوە کـە بەشی رۆژهەلات ناسیی ئـــەکادیمیای زانستیی ئازربایجـــانە چاپی کردووە دەربارەی ـ بەهلوول ـ گەلێك قسە کراوە ، لـــەوێدا ئەلێ بەهلوول و قسەکانی لە وولاتی ئازربایجانو لە هەموو رۆژهەلاتدا ناسراوون ، خەڵکی ئەو ناوچەیە ـ بەهلوول ـ بە عـــەرەب ئەزانن و لە ناو خەڵکدا وا ناوبانگی سەندووە کە برای خەلیفەی گـــەورەی عەباسیی ـ هارونە رەشیدە[25] • لە ناو کوردیشدا (بـــەهلوول)و قسەکانی هەر بەناوبانگن ، کوردیش کە باسی بەهلوول ئەکـــەن وای دائەنێن کە برایەکی شێتی هارونەرەشید بووە • لەلای هەندێك کەس بەهلوول ، شێواندنێکی سەخسیەتی راستەقینەی شـاعیری ناسراوی عەرەب ئەبونواسە ، یاخود زۆر لە قسە خۆشەکانی ئەبونوئاس • وا ئەگێرنەوە کە قسەی بەهلوول بن ، یا زۆر لەو حیکایەتانەی ئەبونوئاسو قسەوباس لە کۆشـــکی خەلیفەدا ، لە لا پـــەرەی کتێبی گەورەو زەردەوە هاتۆتە ناو خەڵكو لێی گۆرراوەو شتی خراوەتە ســـەرو قارەمانێکی بۆ دروست کراوەو ناونراوە بەهلوول ، کورد ئەلێن :

قسە یا لە شێت بێ یا لە منال • واتە شێتومنال پێچوپەناو شت شاردنەوە نازانن و ئەوەی لە دلیانا بێت بە زمان ئەیلێن • بۆیە ئـــەم

بەهلوولەی لەناو خەڵکدا بووە بە قارەمانێکی شێتی گاڵتەوگـــەپ • قسەی حەق و ڕاستەقینەی بە زمانەوە ئەگێڕێتەوە • قسەی حەقیش ـ وەك كورد ئەڵێن ـ زۆر جار (ڕەقە) وەك بەردێك وایە ئـــەدرێتە بەسەرو گوێلاکی پیاوخراپان و زۆرداراندا،وە وەك حیکایەتی کوردی و ڕۆژهەڵات جووتە شەخسیەتی مەلای مەزبوورەو تـەیسووری لەنگی کردبوو بە بەهانەی زۆر ڕەخنەوزۆر قسەی حەق،هەر ئەو حیکایەتانەش جووتە شەخسیەتی بەهلوول و هارونەڕەشید ئەکەن بە پەردەو بەهانەی گێڕانەوەو دروستکردنی قسەی حەقی تر • بەلام وەك ووتمان مـەلا بە پیاوێکی ژیرو زانا دروستکراوە بەهلوولیش بە شێت و قســـە لە ڕوویەکی ئەوتۆ کە کۆ لە هیچ ولە کەس ناکاتەوە •

بۆ ئەوەی ئەم لێکۆلینەوەیە توزێك قوولتر بخەینە بـــەرچاو • بابچینەوە سەر پیشەکی یەکەی ئەکادیمیای زانستی ئازربایجـــان بۆ قسەکانی مەلا نەسرەدین لەو پێشەکی یەدا ئەڵێت :

قسەکانی مەلا نەسرەدین ڕەخنە گرتنێکی نەرمە لـــەرژێم و خوو ڕەوشت وعادەتی کۆمەڵایەتی ، بەلام قسەکانی بـــەهلوول لە سنووری ڕەخنە ئەچنە دەرەوە بۆ چوارچێوەی ڕاپەڕین و شۆڕش ڕووبـــەڕووی هەموو شتێکی نارەواو کۆن لە کۆمەڵدا • گەر قســـەکانی مـــەلا نەسرەدین کەم وکۆری کۆمەڵ لە سنووری رژێمە کۆمەلایەتی یـــەکەی خۆیدا چارەسەر بکات ، ئەوا قســـەکانی بەهلوول ئەو رژێـــــە کۆمەلایەتی یە بە جارێك ئەخاتەلاوە ، ئەیەوێ کۆن لا بیـــات و تازە بهێنێتە کایەوەو لە سنوورو چـــوارچێوەی رژێم و پـــەیوەندیەکی کۆمەلایەتی تازەدا • ئەو ناهـــەمواری و ناکۆکی و نارێکی یانـــــە چارەسەربکات کەوان لەبەرچاو[٣٦] •

بەداخەوە تا ئێستا لە ناو کورددا هەولی ئەوە نەدراوە کە قسەکانی بەهلوول کۆبکرێتەوەو لە دەمەوە بخرێتە سەر کاغەز • هەر لەبـــەر ئەوەشە کە ناتوانین لێرەدا لێکۆلینەوەیەکی گەورەو فراوانی ئـــەو

قسانەی بخەینە بەرچاو • لێرەداو لە باسی شەخسیەتی قارەمانی بەناوبانگی گاڵتەوگەپی ڕۆژهەڵات بەهلوولدا هەر ئەمەوێ ئەوە بڵێم کە بەهلوولیش وەك مەلا نەسرەدین گەر شەخسیەتێکی ڕاستەقینە بێت یا خەیالی ، یا بنەرەتێکی مێژوویی هەبێت‌و گوڕینێکی شەخسیەتی ئەبونوئاس بێت • گەر لە رەگەزدا لە هەر نەتەوەیەك بێت یا قسەکانی لە ناو هەر نەتەوەیەکی تردا بڵاوبن ، بەڵام بەهلوول بۆ نەتەوەی کورد هەر قارەمانێکی گاڵتەوگەپی نەتەوەی کوردە • بەڵگەشمان هەر ئەو بەڵگەیە یەکە بۆ شەخسیەتی مەلای مەزبووره هێنامانەوە • ئەویش ئەوەیە کە قسەکانی بەهلوول‌و شەخسیەتی خۆی لەناو کورددا ناسراوە وە قسەکانی بە کوردی ئەگێڕرێتەوەو ئەچنە سەر سامانی نەتەوایەتی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردو زۆر لە قسەکانیشی تەواو ئەوەیان پێوە دیاری‌یە کە لە ناو کورددا دورست کراوون شەقلی تایبەتی‌ی کومەلی کوردەواری‌یان پێوەیە •

گەر شەخسیەتی بەهلوول قارەمانێکی هاوبەشی زۆر نەتەوەی ڕۆژهەڵات بێت‌و لەو ناوەدا قارەمانێکی گاڵتەوگەپی کوردیش بێت ئەوا کورد خۆی خاوەنی قارەمانێکی گاڵتەوگەپی نەتەوایەتی خۆیەتی کە هەر لەو تیپە یا جۆرەی بەهلوولە ، واتە قسەو حیکایەتەکانی واپەرین‌و هاوارێکی پڕ لە داخ‌وکینەو رقە بەرامبەر بە ناڕەوایی‌و ناخۆشی ژیان • پەیرەوێکی پیرۆزی موسلمانان ئەلێ : (ناقل الكفر ليس بكافر)[٣٧] واتە ئەو کەسەی قسەی کافران ئەگێڕێتەوە (بەوە) نابێ بە کافر • بۆ ئەبینین کورد ناوی کفر ئەحمەدی لەو قارەمانی گاڵتەوگەپی نەتەوایەتی‌یەی خۆی ناوە •

قسەکانی کفرئەحمەد لە ناو خەلکی سادەو خوێندەواری سەردەمی رابرووددا وەك یەك گێڕراوەتەوە • بەڵکو بەشی زۆری قسەکانی کفرئەحمەد لە ناو مزگەوت‌و مەلاو فەقێدا بلاو بووە • پیاوانی دین‌و زانا موسلمانەکانی کورد ئاسۆیێکی فراوانی بیر کردنەوەو جیهان

بینینیان بووه ، بۆیە قسەکانی کفر ئەحمەدیان بلاوکردۆتەوە • هەروەك لەو قسانەدا (سەرزاری)و روخســاری دەرەوەیان نەدیبێ کــە رەنگەنەزان بە (نارەوای) بداتە قەلەم • زانایانی موسلمانی کــورد ، قوولیو جەوهەری کۆمەلایەتی قسەکانی کفر ئەحمەدیان لیك داوەتەوە •

گەر قسەکانی « کفرئەحمەد » قسەی قارەمانێکی ڕاستەقینــە بوایەو هەمووی پێکەوە کۆبکرایەوەو بدرایەتە پاڵ زانایەکی کوردی موسلمان • گومان لەوەدا نە ئەبوو کە ناوی ئەو قارەمانەی ئێســتا بۆتە پەردەی گاڵتەوگەپ ئەبووە ناوی متصوفێکی گەورەو قسەکانی ئەچوونە ریزی بیری فەلسەفیو تصوفی کوردەوە • رەنگــە قسەکانی کفر ئەحمەد لە روخساردا سادە بنو نەنووسینەوەو بلاوبوونەبونەوەیان بەناو خەلکداو لەلایەن خەلکی ســـادەوە گێرانەوەیان دیمەنێکی سادەیان داوە بەو قسانە ، بەلام لە جەوهەرو مانای قوولدا ، زۆر لــە قسەی حەلاجو فەیلەسوفە متصوفەکانی تری موسولمان ئەچێت کــە بەو ریگەو ریچکەیەدا رۆیشتوون •

دیسان بەداخەوە قسەکانی کفرئەحمەدیش تا ئێستا نەچوونەتــە سەر کاغەزو کۆنەکراونەتەوە لە پاڵ ئەوەشدا ئاسۆتەنگی بیرکردنەوەی گەلێك رەخنەگر وامان لێ ئەکات کە نەتوانین لێ کۆلینەوەیەکی فراوانی قسەکانی ئەویش بخەینە بەرچاو •

لە باسی بیری وردی فەلسەفەو تصوفدا ، گەر بمانەوێت سەرەتایەك بۆ ئەو بیرە دابنێین لە ناو کورددا • بێجگە لە بەرهــەمو کتێبی زانا موسولمانەکانی کورد ، کە زوربەیان بە زمانی تری ـ نا ـ کوردی ـ نووسراون ، لەناو خەلکدا وێنەیەکی رۆشنی ئەو بیرە ئەبینین • لــە باسی پەندی پێشینانداچــەند وێنەیەکی « بیری » فــەلسەفیو « تصوف »ی کوردمان خستە روو ، لێرەشدا شایانی باس کردنە کــە قسەکانی کفرئەحمەدو گەلێك چیرۆکی « بێ ناو »و قارەمان بخەینــەوە یاد • کە خاوەنی رشتەی مرواری هەندێکیانی کۆکردۆتەوە •

ئەو قسانەی بیری فەلسەفیو تصوفی کورد بە شێوەی گشتی لە سنووری فەلسەفی ئیسلامیدایەو ڕەنگە هەر یەکەشی بچێتەوە سەر ڕێچکەیەکی لە مەزهەبە ناسراوەکانی فەلسەفەی ئیسلام ۰

بیروڕای فەلسەفەو تصوفی ئیسلام لەلای کورد باسێکی گرنگو شایانی باسە ۰ گەر سەرەتای ئەم بیرە لە فۆلکلۆری کوردا « لە ئەفسانەو حیکایەتو پەندیپێشینانو گاڵتەوگەپدا » ببینین ۰ ئەوا « تەلاری » ئەم بیرە لە شیعری زۆر لە شاعیرو ڕۆشن بیرانی کورددا دیارە ۰ هەرچەندە تا ئێستا لەناو کورددا بە دەگمەن کەسانی ئەوتۆ هەڵکەوتوون کەلەسەر فەلسەفەیان نووسیبێ ، بەڵام ئەوانەش بەداخەوە ــ چونکە لە سامانی نەتەوایەتی کورددابڕاون هیچلایەکیان بەلای بیری فەلسەفی فۆلکلۆری کوردو فەلسەفەی زانایانی وەك مەلای جزیریو بابەتاهیری هەمەدانی وە ئەحمەدی خانیو مەولەوی وە مەحوی ڕوشن بیرانی تری کوردەوە نەکردۆتەوە ۰

لەپاڵ ئەو قارەمانانەی گاڵتەوگەپدا کە باسمان کردن ، لە ناو کورددا گەلێك قارەمانی تری خۆماڵیی گاڵتەوگەپ هەن ، کە هەر یەکە لە مەیدانی بەرەو پێشچوونی ژیانی کۆمەلایەتیدا نوێنەری جۆرە « ڕووداو ــ واتە ــ ظاهرة » یەکی کۆمەڵایەتین ۰ بۆ نموونەی ئەو جۆرە قارەمانانە ــ لە کتێبی ــ گاڵتەوگەپی ــ پیرەمێرداو لە رشتەی مرواریدا لە قسەی ناوخەڵکدا شەخسیەتی « لالەسەرحەد » ئەبینین ۰ کە بە شێوەیەکی تایبەتی ، لە مەیدانی حیکایەتی گاڵتەوگەپ گێڕانەوەدا « خەوەکەی لالەسەرحەد » بەناوبانگە ۰ کە بە چەند جۆرێك ئەگێڕرێتەوە لەو دوو کتێبەی ناوبراودا بە جۆرێك نووسراوەتەوە « لالەسەرحەد » نموونەی سەرخێلێکی عەشیرەتی کۆچەری « جاف »ە لە « کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەمدا ۰

ئەو قسانەی لە زمانی « لالەسەرحەد »ەوە[٢٨] ئەگێڕرێتەوە یا

ئەدرێتە پاڵ کوردێکی کۆچەر یا لادێیەکی ئەو سەردەمە ، یا لـــە هەندێ حیکایەتدا باسی عەشیرەتی « هەمەوەند » ئەکات . هەموو ئەم حیکایەتانە دیمەنی ژیانی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمە ئەگێڕنەوە .

خەوەکەی « لالەسەرحەد » وێنـــەیەکی رۆشنی خۆشەویستیی تیرەو عەشیرەتە کە بەلای زۆر لەزانایانی کۆمەڵایەتییەوە ســــەرەتای هەستی نەتەوایەتیو نیشتمانپەروەرییە .

« لالەسەرحەد » لەو خەوە (سەیرە خۆشەدا دەشتی شـارەزوورو بەهارەکەی ئەکات بە بەهەشتو لە ناو جافدا « رۆغزایی » وەلـــــە عەشیرەتی کورددا « جاف »و لە نەتەوەکانی دەوروپشتدا کورد لـــە هەموان زیاتر لە « بینایی چاوان » نزیك ئەخاتەوەو بە « بەهەشتیان » دائەنێ) .

قسەکانی « لالەسەرحەد »و ئەوانیتری لەو « تیپە » ، هــەموویان لاپەرەیەکی تری مێژووی کۆمەڵایەتی تیرەکانی کورد ئەگێرنەوە .

لە زۆر حیکایەتدا باسی « جاف »و « هەمەوەند »و رێگـــەگریو کاروان رووتکردنەوە لە قالبێکی پێکەنیندا ئەکرێ . بەڵام گـــەر سەیری بکەیت هەر لەو باسانە ئەچێت کە لە یادداشتی ئەو گەشـــت کەرە کۆنە بێگانانەدا ئەیبینین کە هاتوونەتە ناو کوردەوارییەوە .

دەربارەی « ئایین »یش هەر لـــەم حیکایەتانەدا دوو روخساری نەتەوەی کورد . لەلایەکی ترەوە لەناو نەتەوەیەکی سادەی ، زوربــە نەخوێندەوارا لەدین نەگەیشتنو لە بەندی پەیرەوەکانی ئەو دینـــە « نەگەیشتن » بە هۆی عەرەبی نەزانینەوە ، وە بە ساکاریو رووکەش دەستدانە بەجێهێنانی پەیرەوەکانی ئایین . ئەم چیرۆکانە هەموو ، لە رووی مێژووەوە ، لەو سەدەو کـــاتو شوێنەدا ، واقورمـــاویو سەرسامیی تیرەی کۆچەرو نەخوێندەوارە بەرامبەر بە دیمـــەنو داهێنراوو روخساری تازەی شارستانیو ئەو ژیانی کۆمەڵایـــەتیی

تازەیە کە شارستانی‌یەتی ئەیهێنێتەکایەوە .

گەر ئەم حیکایەتانە لەلایەکەوە دیمەنی ئەو ڕووداوەی مێـژووی کۆمەڵایەتی بن . لەلایەکی‌ترەوە « قاقاپێکـــەنین »ی ناخی دەروونی شارستانی‌یەتین بە ژیانی « کۆچەری »و « نەزانی »و « نـەخۆشی »و بەهەموو دیمەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی دواکەوتوو .

گەر کورد « لالەسەرحەد »ی « ڕۆغزایی » کردبێت بە دیمــەنی ئەو ڕووداوە لە ئەدەبی گاڵتەوگەپی فۆلکلۆردا ، ئەبینین هـــەر لەو حیکایەتانەدا کە لەناو عەشیرەتی « جاف »دا هەیە بەتایبــەتی ئــەو حیکایەتانەی لە ڕشتەی‌مرواری‌دا کۆکراونەتەوە ، شــەخسیەتێکی ڕاستەقینەی مێژوو ئەگرێت بە کۆڵەکەی ئەو حیکایەتانەو هـەر لەناو « جاف »دا ئەبێتە هۆو ڕابەری بەرەوشارستانێتی ڕۆیشتن ئـــەویش شەخسیەتی ناوداری « مەحمود پاشا »ی گەورەیە .

ئەگەر « لالەسەرحەد » قارەمانێکی دێهاتی بێت ئەوا لە فۆلکلۆری کوردیدا وێنە قارەمانێکی شارستانێتیش هەیە ، کە لە بنــــەرەتدا شەخسیەتێکی ڕاستەقینەیەو لە سەدەی پێشوودا لە شاری «سلێمانی» ژیاوەو ئێستاش قسەی کۆن‌و تازەی بە زمانەوە ئەگێڕێتەوە ، ئەویش قارەمانی بەناوبانگی گاڵتەوگەپی کوردی « ئەحەی کڕنوو »ە(٢٩) .

قسەکانی « حاجی‌ئەحمەدی کوڕنوو » بەرهەمی ژیانی شارستان‌و سەرەتای پەیدابوونی ژیانی تازەی شـــارستانێتی‌یە لە ناوچــەی «بابان»دا . ئەم قسانەش نرکەی پڕ لە پێکەنینە، بە ژیانی دواکەوتووی دێهاتێك کە لە کۆشی « نەزانی »و « هەژاری »و « نـــەخۆشی »و ناهوشیاریدا « واژەی » دێ . لە پاڵ ئەمەشدا ئەو قسانەو هـــەموو ئەوانەی لە « تیپی ـ یاجۆر »ی ئەون ڕەخنەیەکی نەرمە لەو دیمــەن‌و بارە ناشیرینانەی لە ژیانی کۆمەڵایەتی‌ی شارستاندا ئەبینرێ .

لە بارەی ڕەخنەو ـ پێ ـ پێ‌کەنین‌و ـ گاڵتەپێ‌کردنەوە ، ئــەم چیرۆکانە هەموو مەیدانێکی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و ڕۆژانە ئەگرنــەوەو

باس له هەموو جۆرە پێوەندی‌یەکی کۆمەڵایەتی ئەکەن‌و چەوتی گەلێك روخساری ئەم پێوەندی‌یانە دەرئەخەن • پێوەندی نێوان « ژن‌ومێرد » ، « بووك‌وخەسوو »و جۆری ژن‌هێنان‌و شووکردن ، باسی گوزەرانی خەلکی ، کاروکاسبی‌و مامەڵەی رۆژانە ، « سوو »و « سەلەم »و « بازرگانی » ، پەنابردنە بەر نووشتەنووسین‌و بەر جادوو بۆ « گرێ » کردنەوەی ، سەختی ژیان‌و تەنگ‌و چەڵەمەی ژیان‌و باری کۆمەڵایەتی • ئەمانەو گاڵتەپێ‌کردنیان کەرەسەی ئەو جۆرە چیرۆکانەن‌و گەر رەخنەلێ‌گرتنێکی چەوتی ، لەم پەیوەندیانەدا نەرمیش بێت‌و شتێکی وای تیادەرنەکەوێت کە « خەلك یا گەل » کە خۆی داهێنەرو بلاوکەرەوەی قسەکانە ، نیازی سەرتاپا گۆڕینی باری کۆمەڵایەتی هەبێت • گەر ئەمەش دیار نەبێت ، خۆ قسەکان لە خۆیاندا بەڵگەی نارەزایین لە « چەوتی »و « دواکەوتن »و سەرەتای هوشیار بوونەوەو لە « خەوهەلسان »و راپەڕین‌و وێنەی دەستدانە گۆڕینی باری کۆمەڵایەتین ئەم « رووداوە » کۆمەڵایەتی‌یە ـ لە جەوهەردا ، لە هەموو شوێن‌و کات‌و سەدەیەکدا هەریەکەو هەر ئەمێنێ ، بەلام « وردەشت » واتە « تفصیلات »ی بە پێی شوێن‌و کات‌و زەمان ئەگۆڕێت‌و لە هەموو بەرگێکیشدا هەر بەڵگەی بەرەوپێش چوونی کۆمەڵە •

قارەمانی گاڵتەوگەپ ، لە گەڵ رۆژدا ئەگۆڕێت وەهەر دەورو زەمانێك جۆرە قارەمانێك‌و جۆرە قسەو حیکایەتێك دێنێتە کایەوە • بۆیە ئەبینین لە پاش جەنگی یەکەمی جیهانەوە چەند قارەمانێکی تری گاڵتەوگەپ هەن ، کە حیکایەتەکانیان وێنەی گاڵتە کردنن بە ژیانی دەرەبەگایەتی‌ی دەوروبەری عوسمانی‌یەکان‌و گێڕانەوەی حیکایەت دەربارەی ئەو دەرەبەگە نەخوێندەوارانەی لە پاش ئەو جەنگە پایەی بڵندی فەرمان بەریان دراوەتێ ، لە جەوهەردا رەخنەو گاڵتە پێ‌کردن‌و پێ‌کەنینی نارەزایی دەستەی رۆشن بیریابە ئیستلاحی ئەو دەورە ،

پێکەنینی « منوەر »ەکانە بە « بەرەی » کۆنی فەرمانڕەواو بـــە ڕژێمی کۆنی کۆمەڵایەتی •

لەم مەیدانەدا ئەتوانین گەلێك ناوبکەین بە نمـــوونە ، دەربارەی ئەوساو ئەمرۆش کە قارەمانی زیندوی گاڵتەو گەپمان هەیە ، لــــە بەرچاوی خۆمان خۆیان لە باسی کۆمەڵدا دوو قسەی خۆش ئەکەن لە ناو خەڵکدا « دە »یان بە زمانەوە ئەگێڕرێتەوە • بەو جۆرە ئــــەو قارەمانی قسە خۆشانەی ئەمرۆ لە ناوماندا ئەژین سبەینێ لــــە ناو لاپەڕەی مێژووی ئەدەبی فۆلکلۆردا ئەبن بە قارەمانی خــــەیاڵی مێژوو گەلێك قســـەی ڕۆژانی داهاتوش بــــە زمان ئەوانــــەوە ئەگێڕرێتەوە •

گەر ئەمرۆ لە ژیانی ڕۆژانەماندا تەماشایەکی ئەو پیاوە قســـــە خۆشانە بکەین کە لەناوماندا ئەژین ، زۆر باش بۆمان دەرئەکەوێت کە قارەمانی گاڵتەوگەپ چۆن لە دایك ئەبێتو دروست ئەکرێـتو چۆن پەروەردە ئەکرێتو گەورە ئەبێتو ئەچێتە سەر لاپـــەڕەی مێژووی ئەدەبی فۆلکلۆر •

ئێستا لە ژیانی ئەمرۆماندا لە هەر ناوچەیە ، یا شارە ، یا گوندە ، کەسێ یان چەند کەسێکی قسەخۆش هەن ، کە ئەمانە یا یــــەکێکیان بەرەبەرە ، لەگەڵ ئەو پەرەسەندنەدا کە باسمان کرد ئەبێتــە قارەمانی گاڵتەوگەپی هەموو نەتەوەو دوور نیە ببێتە قارەمانی چەند نەتەوەیەك یا هەندێ لە قسەکانی بـــە زمانێکیتر بدرێتە پاڵ قارەمانی ئــــەو گەلەیتر •

بەم جۆرە ئەمرۆ لە ژیانی کوردەواریدا لە هەر ناوچەو شـــــارە ئەتوانین ناوی چەند کەسێکی « قۆشمە »و قسە خۆش ببیستین ، بەڵام مێژوو ناوی کامیان ئەهێڵێتەوەو قسەکانی سەدەو سەر دەم ئەداتــــە پاڵ کامیان • ئەوە شتێکە مێژوو دوا ڕۆژ بڕیاری ئەداتو چـــەرخی بەرەوپێش چـــــوونی دەوران هەمیشـــــە شتی تازەو ســــەیریش

ئەهێنێتە کایەوە • بۆیە لێرەدا باس لەو قسەخۆشانە ناکەین کــــەوا دەورانی ئەمڕۆ تائێستا کردوونی بە موڵکی تاقە کەس و لــەوانەیە دوا ڕۆژ زۆریان بەناوی یەکێکەوە لە مانەیا بەناوی کەسێکی ترەوە تۆمار کات و ڕەخنەگرانی ئەدەب و نووسەرانی مێـــــژووی فۆلکلۆریش بیاندەنە پاڵ میللەت و بیانکەن بە کەرەسەی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی •

ئەدەبی نووسراوی گاڵتەوگەپی کوردی

تا ئێستا لە کوردیدا لــــەم بارەیەوە تەنیا ئـــەو « سێ‌جـار » نووسینەوەیەی قسەکانی مەلای‌مەزبوورەمان هەیەو ئەسەرە گــەورە بەنرخەکەی زانا عەلائەدین‌سوجادی ڕشتەی مرواری‌یە کە لە نامەخانەی ئەدەبی کوردیدا جێگەیەکی تایبەتی و دیاری بۆ خۆی گرتووەو تــا ئێستا سێ بـــــەرگی و هەر بەرگــە لە ٢٠٠ لاپەڕەدا لە ســـالانی ١٩٥٧و١٩٥٨دا ڕۆشنایی دیوەو هیوادارین خۆیندەواری کورد لــــە بەری بەرگەکانی تریشی بێ‌بەری نەبێت •

ڕشتەی مرواری لە کۆڕی ئەدەبی کوردی و ڕەخنەی ئەدەبی و لــە مـــەیدانی باسی گاڵتـــەوگەپی فۆلکلـۆردا باســـێکی ووردو لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی‌ی ئەوێت •

پیرەمێردیش وەك ڕۆشن بیرێکی گەورەی کورد کـە ئەرکی خۆی لە زۆر مەیدانی ئەدەب و ڕۆشن بیریدا بەرامبەر بە نەتەوەکەی بـەجێ هێناوە • لەم مەیدانەشدا قسووری نەکردوەو هاتووە کۆمەڵێك لـــە گاڵتەوگـــەپی فۆلکلۆری کوردی‌ی کـــۆکردۆتەوەو بـــە ناوی « گاڵتەوگەپ »ەوە لە چاپی‌داوە •

خاوەنی ڕشتەی مرواری جارێکی‌تر هـــەموو ناوەرۆکـــەکانی « گاڵتەوگەپ »ی‌پیرەمێردی چاپ کردۆتەوەو ئەو « ئەســـەرەی » پیرەمێردی نەمری لە دەردی « کەم‌ژمارەیی »و « چاپ‌خـــراپی »و نەمان و دەست نەکەوتن ڕزگار کردووە •

ڕشتەی مرواری هەر کتێبی گاڵتەوگـــەپ و فۆلکلۆر کۆکردنەوە

نی‌یە ، بەڵکو وەك بەشی زۆری بەرهەمە بـە نرخەکانی عـەلائەدین سوجادی ، سروشتێکی ئەنسکلۆپیدی یانەی وای هەیە کە لە گـەڵ پلەی رۆشن‌بیری‌و چاپەمەنی‌ی کوردیدا ئەگونجێن .

هەروەك زانا باش لە شوێن‌و کاتی چاپەمەنی‌ی کوردی گەیشتبێ‌و بیەوێ هەر کە کۆمەڵە بەرهەمێکی نووسینی تەواو بوو هەلی چاپی بۆ هاتە پێشەوە رێگەی خۆی بگرێ بەرەو چاپخانە ، بێ‌ئەوەی چاوەڕێ بێت کە هەر جۆرەباسە لە سیپارەیەکی جیاداو لە ژێر ناوێکـــدا چاپ بکات‌و هەریەکەی بەرێتەوە سەر یەکێك لە سەرچـــاوەکانی زانستی ئەدەب‌و زانست بەگشتی .

بۆیە لە رشتەی مرواری‌دا ، کۆمەڵێك لە بەشـــەکانی فۆلکلۆر ئەبینین رستە چیرۆکێك کۆکراونەتەوەو نووسراو نەتەوە کە ئەچنەریزی ئەفسانەی کوردی‌یەوە ، چونکە کەرەسەکانی ئەو چیرۆکانە هەر لـەو کەرەسانەی ئەفسانەی کوردین کە لە مەوبەر باسمان کردن .

هەندێ چیرۆکی تر کۆ کراوەتەوەو نووسراوەتەوە ، کە ئەچنـە ریزی حیکایەتی کوردی‌یەوە ، ئەویش هەر لە بەر ئەوەی کەرەسەکەی لە کەرەسەی حیکایەت‌و بە کورتی قارەمانەکەی لە باتی «دێوودرنج»و هەندێ « پەلەوەر » ئادەمیزادەو حیکایەتەکان چیرۆکی کێشـــەی ئادەمیزاد ئەگێڕنەوە لە گەڵ ژیانا .

لە رشتەی‌مرواریدا گەلێك لاپەڕەو باس هەیە ، کە ئەچنـە ریزی زانستی فۆلکلۆرەوە بە گشتی ، بـــەڵام دوورن لە باسی ئەدەبی فۆلکلۆر . ئەو باسانە بۆ گەلێك لێکۆڵینەوەی زانستی‌ی تریش بەکار دێن . لە کۆڕی فۆلکلۆردا کۆمەڵێك عادەت‌و رەوشت‌و خـــووی کۆنی ناو کوردەواری‌ی کۆکردۆتەوە کە لە مەوبەر ئیسماعیل حـەقی شاوەیس لە ژێر ناوی « پروپوچی‌پێشینان »دا هەندێ باسی لـەوەوە نزیکی لە سالی ١٩٣٣دا نووسیووەتەوەو(٣٠) چاپی کردووە ، ئـەم جۆرە باسەکەرەسەیەکی دەولەمەندە بۆ ئەو زانایانەی بـــە ژیانی

کۆمەڵەوە خەریك ئەبن •

لە چەند لاپەڕەیەکی‌تردا هەندێ زانیـــاری‌ی بە نرخی دەربارەی ڕۆژو ساڵو مانگ کۆکردۆتەوە کە بۆ ئەوە دەست ئـــەدات بکرێت بە سەرەتای باسێکی درێژ دەربارەی زانستی « فەلەك » لــــە لای کوردان ، بە تایبەتی گەر تۆزێ درێژ ترو وردتر لە ســــەر حسابی گلەزەردەو زانای گەورەی « فەلەك »ی کوردان شێخ حەســــەنی گلەزەردە بدوایە •

« رشتەی‌مرواری » لە گەلێك لاپەڕەیدا وەسفی چەند دەورێکی مێژوویی ژیانی کوردانو ناوچەی سلێمانی‌ی خستۆتە پێش چاو ، بـە تایبەتی دەوری جەنگی یەکەمی جیهانو ساڵانی گرانی‌و ڕۆژانی شێخ مەحموودی نەمرو لافاوە دوا بە دواکانی سلێمانی • ئەم وەسفانە لــە پاڵ « ڤاکتە » مێژووی یەکەی خۆیدا یاریدەیەکی باشی مێژوو ناســان ئەدات کە بە جۆرێکی ڕاستەقینە لە مێژووی نەتەوەکەمان بکۆڵنەوە •

زۆر باسی لەم بابەتەی رشتەی‌مرواری ئێستا لای خوێنەری کورد ئەو نرخەی نی‌یە ، چونکە ئەو شتانەی لەوێدا وەســـــف کراوە وان لەبەرچاویا لە سنووری بیرەوەری‌ی خەڵك نەچوونەتە دەرەوە • بەڵام ئەو باسانە بۆ ساڵانی داهاتوو بایەخێکی زۆری هەیە •

لێرەدا جێگەی یادداشتێکی ئەدەبی‌ی بچووك تۆمارکردنە • لـە ساڵی ١٩٥٢ کە زانا عەلائەدین سوجادی کتێبی « گەشتێك لــــە کوردستانا »ی چاپ‌کردوو باسەکانی بەلای زۆرکەسەوە سەیر بوو ، لە وەڵامدا ئەی‌ووت : من ئەمەم بۆ ئەمڕۆ نــــەنووسیوە ، دواڕۆژ نرخی‌ئەزانن•ئێستا کە زۆر بەسەر نووسینی ئەو کتێبەدا رانەبووردوە، ئەبینین زۆر لەباس‌و زانیاری‌یەکانی ، تەنانەت لــــە رووی روخساری « جوغرافی »ی وولاتیشەوە نرخێکی گەورەی هەیە •رشتەی مرواری لە پاڵ تۆمارکردنی حیکایەت‌و ئەفسانەو وەسفی مێژوویدا هـــەندێ شتی تیایە کە ئەچێتە خانەی « هەواڵی ئـــەدەبی‌یەوە » وە بۆ مێژوو

ئەمێننەوە • نموونەی ئەمانە ئەو دەنگ‌وباس‌و قسە خۆشانەیە کـــە لە نێوان گەلێك لە شاعیراندا رووی داوە • قســـەی خۆشی « شێخ رەزای تاڵەبانی » لە مەیدانی ئـــەدەبدا ئەچێتە پاڵ شـــیعرەکانی‌و تابلۆیەکی ژیانی زانستی‌و ئەدەبی وولات لەو سەردەمانـــەی رابوردوا نەخشەئەکێشێ • هەندێ پارچە شیعری تازەو هەندێ نامەی ئەدەبی‌ی تۆمار کردووەو لە فەوتاندن پاراستوونی • لەوانە نامەیەکە کە شاعیری بەناوبانگ « ناری » ــ مەلا کاکە حەمەی بێلو ــ بۆ شێخ مەحموودی نەمری نووسیوەو پارچەیەك لە نووسینی پەخشانی کوردی‌ی سەردەمی ناری‌و ئەدیبانی وەك « ناری »مان پیشان ئەدات[٣١] •

خاوەنی رشـــتەی مرواری گەلێك قســـەی خۆشی دەربارەی « نەزانی »و لە « وێڵ » دووری تیرە کۆچەرەکان نووسیوەتەوە بـــا هەر تەماشای ئەوە بکەین بزانین دەربارەی ئەو هەڵکەوتووەی رابەری جاف ئەڵێ چی ؟ کە لەم بارەیەوە نووسیویە :

« مەحموود پاشای جاف یەکێك بوو لە پیاوە هەرە گـــەورەکانی کورد ئەو پیاوە بوو کە لەگەڵ « وەسمان پاشای » برایا دەستە جڵەوی عەشرەتی جافیان گرتبوە دەست وە هەڵیان ئەسووڕاند ئەو عەشرەتە کە خاوەنی چل هەزار خێـــوەت‌و لە « شاکەل »و « شـــیروانە » وە دایانگرتبوو تا « شاقەلا »و « مەولاناوا » ئەمە لەلایەکەوە لەلایـــەکی ترەوە ئەم مەحمود پاشایە وولاتانی دیبوو ، پیاوانی گەورەو کۆشکی والی‌و پادشاهانی دیبوو ، لە هەر لایەك گوڵێکی چنی‌بوو ، لە هـــەر شوێنێك ئەدەبێکی وەرگرتبوو لە ئەنجاما خۆی بوو بوو بە پیاوێکی ئەدەب ــ پەروەری کورد • بەو « زەکا »و ئەدەبەوە ســـەرۆکی ئەو عەشرەتەی ئەکرد کە هەر یەکە لە تەلێك‌لێ‌یان ئەداو هەر یەکـــە جۆرە ئەقلێکیان هەیە •

بەڵێ لە رەمەکی جافا گەلێ پیاوی ژیرو دانا هەڵکەوتووە ، ئـــەبێ هەڵکەوێ چونکە نەسیمی دەربەندان‌و هەوای دەشتان کە تێکەڵ بـــە

جریوەی ئەستێرەی ئاسمان بوو ، دیمەنەکەیان ئەکاتە کارێ کە لالغاوەی فیکرو هۆش و پیاوی هەوار گەڕی ئەو دیمەنە لێك بکشێنێتەوەو باوەڕی سافی وەکو دوڕدەربڕێ • وەکو ئەمە ئەبێ گەلێ پیاوی ساویلکەش لەو کۆڕەدا ئەکەوێنە مەیدانەوە کە ئاسۆی فیکری تەنیا پڕی مێشکەکەیەتی و هیچی تر •

جا پیاوێك کە سەرۆکی عەشرەتێکی وا بگرێتەدەست ، ئەبێ داناییەکەی و فراوانی دڵەکەی گەلێ گەورەتر بێت لە گەورەیی ئەو عەشرەتە ، ئەگەر وا نەبێ عەشرەتداری پێ ناکرێ • راستە پێی ناکرێ، چونکە ئەزانێ ئەمانە بە دڵێکی سافەوە قسەکەشیان گەنجینەیەکی گەوهەرە بۆ زمانەکەیان • بۆیە « مەحموود پاشا » هەموو جار لەگەڵ هەرکەس لە پیاوی عەشرەتەکەدا بە پێی ئەقڵی ئەو قسەی لەگەڵ کردووەو لە پێکەنین بەولاوە هیچیتری نەداوە بە رووپیا • هەر ئەم دڵفراوانی و عەشرەتداری یەی ئەو بووە کە کردوویەتەکارێ ، ئوکاتی ئەدەبی بە نرخی کوردی بۆ زمانی کوردی ماوەتەوەو بوە بە گوڵدەستەیەك بۆی »[٣٢] •

گەر پیرەمێرد بە هۆنراوە جوانەکانی ، لە دیمەنی سەرچاوەی زەڵم و « دووئاوان » و « شوێن ماڵەگەورە » دا دیمەنێکی « پۆل پۆل نازداران » ی عەشیرەتی جاف و گەرمیان و کوێستان کردنیانی پیشاندابی و یادێکی ئەو مەحموود پاشایەی کردبێتەوە کە لە دیوەخانی ئەدەبیاتا دەنگی شیعری پیرەمێرد بەرزبۆتەوە ئەوا سوجادی بە شێوەیەکی فراوانترو روونترو قوولتر چۆتە ناو وردەشتی ژیانی عەشیرەتەکەی مەولانا خالیدو ئەحمەد موختارو تایەربەگ و گۆڕانەوە •

لە هەندێ قسەگێڕانەوەدا تەنانەت « مەنەلۆجێکی » ناو دەروونی کەسێکی سادەی جاف پیشان ئەدا بەرامبەر بە ژیان •

با بۆ نموونە چیرۆکێکی کورت دووبارە بکەینەوە کە چۆتە ناو ئەو

دەروونە سادەیەوەو لەوێدا وێنـــەی وولاّت و نیشتمان و کـــەژی خۆشەویست بە قووڵی و نزیك لە خاکی پیرۆزەوە پیشـــان ئەدات •
ئەگێڕنەوە ئەڵێن : کابرایەکی کورد ڕۆژێك لـەو شارەزوورە تای لێ هاتبوو ڕۆژەکەی زۆر گەرم بوو ، هەرچەند داوای ئاوی ئەکرد ئاوی سارد دەست نەئەکەوت ، ئاوی گەرمیان ئەدایەو هیچ هـــــەوایەکی فێنکیشی نەئەدی • ئەوەندە هەبوو شاخی هەورامان لە دوورەوە دیار بوو ، بۆ ئەو شوێنە دوو ڕۆژە ڕێگە ئەبوو ، بەفرەکە بە ســــــەر شاخەکەوە دیار بوو • کابرایەکی خزمی بۆ هەواڵ پرسین هات بۆ لای لەبەر دەمیا راوەستاو بەرشاخەکەی لێ گرت ، ئەویش پێی ووت :
« کوڕە لای بەفرەکەم لێمەوڕەوە ، با هەوایەکی فێنکم بۆ بێت • ئەوا پڕوکیام »(٣٣) •
ڕشتەی مرواری کەرەسەی گەلێك باسی کۆمەلاّیەتی ی بۆ ئامادە کردووین • گەر لە ئەفسانەی کوردیدا دیمەنێکی ژیانی کـۆن و پێش مێژووی کورد ببینین و لە ڕووی بیروباوەڕو ئاینیشەوە هەندێ وێنەی باوەڕی پێش ئیسلام دیاربێت • ئەوا لە ڕشتەی مرواری دا وێنــــەی ژیانی کۆمەلاّیەتی ی ئەم چەند سەدەی دوایی یەی کورد دیارەو لــــە ڕووی ئاینیشەوە هەندێ حیکایەتی ئەوتۆ ئەبینین ــ کە هەر چەندە لە قاڵبی گاڵتەو پێکەنینا ئەگێڕێتەوە ، بەلاّم لەو دیو پەردەی پێکەنینەوە دوو ڕێچکە ئەبینین کە ئـــــەچنەوە ســــەر باسی « کوردو ئایینی ئیســــــلام » •
خاوەنی ڕشتەی مرواری لە زمان دوو کوردی ســــاویلکەوە دوو حیکایەت ئەگێڕێتەوە بەڵگەی قسەیەکی رابووردومانن • کـــــەوا بۆ کورد دیوێکی ئیسلامەتی باوەڕکردنی قووڵ و ڕاستەقینەیە بە خوایەکی تاك و تەنیاو دیوەکەی تریش بە سادەیی لە پەیڕەوی ئاین گـــەیشتن و بەڕووکەشی وەرگرتنی هەندێ پەیڕەوە کە لەبەر غــــەرەبی نەزانین و نەخوێندەواری لە مێشك و دەروونداچەسپ نەبووە • با بۆ بەڵگــەی

ئەم قسەیە لەسەر هەر ڕێچکەیە حیکایەتێکی کورت لە ڕشـــتەی مرواری‌یەوە وەرگرین • ئەگێڕنەوە ئەڵێن :

« لە کابرایەکی کوردیان پرسی ، بەچیدا ئەزانی خوا یەکێکـــەو دوو نی‌یە ؟ ئەویش ووتی : « بە ئاشەکەی ماڵی لالەما » تا ئەو وەختەی کە هەر خۆی بوو دایمە گەڕ بوو ئێستە کە لەگەڵ حەمەی شەفێ بوون بە شەریك ڕۆژێك ئەگەڕێ و چوار ڕۆژ ئەوەستێ • خواش ئەگـــەر یەکێکی کەی لەگەڵ بوایە ئیشەکەی وەکو ئاشەکەی لالـــەمی لێ ئەهات »[٣٤] •

جا ئەم باوەڕە قووڵە ، کە لە زیرەکی‌یەکی سروشتی‌و لێك‌دانەوەیەکی سادەوە هاتوە لە ژیان‌و سروشت‌و ئاسمان‌و زەمین ئەم باوەڕە بـــە خوایەکی تاك‌وتەنیاو ئەم لێك‌دانەوەیە کە لە مـــەنتیقێکی ساکارەوە هاتوە ، لە پاڵ دیمەنە ئاینی‌یەکەیدا جەوهەرێکی کۆمەڵایەتیشی هەیە • هەر بەرامبەر بـــەم لێك‌دانەوەیە • لـــە ڕووی ئاین‌و لـــە ڕووی کۆمەڵایەتیشەوە حیکایەتێکی تر لە ڕشـــتەی‌مرواری‌یدا ئەخەینـە بەرچاو • ئەگێڕنەوە ئەڵێن : « ڕەسوو ئاغای مەنگوور هەبوو پیاوێکی ڕیش سپی‌و بەزم‌لی بوو • زۆری حەز لە قومار ئەکرد ، هـــەندێ جاریش نوێژی ئەکردو قورئانی ئەخوێند جارێکیان لـــە کۆڕێکی دیوەخانەکەیا دائەنیشێ‌و ملی خەڵکەکە ئەگرێ بۆ ئـــەوە قوماری لەگەڵ بکەن • کەس ملی ناداتی‌و لەگـــەڵی تاکا • کاتی قـــورئان خوێندنەکەشی نزیك‌بۆتەوە • بە ناچاری خەڵکەکە ئەترسێنی‌و ئەڵێ : « ئەگەر قومارانم دەگەڵ ناکەن دەچم قورئانان دەخوێنـــم »[٣٥] • وەکو ووتمان ڕشتەی مرواری هەندێ‌جار لە شێوەی وەسفاو هەندێ جار لە شێوەی « فاکت‌وژمارە »ی مێژوویی تۆمارکردندا پـــەردەی گەلێك دەوری ژیانی ئەم چـــەند سەدەی دوایی‌یەی کـــوردانی پیشان‌داوە • بەڵام ئەم جۆرە پەردەیە تەنانەت زۆرجار لـــە شێوەی حیکایەت‌ؤ گاڵتەو پێکەنینیشدا پیشان دراوە •

دەربارەی رژێم و دەستگا عوسمانی‌یەکان زۆرشت ئەووترێ و زۆرشت ئەنووسرێ • رەنگە مێژوو لە چەند بەرگی گەورەدا بە هەزاران ژمارەش باسی ئەو دەورە بگێڕێتەوە •

پێوەندی کورد لەگەڵ ئەو دام‌ودەستگایەداو چۆنیەتی روانینە دەستگاو دامەزراوو یاسای باسی تایبەتی‌ی مێژوون • بەلام لەمانە هەموو قسەوڕاستی دەربڕتر ڕەنگە ئەم قسە خۆشە بێت کە لە بەرگی یەکەمی رشتەی‌مرواریدا نووسراوەتەوەو ئەڵێ :

« کابرایەك هەبوو براخاسی ناوبوو قسەمان لە هاڵوهەواڵی عەسکەری‌یەوە ئەکرد کە گۆیا ئێستە رێك‌وپێك‌ترە » •

ووتی : « برا رێك‌وپێکی‌چی ؟ من خۆم لە دەوری عوسمانیا زەفتی بووم ، دوکانەکەشم قەسابی‌بوو ، هەموو رۆژێ کە وەختی مەشق ئەهات دوو تارانیم ئەدا بەیەکێ ئەچوو مەشقەکەی بۆ ئەکردم ، بەو قورئانەی لێت‌خوێندووە ئێستەو ئەوساش خۆم ئەو قەنارەمە بەجێ نەهێشت • ئەوە بوو عەسکەری ئێستەش ئەمانە بەناخێری گیانیان گوایە عەسکەری ئەکەن »[٣٦] •

لە پەندی‌پێشنانی زۆر نەتەوەدا ، پەندێکی لەیەك‌چوو هەیە دەربارەی ئیش کردن‌و ئیش بە « بەرز گرتن »و بە سووکی تەماشای پیاوی تەمەڵ‌و تەوەزەل کردن لە کوردیدا ئەو پەندەمان گێرایەوە کە ئەڵێ : دەستی ماندوو لە سەر زگی تێرە • مەغزای ئەم پەندە بە تەواوی وەك پەیڕەوی ئایەتێکی قورئانی پیرۆزە کە ئەفەرموێ : « وأن لیس للانسان الا ما سعی »[٣٧] ـ واتە ـ ئادەمیزاد بە هەوڵ‌و تەقەلاو کۆشش نەبێت ، بەرهەمی ژینی چنگ‌ناکەوێت •

جا جەوهەری ئەم باسە کە لە زۆر زماندا و لە زۆر پەیڕەوی ئاسمانید! هەیە لە جیهانی ئەمرۆدا بۆتە نەریت‌و پەیڕەوێکی «ئابووری» کە هەر کەسە هێندەی کۆششی خۆی بەرهەمی دەست‌کەوێت‌و لە بەری دنیا بخوات‌و ئەوی ئیش نەکات لە بەری ژیان بێ‌بەری بێت • واتە

دەستی ماندوو هەمیشە لە سەر زگی تێر بێت •

جا جەوهەری ئەم باسە لە گەلێك حیكایەت و چیرۆك و ئەفسانەی كوردیشدا هەیە • وە لە « رشتەی مرواری »دا كە ئاوێنەی گەلێك لە بەشەكانی فۆلكلۆری كوردی یە، لە شێوەی حیكایەتی «گاڵتەوگەپ»دا ئەم بیرە پیشان دراوە •

چەرمەسەری و سەركردن بە كۆشی هەموو جۆرە هەوڵ و كۆششێكداو پشت بە خۆ بەستن لە « نان پەیداكردندا » گەلێك حیكایەتی لەسەرە • لەوانە ئەمەیە كە لە رشتەی مرواری دا ئەگێڕێتەوە ئەڵێ : « كابرایەكی پاوەیی لە دێیەكی خۆیان دێتە دەرەوە بە نیازی سوالكردن ، ئەگاتە قەراخ ئاوایی چاو ئەنووقێنی و دەست ئەكوتێ بەردێكی گەورە هەڵئەگرێ ئینجا ڕوو ئەكاتە ئاسمان وئەڵێ : «خوایە تۆ ریشێكی پان و زمانێكی لووسم بدەرەێ ئیتر رسقی خۆم لەسەر خۆم ، شەرتبێ بە گرانایەتی ئەم بەردە پارە نەیەنمەوە نەیەمەوە »(٣٨) •

لە گێڕانەوەیەكی تردا ئەم حیكایەتە ئەدرێتە پاڵ كوردێكی شارەزووری و ئەووترێ : « ریشێكی چەرمگ و زمانێكی وە چەرخم بدەرێ »

لە « رشتەی مرواری »دا گەلێك حیكایەتی تر دەربارەی ئیش كردن هەیە ، لە هەندێ شوێندا نەخشەی كاریكەتۆری كێشانی پر لە پێكەنینی پیاوی « بی كارو » ئیش نەكەرو تەمەڵە • لەوانە ئەم حیكایەتەیە كەئەڵێ : « ئاوایی یەك لەوبەر كێوە گاوانیان نەبوو ، پیاوێكی تەمەڵی تەوەزەل لەوێدا بوو بانگیان كرد ووتیان : گاوانی یەكەمان ئەكەی یا نەء؟ ووتی :

ئەگەر كەرێكم بۆ كورتان بكەن سواری بم ، هەمانەیەكم مێوژ بدەنێ لەبەردەمما دابنێم بیخۆم ، منداڵێكیشم لەگەڵ بنێرن ئەگەر گاگەلەكە بڵاوەی كرد بۆم كۆبكاتەوە بۆچی نایكەم »(٣٩) •

بەم جۆرە حیكایەتی گاڵتەوگەپی كوردی ، لە زمان گەلی كوردەوە

که نەتەوەیەکی ئیش کەرو زەحمەت کێشە ، گاڵتە بە هەموو ئەو کەسانە ئەکات کە نایانەوێ بە ئارەقی ناوچەوان نان پەیدابکەن‌و ئەیانەوێ لە سای سێبەردا دابنیشن‌و رەنجی خەڵکی‌تر بخۆن •

بە کورتی سێ‌بەرگەکەی «رشتەی‌مرواری» شتێکی تازەو پاراون لە مەیدانی نووسینەوەی فۆلکلۆرو ئەدەب‌و بزووتنەوەی بیرووناکی‌ی کوردیدا • لە مەیدانی سامانی نەتەوایەتی‌ی کورددا جێگەیەکی تایبەتی‌یان بۆ خۆیان گرتووە • وە لە کۆڕی زمانی کوردیدا دەوڵەمەندکردن‌و فراوان‌کردن‌و هەوڵێکی جوامێرانەی پاراستنی زمانی کوردی‌یە ، وە لە کۆڕی دیالێکتەکانی کوردیدا داچەسپاندنی هەندێ ــ دوانە ــ لە چیرۆکدا یا دیالێکتی جیاجیای زمانی کوردی ، وە لە هەندێ جێگەدا لەم مەیدانەشدا بۆ بەراوردکردن دەست‌ئەدات •

بە کورتی گەر بگونجێ لە مەیدانی بیرووناکیدا ووشەی « تاسوق » بەکاربهێنین ، ئەوا «رشتەی‌مرواری» بەرهەمێکی ئەدەبی‌ی « تاسوقە » هیوادارین بەرگەکانی تری زوو رۆشنایی ببینن‌و لە کۆڕی نووسینەوەی فۆلکلۆری کوردیدا لەم جۆرە بەرهەمانە زۆربن‌و سوودی‌خۆیان لە پلەی ئەمرۆماندا بە بزووتنەوەی بیرووناکی کوردی بگەیێنن (٤٠) •

« رشتەی‌مرواری » زۆرتر ئەچێتە ریزی گێڕانەوەو نووسینەوەو سەرلەنوێ دارشتنەوەی فۆلکلۆرەوە • بەڵام ئێستا لە کۆڕی ئەدەبی نەتەوەییماندا شتێکی تازە رووئەدات ، ئەویش ئەوەیە کە لەم دوایی‌یەدا گۆڤارو رۆژنامەی کوردی جاروبار قسەی خۆشی هەندێ لەو قارەمانانی گاڵتەوگەپانە بلاوئەکەنەوە کە هێشتا لە ژیاندان • بێ‌گومان ئەم قسانەش بە ناوی ئەو کەسانە خۆیانەوە تۆمارئەکرێت‌و ئەچێتە پاڵ سەدان قسەی خۆش‌و گاڵتەوگەپی تری بێ‌قارەمانەوە کە لە چاپەمەنیدا بلاو ئەکرێتەوەو وا ئەکات کە ئەو قسانەی ئەم قارەمانانەی ئەمرۆ لە دوا رۆژدا نەچێتە سەر سامانی نەتەوەیی فۆلکلۆر ، بەڵکو هەر

لە ئێستاوە لە ڕیزی ئەدەبی نووسراودا تۆمار بکرێن و بە یەکێك لە جۆرەکانی نووسینی پەخشان دابنرێن • بەڵام مێژوو لە باریا هەیە بۆ دوارۆژ قسەی تر لە کۆڕی گاڵتەوگەپدا دروست بکات و بیداتە پاڵ ئەو قارەمانی گاڵتەوگەپانەی ئێستا لە ناو ئێمەدا ئەژین و ئەو قسانەی ئەوسا بچنە سەر سامانی نەتەوەیی فۆلکلۆرمان •

لە باسی ئەدەبی نووسراوەی گاڵتەوگەپدا ئەبێ ، باسی ئەو قارەمانی گاڵتەوگەپەش بکرێت کە ئێستا لە ناوچەی سلێمانی و زۆر ناوچەی کوردەواریدا ناوی دەرکردووە و بە « خاڵە رەجەب »(٤١) ناسراوە • قسەکانی خاڵە رەجەب ناوەڕۆکێکی کۆمەڵایەتی یان تیایەو گاڵتە بە زۆر شێوەی ناقۆڵای ژیانی کۆمەڵ ئەکەن ، هەندێ جاریش بە شێوەیەکی زۆر زیرەکانە لە ژیان و کۆمەڵەوە ، یا لە یاری بە وشەکردنەوە ، کەرەسەی پێکەنین و گاڵتە ئەخوڵقێنن زۆرتری ئەم قسانە تاپۆی ئەم سەردەمەی ژیانی شارستانی و کۆمەڵایەتی ی شاری سلێمانی یان پێوەیە(٤٢) •

مەتەڵ :

« مەتەڵ »یش بەشێکە لە ئەدەبی فۆلکلۆری گەلان • واتە بەشێکە لەو ئەدەبەی نەنووسراوەتەوە دەماودەم لە ناو خەلکدا پشتاوپشت ئەمێنێتەوەو بڵاوئەبێتەوە • بۆیە پێویستە لە کۆتایی باسی ئەدەبی فۆلکلۆردا بە چەند دێرێك باسی « مەتەڵ »یش بکەین •

مەتەڵ ـ لە ڕیزی فۆلکلۆرو بەرهەمی « زاری ـ یا ـ دەمی »ی خەلکدا سنوور بۆ دانانێکی کورتی ڕووداوێك یا کەرەسە یاخود « مادە »یەکە بەڵام بە پێچەوانەی قسەی نەستەقەوە خەلکی ئەم سنوور بۆ دانانە بە ئەنقەست لە شێوەیەکی نادیار یا « تەماویدا » دەرئەخەن و ڕاستی ووتنی قسەکە ئەخەنە شێوەیەکەوە کە خەلکی تر بیلێت یا هەڵیبێنن • وەك ئەڵێت : هەر ئەڕۆیت و نایگەیتێ ـ کە سێبەرە • یاخود بابی پۆولێکە پڕ بە ژوورێکە کە مۆم یا چرایە •

له « مەتەڵ »دا هەر وەك قسەی نەستەق ، شەقڵی تایبـــەتیی سەرپەرشتیی میللەت بەسەر رووداوی جیاجیای ژیانەوە ئاشـکرایە تواناو بەهرەداری گەل لەوەدا دیارە کە زۆر بە کورتیو پاراویو لـە پاڵەوە کەرەسەو سروشتی شیعر بدا بەم رووداوانە .

« مەتەڵ » لە ئەدەبی فۆلکلۆردا هەروەك گاڵتەوگەپ ، هـەندێ جار بۆ مەبەسو بۆ کات بردنەسەرو زاخاوی مێشك دانـــەوەیە ، وە هەندێ جار مەبەستی تایبەتیی ژیانی هەیـــەو هەروەك گاڵتەوگەپو بەشەکانی تری ئەدەبی فۆلکلۆر ئەبێتە هۆی هەوڵدانی کـۆمەڵایەتیو سیاسی .

هەروەك لە مەیدانی ئەدەبدا زۆر جـــــار هونەرمەند نیشانە بۆ مەبەستێکی سیاسی بەکارئەهێنیو زۆر جار ئەم نیشانە بەکارهێنانە یا لە بەر باری سیاسییە یا لەبەر جوانیی « نیشانە »کە خۆیەتی لـــە رووی هونەرەوە ، هەروەها مەتەڵیش بۆ ئەم مەبەسە بەکارئەهێنری . ئەو « مەتەڵ »ەی کە سەرەتاکەی لە ئەدەبی فۆلکلۆرەوە دەســـت پێئەکات . چ ئەوەی مەبەسێکی تیایەو چ ئەوەی تەنیـا بۆ زاخاوی مێشکە لە ژیانی هەمە جۆرەی ئەمڕۆدا گەلێك جـــۆر شتی تازەی هێناوەتە کۆڕەوە ، کە هـــەندێکیان هەر لە مـــەیدانی ئەدەبدانو هەندێکیان لە سنووری بزوتنـــەوەی زانیاریو رۆشن بـــیریدانو هەندێکیش لەم سنوورە ئەچنە دەرەوە . بۆ نموونەی ئەمە لەســـەر لاپەڕەی گۆڤارو رۆژنامەکانی جیهاندا جۆرەها شتی نووسراو ئەبینین کە بابەتی زاخاوی مێشکنو هەر یەکەشی ئەچنە خانەیەکەوە لـــــە خانەکانی بەرهەمی مێشكو هونەری ئادەمیزاد .

لە ناو نەتەوەی کوردیشدا گـــەر بەرهەمێکی زۆری مـــەتەڵی فۆلکلۆرمان هەبێتو لە کۆڕی ئێشك گرتنو شەونخوونیو دانیشتنی گوێ ئاگردانی شەوانی سەرمای کوردەواریدا « مەتەڵ »یش چووبێتە ریزی بەشەکانی تری ئەدەبی فۆلکلۆری کوردەوە . ئەوا ئـەتوانین ـ

یەکەم ـ ئەم مەتەڵی کوردی‌یانە وەك مەتەڵی خەڵکی‌تر بکەین بە دوو بەشەوە ٠

مەتەڵی « مەبەس‌دار »و مەتەڵێك کە تەنیا بۆ زاخاوی مێشکە ٠ هەر دوو جۆرە مەتەڵەکەش ووردی‌و تێ‌بینی‌و ژیری‌و بە وریایی‌و قووڵی تەماشاکردنی نەتەوەی ئێمە دەرئەخا ٠ تەماشاکردنی هەموو شتێکی دەوروپشت‌و هەموو رووداو کەرەسەیەکی ژیان ٠ گەر لە مەتەڵی کوردی بگەڕێین‌و کۆی‌بکەینەوە ئەوا گەلێك نموونەی ئەم مەبەسەو باسی‌تریشمان دەست ئەکەوێت ٠

دووەم ـ مەتەڵی کوردی وەك مەتەڵی گەلێك زمانی‌ترو وەك ئەدەبی فۆلکلۆر تێکڕا، دەستێکی باڵای هەیە لە پاراستنی هەندێ « اصطلاحات »و « ووشەی تایبەتی »ی زمانی کوردیدا ، بەڵکو زۆرجار لە داڕشتنی مەتەڵەکەدا لە پاڵ بیری ورددا جوانی‌یەکی پەیکەرو ووشە هۆنینەوەش ئەبینین ٠

با لەم باری سەرنجەوە تەماشایەکی ئەم مەتەڵە بکەین کە بۆ « هێلکە » دانراوەو ئەڵێ : سایەقەی ساماڵ ، هەوری فەڕەنگی دوو ئاو لە جامێ هەر یەك لە رەنگێ ٠

زۆر جوان « قەڵەمی » هۆنەرمەندێك یا هۆنینەوەی هونەرمەندێك لە پشت جوانی‌ی زمان‌و « ووشەی » ئەم جۆرە مەتەڵەوە دیارە ، ئەو هونەرمەندەش هەر خاوەنەکەی هەموو فۆلکلۆری کوردی‌یە ٠ واتە ، نەتەوەی کوردی سەرفراز خۆیەتی ٠

مەتەڵی فۆلکلۆری کوردی لە پاڵ ئەم سروشتانەیدا ، بۆتە سەرەتایەك بۆ « مەتەڵ »یش لە ئەدەبی نووسراوەی کوردیدا ٠ هەرچەندە زۆری مەتەڵە ئەدەبی‌یە نووسراوەکان، هەر لەو کاتەوە کە ریگەیان بەرەو لاپەرەی گۆڤارو رۆژنامەکان گرتۆتەبەر لە قالبی فۆلکلۆر دەرچوون‌و هەندێکیان چوونەتە ریزی ئەدەبی نووسراوەوە هەندێکیش هەر لە سنووری ئەدەبیاتدا ژمارەناگرێ ٠ بەڵکو جۆرە

ووشه ریزکردنێکی هونەرمەندانەیە بە مەبەسی زاخاوی مێشك و كات بردنە سەر .

ئەو بەشەی یەکەمیش بۆیە بە ئەدەبیاتی نووسراو ئەزانرێ ، چونکە لە ناو خەڵکدا پەیدا نەبووە ، بەڵکو نووسەرو شاعیرانی ئێستامان ئەیاننووسن تەنانەت لە مێژووی ئەدەبیاتی هاودەماندا ئەتوانین ئەوە تۆمار کەین کە چەند شاعیری ناسراومان ، بە شێوەیەکی هونەرمەندانە لە مەتەڵ دانانا بەشدار بووون . بەتایبەتی ئەو شاعیرانەی بە پەروەردەکردنی نەوەی تازەوە خەریك بووون .

---

(١) علاء الدین سجادي . ڕشتەی مرواری بەغدا ، ١٩٥٨ ب٣ ، ل ١٨٥

(٢) مەلای بەناوبانگ (مەلای مەشهوور) . بو پێکەنین . ب ٢ چاپخانەی هەولێر ، ١٩٦٧ ، ل ٩٢ .

(٣) لەتیفەهای تاجیکی ، ستالین‌ئاباد ، ١٩٥٨ ، ل ٣

(٤) گەردلیڤسکی . قسەی خۆشی خواجە نەسرەدین . مۆسکۆ ، ١٩٥٧ . ل ٢٤٧

(٥) قسەی خۆشی مەلا نەسرەدین . بلاوکردنەوەی ئەکادیمیای زانستی ئازربایجان . باکۆ ، ١٩٥٩ ، ل ١٥ .

(٦) گۆڤاری (الجدید) حیفا ، ١٩٥٤ . گۆڤاری (الفنون الشعبیة) . القاهرة . یولیو ١٩٦٧ .

(٧) حیکایەتی مەلای مەزبوورە . کۆکردنەوەی محمد مصطفی کوردی بەغدا ١٩٣٩ .

(٨) حیکایەتی ملای مشهوور . کرکوك ١٩٥٣

(٩) بڕوانە (٢) . (١٠) ئەوسەرچاوەیە . ل ٢

(١١) ئەوسەرچاوەیە ، ل ٣ .

(١٢) ڕشتەی‌مرواری ، ب ١ . ل ٨

(١٣) دەستنووس (١٤) بڕوانە سەرچاوەی ٢ ، ل ٨

(١٥) ئەو سەرچاوەیە ، ل ٢١-٢٢

(١٦) المنجد في اللغة والادب والعلوم . بیروت ، ١٩٦٠ ، ص ١٨

(١٧) دەستنووس . (١٨) سەرچاوە ٢ ، ل ٩٠ - ٩١

(٢١) ئەو سەرچاوەیە ، ل ٧٩ .

(٢٢)و(٢٣) ئەو سەرچاوەیە ، ل ٢١

(٢٤) سعدی شیرازی . کلیات

(٢٥) بهلول عاقل . تهران ، ؟ ص ٣ (بەفارسی)

(٢٦) بڕوانە سەرچاوە ٥ (٢٧) قسەیەکی باوی ناو مەلاتیفە

(٢٨) لە کاتێکوتەیی پیرەمێرد لە سلێمانی ، ٩٤٧ لە رشتەی مرواریشدا ئەم خستەوە نووسراوەتەوە . بەلام هەردووکیان لە سەرەتاو کۆتاییو داڕشتنیدا لەوەناچن ، کە بە منداڵی بیستوومە .

(٢٩) ا ئێستا نووسەر جەمال بابان شتێکی لەسەر ئەحمەی کوڕنوو نووسیوە . بێجگە لەوەش کە لە ڕەشتەی مرواریدایە .

(٣٠) اسماعیل حقی شاوەیس . پێشووچی پێشینان : بەغدا ، ١٩٣٨

(٣١) رشتەی مرواری . ب ١ ، ل ٨٩ ، ٩٠

(٣٢) ئەو سەرچاوەیە . ب ٢ ، ل ١٢٠ ، ١٢١

(٣٣) ئەو سەرچاوەیە . ب ١ ، ل ١٠٧

(٣٤) ئەو سەرچاوەیە . ب ١ ، ل ١١ ، ١٢

(٣٥) ئەو سەرچاوەیە . ب ١ . ل ٩٤ ، ٩٥

(٣٦) ئەو سەرچاوەیە .

(٣٧) قورئانی پیرۆز ، سورەتی کهف ، ئایەتی ٦٠

(٣٨) رشتەی مرواری .

(٣٩) رشتەی مرواری .

(٤٠) بەش چوارەمی ئەم کتێبە بەرگی چوارەمی رشتەی مرواری دەرچوو « بەغدا ١٩٦٨» کە لە ناوەڕۆکدا جیاوازیی لەگەل سێ بەرگەکەی تردا نییە .

(٤١) رەجەبی حاجی محەممەد ، خەڵکی گەڕەکی سەرکاریزی شاری سلێمانییە .

(٤٢) ئەم دوایییەدا خاڵە رەجەب خۆی کۆمەڵێك لە قسەکانی خۆی لەسە ژێر ناوی « ترشو شیرین »دا بلاوکردەوە « سلیمانی ١٩٦٩ » .

تێبینی : مەبەس لە (دەستنووس ١) لەم کتێبەدا ، ئەو دەستنووسی پەندی پێشینانەیە کە نووسەر محەممەدی مەلا کەریم کۆی کردۆتەوەو مەبەسیش بە (دەستنووس) ، کۆمەڵە بەرهەمێکی فۆلکلۆری هەمەرەنگەی لای دانەرە .

كتێبە چاپكراوەكانی دانەر:

١ ــ فەرهەنگۆك بۆ قوتابیانی كورد (عــــەرەبی ــ كوردی) بەغدا ١٩٥٥ .

٢ ــ میرزا فەتح عەلی ئاخوندۆڤ . (وەرگێرانە لە رووسیەوە بۆ عەرەبی) لە نووسینی پروفیسۆر جافەر جافەرۆڤ .

٣ ــ الواقعية في الادب الكردي . بيروت ١٩٦٦ . (بە عەرەبی) .

٤ ــ ڕازی دووری . (كۆمەڵێك هۆنراوەو وتارو چیرۆكــە) . بەغدا ١٩٦٨ .

٥ ــ (گولستان)ی سەعدیی شیرازی وەرگێرانی خوالێخۆشبوو مەلا مستەفا (سەفوەت)ی حاجی مەلا ڕەســـوول لە فارسیەوە بۆ كوردی . بەراوردكردنی لەگـــەڵ وەرگێرانیتردا (بۆ عـــەرەبیو ڕووسی)و فەرهەنگ دانانو پێناسینی ئەو ناوانەی لە كتێبەكەدایـەو بڵاوكردنەوەی لەلایەن دانەرەوە . بەغدا ، ١٩٦٩ .

٦ ــ ئەدەبی فۆلكلۆری كوردی (لێكۆڵینەوە) بەغدا ، ١٩٧٠ .

٢٠٠٠ / مارت ١٩٧٠

نەخشەی بەرگەکـــــە دیاریی هونەرمەند محـــەمەد عوسمان عەزیززادەیە . سوپاس .

نرخی - ٣٥٠ - فلسە